व्यक्तिविवेकः

॥श्री:॥

राजानक-श्रीमहिमभट्टप्रणीतः

महामहोपाध्यायश्रीरेवाप्रसादद्विवेदिसंपादितो

व्यक्तिविवेक:

प्रथमो विमर्शः

अनुमाने[१]ऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।
व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥१॥

युक्तोऽयमात्मसदृशान् प्रति मे प्रयत्नो
नास्त्येव तज्जगति सर्वमनोहरं यत् ।
केचिज्ज्वलन्ति विकसन्त्यपरे निमील-
न्त्यन्ये यदभ्युदयभाजि जगत्प्रदीपे ॥२॥

इह सम्प्रतिपत्तितोऽन्यथा वा
ध्वनिकारस्य वचोविवेचनं नः ।
नियतं यशसे प्रपत्स्यते य-
न्महतां संस्तव एव गौरवाय ॥३॥

सहसा यशोऽभिसर्तुं समुद्यताऽदृष्टदर्पणा मम धीः ।
स्वालङ्कारविकल्पप्रकल्पने वेत्ति कथमिवावद्यम् ॥४॥

ध्वनिवर्त्मन्यतिगहने स्खलितं वाण्याः पदे पदे सुलभम् ।
रभसेन यत् प्रवृत्ता प्रकाशकं चन्द्रिकाद्यदृष्ट्वैव ॥५॥

किन्तु तदवधीर्यार्यैर्गुणलेशे सततमवहितैर्भाव्यम् ।
परिपवनवदथवा ते जात्यैव न शिक्षितास्तुषग्रहणम् ॥६॥

तत्र ध्वनेरेव तावल्लक्षणं वक्तव्यम्, कोऽयं ध्वनिर्नामेति । तच्च

---

१. अनुमानेऽनुमानत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्ने प्रमाणत्वावच्छिन्नानवच्छिन्नोभयावच्छिन्ने इति नास्ति हेतोराभासत्वेऽपि भयम्, नासौ न्यायालयः, नवा विधिनिषेधशास्त्रगोष्ठी ।

ध्वनिकारेणैवोक्तम् । तद् यथा- (ध्व.१.१३)

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।

व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ।। इति।

एतच्च विविच्यमानमनुमानस्यैव सङ्गच्छते, नान्यस्य । तथा हि-

१. अर्थस्य तावदुपसर्जनीकृतात्मत्वमनुपादेयमेव । तस्यार्थान्तरप्रतीत्यर्थमुपात्तस्य तद्व्यभिचाराभावात् । न ह्यग्न्यादिसिद्धौ धूमादिरुपादीयमानो गुणतामतिवर्तते, तस्य तन्मात्रलक्षणत्वात् ।

यत् पुनरस्य क्वचित् समासोक्त्यादौ प्राधान्यमुच्यते तत् प्राकरणिकत्वापेक्षयैव, न प्रतीयमानापेक्षया । यथा-(ध्व.१.९३.)

उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागाद् गलितं न लक्षितम् ।।१।।

'अत्र हि प्रतीयमानेनानुगतं वाच्यमेव प्राधान्येन प्रतीयते समारोपितनायिकानायकव्यवहारयोर्निशाशशिनोरेव वाक्यार्थत्वात्' इति ।

तद(प्रतीयमाना)पेक्षया च तस्य (वाच्यस्य) लिङ्गत्वादुपसर्जनीभावाव्यभिचार एव । व्यभिचारेऽपि वैफल्यादनुपादेयमेवैतद्, गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपि काव्ये चारुत्वप्रकर्ष-दर्शनादिति वक्ष्यते ।

उक्तं गुणीकृतात्मत्वं यदर्थस्य विशेषणम् ।
गमकत्वान्न तत् तस्य युक्तमव्यभिचारतः ।।७।।

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

२. शब्दः पुनरनुपादेय एव, तस्य स्वार्थाभिधानमन्तरेण व्यापारान्तरानुपपत्तेरुपपादयिष्यमाणत्वात् ।

३. न च तस्यानुकरणव्यतिरेकेणोपसर्जनीकृतार्थत्वं सम्भवति यथा-

तं कर्णमूलमागत्य पलितच्छद्मना जरा ।
कैकेयीशङ्कयेवाह 'रामे श्रीर्न्यस्यतामि'ति ।।२।। (रघु. १२.०२)

कुतस्तर्हि तदर्थावगतिः? अनुकार्यादिति ब्रूमः । तस्य सार्थकनिरर्थकत्वभेदेन द्वैविध्यतः । न त्वनुकरणात्, तस्येतिना व्यवच्छिन्नस्य स्वरूपमात्रेऽवस्थानात् ।

अन्यस्य (शब्दस्य) तूपसर्जनीभावाव्यभिचार एव, तस्य तदर्थमुपादानतः; यो हि यदर्थमुपादीयते, नासौ तमेवोपसर्जनीकरोतीति युक्तं वक्तुम्, यथोदकाद्युपादानार्थमुपात्तो घटादिस्तदेवोदकादि । अन्यथा

प्रधानेतरव्यवस्था निर्विबन्धनैव स्यात् । अत एव घटादिरेव प्रतिनिधीयते नोदकादीत्यसम्भवो लक्षणदोषः ।

व्यभिचारसम्भवयोरपि वा यत् स्वार्थयोरुपसर्जनीकृतत्ववचनं तत् पुनरुक्तं, तयोरर्थान्तराभिव्यक्त्यर्थमुपात्तयोस्सामर्थ्यादेव तदवगतेरित्युक्तम् । न च स्वरूपमात्रानुवादफलमेतदिति शक्यं वक्तुं तस्य पुनरुक्तिप्रकारत्वोपपादनतः । एवञ्च यत् **'सुवर्णपुष्पां पृथिवी'**।।३।।(ध्व.१पृ.५२) मित्याद्युदाहरण-मुपदर्शितं, तदसिद्धसाध्यसाधनधर्मानुगतमित्यवगन्तव्यम् ।

४. किञ्च यथाभिधेयोऽर्थस्तद्विशेषणं चोपात्तं तद्वदभिधाप्युपादानमर्हत्येव । अन्यथा यत्र दीपकादेरलङ्कारादलङ्कारान्तरस्योपमादेः प्रतीतिस्तत्र ध्वनित्वमिष्टम्, न स्यात्, तल्लक्षणेनाव्याप्तेः । अलङ्काराणां चाभिधात्मत्वमुपगतं तेषां भङ्गीभणितिभेदरूपत्वात् ।

अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न वाच्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ।। ध्व.२.२७ ।।

इत्यादिना तत् प्रतिषिद्धमित्युच्यते, तत्प्रतिषेधहेतोः काव्यातत्परतालक्षणस्यासिद्धत्वात् उपमानोपमेयभावाद्यभिधानपरतयैव दीपकाद्यलङ्कारभङ्गीभणितिसमाश्रयणतः, प्रतीयमानस्यैव चालङ्कारादेश्चारुत्वातिशययोगात् तावन्मात्रनिबन्धनत्वाच्च तद्ध्वनिव्यवहारस्येति कथं तत्प्रतिषेधसिद्धिः ?

अथ 'अर्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यैव तत्सद्भावावगमः, अर्थशब्दयोरुपसर्जनीकृतस्वार्थत्वाभिधानसामर्थ्याच्च तदुपसर्जनीभावावगतिः, तस्याः प्राधान्ये न तयोरुपसर्जनीभाव इति व्यर्थस्तदुपादानप्रसङ्ग' इति ।

एवं तर्ह्यर्थस्यैवोपसर्जनीभावोऽभिधेयो, न शब्दस्य, तस्याभिधाया इव तदुपसर्जनीभावाभिधानसामर्थ्यादेव तदवगतिसिद्धेरिति लक्षणवाक्ये व्यर्थं शब्दग्रहणम्, अन्यथाभिधानग्रहणमपि कर्तव्यं प्रसज्येत, विशेषाभावात् । न चास्य स्वार्थाभिधानमात्रपर्यवसितसामर्थ्यस्य व्यापारान्तरमुपपद्यते, येनायमर्थान्तरमवगमयेत्, तदपेक्षं चोपसर्जनीकृतार्थत्वमियात् । अर्थस्यैव तदुपपत्तिसमर्थनात् ।

व्यञ्जनाखण्डनम्

५. सर्व एव हि शाब्दो व्यवहारः साध्यसाधनभावगर्भतया प्रायेणानुमानरूपोऽभ्युपगन्तव्यः, तस्य परप्रवृत्तिनिवृत्तिनिबन्धनत्वात् तयोश्च सम्प्रत्ययासम्प्रत्ययात्मनोरन्यथा कर्तुमशक्यत्वतः । न हि युक्तिमनवगच्छन् कश्चिद् विपश्चिद् वचनमात्रात् सम्प्रत्ययभाग् भवति । (षष्ठो दोषो विंशे पृष्ठे द्र.)

(१. पदनिरूपणम्)

द्विविधो हि शब्दः पदवाक्यभेदात् । तत्र पदमनेकप्रकार नामाख्यातोपसर्गनिपातकर्मप्रवचनीयभेदात् ।

तत्र **सत्त्वप्रधानानि नामानि** । तान्यपि बहुप्रकाराणि सम्भवन्ति । जातिगुणक्रियाद्रव्याणां तत्प्रवृत्तिनिमित्तानां बहुत्वात् । तद्यथा घटः पट इति जातिशब्दः । शुक्लो नील इति गुणशब्दः । पाचकः पाठक इति क्रियाशब्दः। दण्डी विषाणीति द्रव्यशब्दः ।

(क्रियामात्रार्थत्वम्)

१. केचित् पुनरेषां क्रियैवैका प्रवृत्तिनिमित्तमिति क्रियाशब्दत्वमेव सर्वेषां नामपदानामुपगच्छन्ति । तथा हि-घटादिशब्दाः स्वार्थे प्रवर्तमाना घटनादिक्रियामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिमित्तभावोनावलम्बमाना दृश्यन्ते, न घटत्वादिसामान्यम् । सा चैषा घटनादिक्रिया घटत्वसामान्ययोगादन्यथा वास्तु । नैतावता तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वव्याघातः । न च सत्यपि घटत्वसामान्ये स्वयमघटन् घटात्मतामनापद्यमान एवासौ घटव्यपदेशविषयो भवितुमर्हति । एवं हि पटोऽपि घटव्यपदेशविषयः स्यात्, घटनक्रियाकर्तृत्वाभावाविशेषात् । न हि शुक्लत्वमनापद्यमान एवार्थः शुक्ल इति व्यपदेष्टुं शक्यते, अपचन्नेव पाचक इति । तस्माद् घटनक्रियाकर्तृत्वलक्षणमेव घटत्वं घटशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमवसेयम् । न घटत्वमात्रम् । तदेव चेह घटनमित्युक्तम् ।

ननु चेष्टाद्यर्थात् घटत्यादेर्धातोरजादौ घटत इत्याद्यर्थे घटनादिक्रियैव सर्वेषां घटादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तभावेनास्माभिरपीष्यत एवेति व्यर्थः पक्षान्तरोपन्यासः? सत्यमिष्यत एव भवद्भिः । किन्तु सा शब्दस्य व्युत्पत्तिनिमित्तं, न प्रवृत्तिनिमित्तम् । अन्यद्धि व्युत्पत्तिनिमित्तम्, अन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । यथैकेषां मते गमनादिक्रिया गवादिशब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तम्, एकार्थसमवायात् गोत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तीकरोति । अत एव गच्छत्यगच्छति च गवि गोशब्दः सिद्धो भवति । एवमिहापि चेष्टादिक्रिया घटादिशब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमिति सिद्धं भवति ।

तदपेक्षमेव च विपच्य घटो भवती ।।४।। 'त्यादौ विपाकादिंक्रियायाः पौर्वकाल्यं क्त्वाप्रत्ययस्य विषयो वेदितव्यः, यथा ऽधिश्रित्य पाचको भवती'त्यादौ पाकाद्यपेक्षमधिश्रयणादेः, न भवनक्रियापेक्षम् । सा हि नावश्यं प्रयुज्यते । प्रतीयते तु पदार्थानां सत्ताऽव्यभिचारात्, न तु तावता तदपेक्षं

तदिति मन्तव्यं, तस्या बहिरङ्गत्वाद् अर्थस्यासङ्गतिप्रसङ्गाच्च ।

प्रयुज्यमानक्रियापेक्षमेव च प्रायेण पौर्वकाल्यं क्त्वो विषयो, न प्रतीयमानापेक्षम् । इतरथा-

श्रुत्वापि नाम बधिरो दृष्ट्वाप्यन्धो जडो विदित्वापि ।
यो देशकालकार्यव्यपेक्षया पण्डितः स पुमान् ।।५।।

इत्यादि प्रयोगजातमनुपपन्नमेव स्यात्, श्रवणादीनां तत्पूर्वकालत्वाभावात् । अत्र तु श्रुत्यादिशक्तिविरहलक्षणबाधिर्यादिक्रियापेक्षमेव श्रवणादीनां पौर्वकाल्यमिति न काचिदनुपपत्तिः ।

२. बह्वीषु च तासूत्तरोत्तरक्रियापेक्षं पूर्वपूर्वक्रियापौर्वकाल्यम्, यथा स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीत्यादौ । अत्र च विपचनघटनभवनरूपा बह्व्यः क्रिया इत्यत्रापि घटनापेक्षं विपचनस्य तद् भवितुमर्हत्येव, उभयत्रापि कर्तृप्रत्ययनिर्देशाविशेषात् ।

केवलं कृद्वाच्यतया कर्तुरुपाधिभावं गमितेति भिन्नकर्तृकत्वभ्रमः । यथा-(शिशु.)

शिशिरकालमपास्य गुणोऽस्य नः क इव शीतहरस्य कुचोष्मणः ।
इति धियास्तरुषः परिरेभिरे घनमतो नमतोऽनुमतान् प्रियाः ।।६।।इति।

अत्र कुचोष्मणः कर्तुर्हरणक्रियाः अत एव केचिदपास्येत्ययं ल्यबन्तप्रतिरूपको निपात इति व्याख्यातवन्तः यथा वा- (किराता.३)

निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्यं राधेयमाराधितजामदग्न्यम् ।
असंस्कृतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ।।७।।इति।

अत्र निरीक्षणक्रियाकर्त्तुर्मृत्योर्भयपक्षपतनक्रिये विषयविषयिभावभङ्ग्योपात्ते । यथा वा **'यां दृष्ट्वापि समुत्सुके मनसि मे नान्या करोत्यास्पदम्'** ।।८।।इति।

अत्र दर्शनक्रियाकर्त्तुर्मनसोऽन्यकर्तृकास्पदक्रियानधिकरणभावेनोपात्तस्यौत्सुक्यक्रियाविशेषणभावेनोपात्ता ।

३. क्वचिद् कर्त्तुः सम्बन्धितामुपगतासौ भ्रमहेतुः । यथा **'स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे** ।।९।। (कुसं.४.१७)' इति ।

केचित् पुनः कर्तृक्रिययोरनुपादानमपि हेतुमिच्छन्ति । तत्र कर्त्तुर्यथा-(शिशु.)

ननु सर्व एव समवेक्ष्य कमपि गुणमेति पूज्यताम् ।
सर्वगुणविरहितस्य हरेः परिपूजया कुरुनरेन्द्र ! को गुणः ।।१०।।इति।

अत्र हि समवेक्षापूजयोरेको लोकः कर्त्ता । स च सामर्थ्यसिद्ध इति नोपात्तः ।

पूजा चोपात्तापि कृद्वाच्यतया कर्मोपसर्जनीभूतेत्युभयं भ्रमहेतुः । क्रियाया यथा-

अकृत्वा परसन्तापमगत्वा खलनम्रताम् ।
अनुत्सृज्य सतां मार्गं यत् स्वल्पमपि तद् बहु ।।११।। इति।

अत्र हि प्रकरणादिगम्याया लाभक्रियाया अनुपादानं करणादीनां भिन्नकर्तृकत्वभ्रमहेतुः । तदुक्तम्-

कर्त्तुरुपाधितयोक्ता कृद्वाच्यतया गतान्यगुणतां वा ।
क्त्वो भिन्नकर्तृकत्वभ्रमाय भवति क्रियाऽवचश्च तयोः ।।
पौर्वापर्यं क्रियाणां यद् वास्तवं तदपेक्षिणि ।
क्त्वः पौर्वकाल्ये किं तासां प्राधान्येतरचिन्तया ।।

इत्यलमनेन ।

घटतीति घटो ज्ञेयो नाघटन् घटतामियात् ।
अघटत्वाविशेषेण पटोऽपि स्याद् घटोऽन्यथा ।।८।।
घटनञ्च तदात्मत्वापत्तिरूपा क्रिया मता ।
मूलञ्च तस्याश्चित्रार्थाभासाविष्कृतिरीशितुः ।।९।।
यः कश्चिदर्थः शब्दानां व्युत्पत्तौ स्यान्निबन्धनम् ।
प्रवृत्तौ तु क्रियैवैका सत्तासादनलक्षणा ।।१०।।
तस्यामेव क्विबाद्याश्च विधेयाः कर्तृमात्रतः ।
न तूपमानादाचारे तयोरर्थात् प्रतीतितः ।।११।।
यथा ह्यश्वति बालेय इत्यतोऽर्थः प्रतीयते ।
अश्वत्वमासादयति खर इत्यर्थतः पुनः ।।१२।।
अश्वतुल्यसमाचारः खर इत्यवसीयते ।
न तत्त्वसादनं युक्तं तदतुल्यक्रियस्य हि ।।१३।।
सत्तायां व्यापृतिश्चैषा चित्रत्वपरिनिष्ठितेः ।
सङ्गच्छते जडस्यापि घटादेर्घटनादिवत् ।।१४।।
नाम्नः सत्त्वप्रधानस्य धातुकारोऽत एव हि ।
शब्दवक्त्रैकदेशादेर्धात्वर्थत्वमवोचत[1] ।।१५।।

---
१. गडि वदनैकदेशे ।

एवञ्च विपच्य घटो भवतीति क्त्वोऽस्य पूर्वकालत्वम् ।
घटनापेक्षं ज्ञेयं भवनापेक्षन्तु नाऽसमन्वयतः ।।१६।।

बहिरङ्गत्वाच्च यथा भवत्यधिश्रित्य पाचकोऽयमिति ।
अत्र हि पाकापेक्षाधिश्रयतेः पूर्वकालतावगतिः ।।१७।।

तस्मान्नामपदेभ्यो यः कश्चिदर्थः प्रतीयते ।
न स सत्तामनासाद्य शब्दवाच्यत्वमर्हति ।।१८।।

इत्थञ्चास्तिभवत्यादि क्रियासामान्यमुच्यते ।
नान्तरङ्गतयावश्यं वक्तारस्तत् प्रयुञ्जते ।।१९।।

क्रियाविशेषो यस्त्वन्यः पाकादिर्व्यभिचारभाक् ।
बहिरङ्गतया तस्य प्रयोगोऽवश्यमिष्यते ।।२०।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।।

भावप्रधानमाख्यातम् ।

असत्त्वभूतार्था उपसर्गादयः । तेषामसत्वभूतार्थत्वाविशेषेऽपि व्यापारनियमात् प्रयोगनियमाच्च त्रैराश्योपगमः । तथाहि-

१. क्रियारूपातिशयप्रतिपत्तिनिबन्धनमुपसर्गाः प्रादयः ।

२. भावसत्त्वयोरात्मभेदप्रत्यायननिमित्तमवधृतरूपार्थविशेषाः स्वरादयो निपाताः।

क्रियाविशेषोपजनितसम्बन्धावच्छेदहेतवः कर्मप्रवचनीयाः ।

तदुक्तम्-(वा.प.३.१.१)

द्विधा कैश्चित् पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधापि वा ।
अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत् ।। इति ।

एतच्च वक्ष्यते ।

(२. वाक्यनिरूपणम्)

वाक्यमेकप्रकारं, क्रियाप्राधान्यात्, तस्याश्चैकत्वात् । यदाहुः- (वा.प. २.४)

साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् ।
क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते ।।

(अर्थनिरूपणम्)

अर्थोऽपि द्विविधो वाच्योऽनुमेयश्च । तत्र शब्दव्यापारविषयो वाच्यः स एव मुख्य उच्यते । यदाहुः-(वाप. २.२७८)

श्रुतिमात्रेण यत्रास्य तादर्थ्यमवसीयते ।
तं मुख्यमर्थं मन्यन्ते गौणं यत्नोपपादितम् ।। इति ।

तत एव तदनुमिताद्वा लिङ्गभूताद् यदर्थान्तरमनुमीयते सोऽनुमेय: । स च त्रिविध: । वस्तुमात्रमलङ्कारा रसादयश्चेति । तत्राद्यौ वाच्यावपि सम्भवत: । अन्त्यस्त्वनुमेय एवेति । तत्र

पदस्यार्थो वाच्य एव नानुमेय:, तस्य निरंशत्वात् साध्यसाधनभावाभावत: । वाक्यार्थस्तु वाच्यस्यार्थस्यांशपरिकल्पनायामंशानां विध्यनुवादभावेनावस्थिते-र्विधेयांशस्य सिद्धासिद्धतयोपपादनानपेक्षसापेक्षत्वेन द्विविधो बोद्धव्य: ।।

तत्र सिद्धौ विध्यनुवादभाव: स्वरूपमात्रानुवादाद्, यथा-(कुसं.१.१)

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराज: ।।१२।। इत्यत्र ।

असिद्धौ साध्यसाधनभावरूपोऽनूद्यमानस्यांशस्य साधनधुराधिरोहात् । साध्यसाधनभावश्चानयोरविनाभावावसायकृतोऽवगन्तव्य: ।

स च प्रमाणमूल: । तच्च त्रिविधम् । यदाहु:-

'लोको वेदस्तथाध्यात्मं प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्' ।।
(नाट्यशा. २५.१०९शिसं.)' इति ।

तत्र

१. लोकप्रसिद्धार्थविषयो लोक: । यथा-(कुसं. ३.८)

कयासि कामिन् सरसापराध: पादानत: कोपनयावधूत: ।
यस्या: करिष्यामि दृढानुतापं प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ।।१३।।

अत्र हि पादानतितदवधूत्यो: सरसापराधकोपनत्वयोश्च लोकप्रमाणसिद्ध: कार्यकारणभावस्तन्मूलश्च साध्यसाधनभाव: । यथा वा-(कुसं.१.४३)

चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मी: ।।१४।।

अत्र हि पद्मगुणानां चान्द्रमस्या अभिख्यायाश्च युगपदभोगे लक्ष्म्या यत् कारणद्वयं रात्रिसङ्कोचदिवानुदयलक्षणं तल्लोकप्रसिद्धमेवेति नोपादेयतामर्हति।

२. शास्त्रमात्रप्रसिद्धार्थविषयो वेद: । वेदग्रहणमितिहासपुराणधर्मशास्त्रा-द्युपलक्षणम्, तेषां तन्मूलत्वोपगमात् । यथा-(कुसं.१.५२)

अयाचितारं नहि देवमद्रि: सुतां प्रतिग्राहयितुं शशाक ।
अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ।।१५।।

अत्र हि कारणभूतस्य भगवद्गतस्य सम्प्रदानत्वनिबन्धनस्य याचनस्याभावे भूधरेन्द्रगतस्य कार्यस्य कन्याग्राहणशक्तत्वस्याभावोपनिबन्धः शास्त्रमूलः, तयोः कार्यकारणभावस्य तन्मूलत्वेन प्रसिद्धेः। यदाहुः-( )

अयाचितानि देयानि सर्वद्रव्याणि भारत !
अन्नं विद्या तथा कन्या अनर्थिभ्यो न दीयते ।।

अर्थी च सम्प्रदानम्। यदुक्तम् -(वा.प.३.७.१२९)

अनिराकरणात् कर्त्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।
प्रेरणानुमतिभ्यां वा लभते सम्प्रदानताम् ।।

एवञ्च कारणानुपलब्धिप्रयोगोऽयमार्थ इति मन्तव्यं, यथा 'नात्र धूमोऽग्नेरभावादि'ति ।

३. आध्यात्मिकार्थविषय<u>मध्यात्मम्</u>। यथा-(कुसं.६.९५)

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रादगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः ।
कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ।।१६।।

अत्र हि भगवत्पशुपतिगतस्य कृच्छ्राद्दिवसातिवाहनस्याद्रिसुतासमागमोत्कत्वस्य चाध्यात्मसिद्धः कार्यकारणभावः यन्मूलोऽयमनयोस्साध्यसाधनभावः ।

स हि द्विविधः शाब्दश्चार्थश्चेति। सोऽपि च साध्यसाधनयोः प्रत्येकं पदार्थवाक्यार्थरूपत्वात्, पदार्थस्य च जातिगुणक्रियाद्रव्यभेदेन भेदाद्, धर्मधर्मितया च, धर्मस्यापि सामानाधिकरण्य-वैयधिकरण्य-भेदाद्, वाक्यार्थस्य च क्रियात्मनः कारकवैचित्र्येण वैचित्र्याद्, यथायोग्यमन्योन्यसाङ्कर्याद् बहुविध इति तस्य दिङ्मात्रमिदमुपदर्श्यते ।

१. तत्र धर्ममात्रस्य साधनभावे शाब्दो यथा-(रघु.१.१८)

प्रजानां विनयाधानाद् रक्षणाद् भरणादपि
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ।।१७।। इति ।

२. तस्यैव धर्मस्य समानाधिकरणस्योपादाने सत्यार्थो यथा-(किराता.२)

द्विषतामुदयः सुमेधसा गुरुरस्वन्ततरस्तु मृष्यते ।
न महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः ।।१८।।इति ।

अत्र हि द्विषदुदयगतस्यास्वन्तत्वस्य सुमर्षणत्वस्य च तत्परिक्षयगतस्य फलसम्पत्प्रवणत्वस्य दुर्मर्षणत्वस्य चार्थः साध्यसाधनभावो निबद्धः ।

३. धर्मधर्मिभावाभावे तु पदार्थमात्रस्य साधनत्वाच्छाब्द एव यथा-

दुर्मन्त्रान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात् सुतो लालनाद्-
विप्रोऽनध्ययनात् कुलं कुतनयाच्छीलं स्वलोपासनात् ।
ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रया-
न्मैत्री चाप्रणयात् समृद्धिरनयात् त्यागात् प्रमादाद् धनम् ।।१९।।इति ।

एवं वाक्यार्थविषयोऽपि साध्यसाधनभावो द्विविधो बोद्धव्यः । तत्र

४. शाब्दो यथा-

सरस्यामेतस्यामुदरबलिवीचीविलुलितं
यथा लावण्याम्भो जघनपुलिनोल्लङ्घनपरम् ।
यथा लक्ष्यश्चायं चलनयनमीनव्यतिकर-
स्तथा मन्ये मग्नः प्रकटकुचकुम्भस्स्मरगजः ।।२०।। इति ।

५. आर्थो यथा-(कुसं. ५.८३)

निवार्यतामालि ! किमप्यसौ बटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ।।२१।।

यथा च-(कुसं. ५.४५)

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ।।२२।।इति ।

६. अनुमेयार्थविषयो यथा-(ध्व.पृ.५२)

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ।।२३।। इति ।

अत्र हि सर्वत्र सुलभा विभूतयः शूरादीनामित्ययमर्थोऽनुमीयत इत्येतद् वितनिष्यते (तृतीये विमर्शे) ।

७. अनुमितानुमेयार्थविषयो यथा-(कुसं.७.१९)

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ।।२४।।इति ।

अत्र हि नखरञ्जनानन्तरं परिहासपूर्वं सख्या कृताशिषो देव्या यदेतदवचनं माल्येन हननं तदनुभावभूतं तस्याः कौतुकौत्सुक्यप्रहर्ष-लज्जादिव्यभिचारि-सम्पदमनुमापयति । सा चानुमीयमाना सती भगवति भवे भर्तरि रतिमनुमापयति । यथा च -(कु.सं.६.८४)

एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ।।२५।।

यथा वा-(किराता.)

प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी विपक्षगोत्रं दयितेन लम्भिता ।
न किञ्चिदूचे चरणेन केवलं लिलेख बाष्पाकुललोचना भुवम् ।।२६।।

८. यथा च वाक्यार्थविषये साध्यसाधनभावे साध्यसाधनप्रतीत्योः सुलक्षः क्रमभावः तथा वस्तुमात्रादावनुमेयविषयेऽप्यवगन्तव्यः । केवलं रसादिष्वनुमेयेष्वयमसंलक्ष्यक्रमो गम्यगमकभाव इति सहभावभ्रान्तिमात्रकृतस्तत्रान्येषां व्यङ्ग्यव्यञ्जक-भावाभ्युपगमः, तन्निबन्धनश्च ध्वनिव्यपदेशः । स तु तत्रौपचारिक एव प्रयुक्तो न मुख्यः तस्य वक्ष्यमाणनयेन बाधिततत्वात् । उपचारस्य च प्रयोजनं सचेतनचमत्कारकारित्वं नाम । तद्धि मुख्ये चित्रपुस्तादौ व्यक्तिविषये परिदृष्टमेव । वाच्यो ह्यर्थो न तथा चमत्कारमातनोति यथा स एव विधिनिषेधादिः काक्वभिधेयतामनुमेयतां वावतीर्ण इति स्वभाव एवायमर्थानाम् । तथा हि-(वेसं.१.१५)

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ।।२७।। इत्यतो

लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः
स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः ।।२८।। (वेसं.१.८)इत्यतश्च ।

यथा विधिनिषेधयोश्चारुतावगतिर्न तथा शब्दाभिधेययोरिति ।

यथा च प्रतिषेधद्वयानुमितस्य प्रकृतस्यैवार्थस्य विधेश्चारुतावगतिर्न तथा स्वशब्दवाच्यस्य । द्विविधश्च प्रतिषेध उक्तः सुप्तिङन्तविषयत्वात् ।

तद् यथा-(रघु.६.३०)

अथाङ्गराजादवतार्य चक्षुर्याहीति जन्यामवदत् कुमारी ।
नासौ न काम्यो न च वेद सम्यग् द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ।।२९।।

इति । सम्भाव्यनिषेधनिवर्तनं हि प्रतिषेधद्वयस्य विषय इति । तथा चाह ध्वनिकारः- (ध्व.४.५ पृ.२८०)

'साररूपो ह्यर्थः स्वशब्दानभिधेयत्वेन प्रकाशितः सुतरां शोभा-मावहति । प्रसिद्धिश्चेयमस्त्येव विदग्धपरिषत्सु यदभिमततरं

वस्तु व्यङ्ग्यत्वेन प्रकाश्यते, न वाच्यत्वेन' इति ।

९. आद्ययोस्तु क्रमस्य सुलक्षत्वाद् भ्रान्तिरपि नास्तीति निर्निबन्धन एव तत्र व्यङ्ग्यव्यपदेशग्रहः । अत एव श्रूयमाणानां शब्दानां ध्वनिव्यपदेश्या-नामन्तः सन्निवेशिनश्च स्फोटाभिमतस्यार्थस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो न सम्भवतीति व्यञ्जकत्वसाम्याद् यः शब्दार्थात्मनि काव्ये ध्वनिव्यपदेशः सोऽप्यनुपपन्नः, तत्रापि कार्यकारणमूलस्य गम्यगमकभावस्योपगमात् ।

ननु विभावादिवाक्यार्थसमकालमेव रत्यादीनां भावानां प्रतीतिरुपजायमाना सर्वैरेवावधार्यते । न तु तत्रान्तरा सम्बन्धस्मरणादि-विघ्नव्यवधानसंवित्तिः काचिद् ।

रत्यादिप्रतीतिरेव रसादिप्रतीतिरिति मुख्यवृत्त्यैव व्यङ्ग्य-व्यञ्जकभावा-भ्युपगमः । तत्र प्रदीपघटादिवदुपपन्नो गम्यगमकभावः। यत् स एवाह- 'व्यञ्जकत्वमार्गे तु यदार्थोऽर्थान्तरं द्योतयति तदा स्वरूपं प्रकाशयन्नेवासा-वन्यस्य प्रकाशकः प्रतीयते प्रदीपवद् ।
यथा-(कुसं.६.२४)

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ।।३०।।

इत्यादौ (ध्व.पृ.२१६) इति । पुनः स एवाह-**'नहि व्यङ्ग्ये प्रतीयमाने वाच्यबुद्धिर्दूरीभवति । वाच्याविनाभावेन तस्य प्रकाशनात् । तस्माद् घटप्रदीपन्यायस्तयोः । यथैव हि प्रदीपद्वारेण घटप्रतीतावुत्पन्नायां न प्रदीपप्रकाशो निवर्तते तद्वद् व्यङ्ग्यप्रतीतौ वाच्यावभास'** (ध्व.पृ.२१४) इति ।

उच्यते । वाच्यप्रतीयमानयोरर्थयोर्यथा क्रमेणैव प्रतीतिर्न समकालं यथा चानयोर्गम्यगमकभावः तथा तेनैव व्यक्तिवादिना तयोः स्वरूपं निरूपयितुकामेनाप्युक्तं, तदेवास्माभिः समाधित्सुभिरिह लिख्यते परम् ।

तद्यथा-**'न हि विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसा इति कस्यचिदवगमः । अत एव विभावादिप्रतीत्यविनाभाविनी रसादीनां प्रतीतिरिति तत्प्रतीत्योः कार्यकारणभावेनावस्थानात् क्रमोऽवश्य-म्भावी । स तु लाघवान्न लक्ष्यत इत्यलक्ष्यक्रमा एव सन्तो व्यङ्ग्या रसादय इत्युक्तम्'** (पृ.२०४) इति ।

पुनश्च (ध्व.पृ.२०६) 'तस्मादभिधानाभिधेयप्रतीत्योरिव वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योर्निमित्तनिमित्तिभावाद् नियमभावी क्रमः। स तूक्तयुक्तेः क्वचिल्लक्ष्यते क्वचित्तु न लक्ष्यत' इति ।

१०. तदेवं वाच्यप्रतीयमानयोर्वक्ष्यमाणक्रमेण लिङ्गलिङ्गिभावस्य समर्थनात् सर्वस्यैव ध्वनेरनुमानान्तर्भावः समन्वितो भवति तस्य (अनुमानस्य) च तद(ध्वन्य)पेक्षया महाविषयत्वात् । महाविषयत्वं चास्य ध्वनिव्यतिरिक्तेऽपि विषये पर्यायोक्तादौ गुणीभूतव्यङ्ग्यादौ च सर्वत्र सम्भवात् । तच्च वचनव्यापारपूर्वकत्वात् परार्थमित्यवगन्तव्यम् । त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थ-मनुमानमिति केवलमुक्तनयाऽनभिज्ञतया तन्न लक्षयत्यविचक्षणो लोकः ।

अथ यदि सर्व एव वाक्यार्थः साध्यसाधनभावगर्भ इत्युच्यते; तद्, यथा साध्यसाधनयोस्तत्र नियमेनोपादानं तथा दृष्टान्तस्यापि स्यात्, तस्यापि व्याप्तिसाधन-प्रमाणविषयतयावश्यापेक्षणीयत्वात् । न । प्रसिद्धसामर्थ्यस्य साधनस्योपादानादेव तद(दृष्टान्ता-)पेक्षाया प्रतिक्षेपात् । तदुक्तम् -( )

तद्भावहेतुभावौ हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।
ख्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव च केवलः ।।

ननु कुतोऽयं रत्यादीनां सुखाद्यवस्थाविशेषाणां काव्यादौ सचेतन-चमत्कारी सुखास्वादसम्भवः, यो रसादीनामनुमेयानां व्यङ्ग्यत्वोपचारस्य प्रयोजनांशतया कल्प्यते । न हि लोके लिङ्गतः शोकादिष्वनुमीयमानेष्वनुमातुः सुखास्वादलवोऽपि लक्ष्यते । प्रत्युत साधूनामुदासीनानामपि वा भयशोकदौर्मनस्यादिदुःखमसममुपजायमानमवधार्यते । न च लोकतः काव्यादौ कश्चिदतिशयः येनासौ तत्रैवोपगम्येत, न लोके । त एव हि लौकिका विभावादयो हेतुकार्यसहकारिरूपा गमकाः । त एव च रत्यादयोऽ-वस्थाविशेषरूपा भावा गम्याः । तत् कोऽतिशयः काव्यादौ, यत् तत्रैव रसास्वादो न लोक इति प्रयोजनांशासम्भवाद् रत्यादिषु व्यङ्ग्यत्वोपचारो-ऽनुपपन्न एव ।

११. उच्यते । यत्र विभावादिमुखेन भावानामवगमस्तत्रैव सहृदयैकसंवेद्यो रसास्वादोदय इति वस्तुस्वभाव एवायं न पर्यनुयोगपदवीमवतरति प्रामाणिकानाम् । यदाह भरतः-'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः' (ना.शा.६.३० पृष्ठ ९१ शि.सं.) इति । यथोक्तम्-

भावसंयोजनाव्यङ्ग्यपरसंवित्तिगोचरः ।
आस्वादनात्मानुभवो रसः काव्यार्थ उच्यते ।। इति ।

न च लोके विभावादयो भावा वा सम्भवन्ति, हेत्वादीनामेव तत्र सम्भवात् । न च विभावादयो हेत्वादयश्चेत्येक एवार्थ इति मन्तव्यम् । अन्ये

हेत्वादयोऽन्य एव विभावादयः । तेषां भिन्नलक्षणत्वात् । तथा हि-ये लोके रत्यादयो रामादिगताः स्थेमभाजोऽवस्थाविशेषाः केचित् त एव काव्यादौ कविप्रभृतिभिर्वर्णनाद्यर्थमात्मन्यनुसंहिताः सन्तो भावयन्ति तांस्तान् रसानिति भावा' इत्युच्यन्ते । यदाह भरतः-(ना.शा.६.३३शि.सं.)

नानाभिनयसम्बन्धाद् भावयन्ति रसानिमान् ।
यस्मात्, तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः ।।

ये च तेषां हेतवः सीताद्याः केचित्, त एव काव्यादिसमर्पिताः सन्तो 'विभाव्यन्ते भावा एभिरि'ति विभावा इत्युच्यन्ते । यदाह भरतः-(नाट्यशास्त्रे ७.४, पृ.३४७ ब.स., शि.सं.पृ.१३०)

बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः ।
अनेन यस्मात्, तेनायं विभाव इति संज्ञितः ।।

ये च तेषां केचित् कार्यरूपा मुखप्रसादादयोऽर्थास्त एव काव्याद्युपदर्श्यमानाः सन्तोऽनुभावयन्ति ताँस्तान् भावानित्यनुभावा इत्युच्यन्ते।

यदाह भरतः-(ना.शा. शि.सं.पृ.१३०)

वागङ्गसत्त्वाभिनयैर्यस्मादर्थोऽनुभाव्यते ।
वागङ्गोपाङ्गसंयुक्तः सोऽनुभाव इति स्मृतः ।।

ये च तेषामन्तरान्तरानवस्थायिनोऽवस्थाविशेषास्तदवान्तरहेतुजनिता उत्कलिकाकाराः केचिदुत्पद्यन्ते, त एव निजनिजविभावानुभाववर्गमुखेनोपदर्श्यमानाः सन्तो विशेषेणाभिमुख्येन चरन्ति तेषु तेषु भावेष्विति व्यभिचारिण इत्युच्यन्ते । यदाह भरतः-**'विविधमाभिमुख्येन रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः'** (ना.शा.७पृ.१४४शिमला) इति ।

ये चैते स्थायिव्यभिचारिसात्त्विकभेदादेकोनपञ्चाशदभावा उक्तास्ते सर्वे व्यभिचारिण एव । केवलमेषां प्रतिनियततरूपापेक्षो व्यपदेशभेदः । तथा हि स्थायित्वं स्थायिष्वेव प्रतिनियतं, न व्यभिचारिसात्त्विकेषु । व्यभिचारित्वं व्यभिचारिष्वेव, नेतरयोः । सात्विकत्वमपि सात्विकेष्वेव, नेतरयोरिति । तत्र स्थायिभावानामुभयी गतिः । न व्यभिचारिसात्त्विकानाम् । ते हि नित्यं व्यभिचारिण एव न जातुचित् स्थायिनः प्रकल्पन्ते ।

यत्तु भावाध्याये स्थायिनां लक्षणमुक्तं तद् व्यभिचारिदशापन्नानामेव तेषामवगन्तव्यम्, नान्येषां, लक्षणवचनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । स्थाय्यनुकरणात्मानो हि रसा इष्यन्ते, ते च प्रधानमिति तल्लक्षणमुखेनैव

तेषां स्वरूपावगमसिद्धेः, तेषां बिम्बप्रतिबिम्ब-न्यायेनावस्थानात्, स्थायिभावेषु च निर्वेदादिष्विव व्यभिचारिणामनुपादानात्। तदुपादाने हि तेषां स्थायित्वमेव स्यान् न व्यभिचारित्वं निर्वेदादिवत्। तस्माद् योग्यतामात्रप्रवर्तितोऽयं वर्गत्रयविभागोपदर्शनाय व्यभिचारिष्वपि स्थायिव्यपदेशः; तन्मात्रविप्रलम्भकृतोऽन्येषां स्थायिभावलक्षणभ्रम इत्यलमप्रस्तुतवस्तुविस्तरेण।

१२. तदेवं विभावादीनां हेत्वादीनां च कृत्रिमाकृत्रिमतया काव्यलोकविषयतया च स्वरूपभेदे विषयभेदे चावस्थिते सत्येकत्वासिद्धेर्यदा विभावादिभिर्भावेषु रत्यादिष्वसत्येष्वेव प्रतीतिरुपजन्यते तदा तेषां तन्मात्रसारत्वात् प्रतीयमाना इति गम्या इति च व्यपदेशा मुख्यवृत्त्योपपद्यन्त एव। तत्प्रतीतिपरामर्श एव च रसास्वादः स्वाभाविक इत्युक्तम्।

आस्तां वा रत्यादिर्नित्यपरोक्षः। प्रत्यक्षोऽपि ह्यर्थः साक्षात् संवेद्यमानः सचेतसां न तथा चमत्कारमातनोति यथा स एव सत्कविना वचनगोचरतां गमितः। यदुक्तम्-

कविशक्त्यर्पिता भावास्तन्मयीभावयुक्तितः।
यथा स्फुरन्त्यमी काव्यान्न तथाध्यक्षतः किल ।।

सोऽपि च तेषां न तथा स्वदते, यथा तैरेवानुमेयतां नीत इति स्वभाव एवायं न पर्यनुयोगमर्हति। तदुक्तम्-

नानुमितो हेत्वाद्यैः स्वदतेऽनुमितो यथा विभावाद्यैः।
न च सुखयति वाच्योऽर्थः प्रतीयमानः स एव यथा ।।

इति। ध्वनिकृताप्युक्तम्-**'साररूपो ह्यर्थः स्वशब्दानभिधेयत्वेन प्रकाशितः सुतरां शोभामावहति'** इति(ध्व.४.५वृ.,पृ.२८०,पं.९)। प्रतीतिमात्रपरमार्थं च काव्यादि तावतैव विनेयेषु विधिनिषेधव्युत्पत्तिसिद्धेः। तदुक्तम्-(प्रमाणवार्त्तिके २.५७)

१३. **'भ्रान्तिरपि सम्बन्धतः प्रमा'** इति।

मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतोः।
मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति ।। इति च।

तेनात्र गम्यगमकयोः सचेतसां सत्यासत्यत्वविचारो निरुपयोग एव। काव्यविषये च वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीतीनां सत्यासत्यत्वविचारो निरुपयोग एवेति तत्र प्रमाणान्तरपरीक्षोपहासायैव सम्पद्यत इति।

तत्र हेत्वादिभिरकृत्रिमैरकृत्रिमा एव प्रत्याय्यन्ते। तत्रैषामनुमेयत्वमेव न व्यङ्ग्यत्वगन्धोऽपीति, कुतस्तत्र सुखास्वादलवोऽपि सम्भवति। एष

एव लोकत: काव्यादावतिशय इत्युपपद्यत एव रत्यादौ गम्ये सुखास्वादप्रयोजनो व्यङ्ग्यत्वोपचार इति ।

१४. मुख्यवृत्त्या द्विविध एवार्थो वाच्यो गम्यश्चेति । उपचारतस्तु व्यङ्ग्यस्तृतीयोऽपि समस्तीति सिद्धम् ।

वाचो गुणीकृतार्थत्वं न सम्भवति जातुचित् ।
तदर्थं तदुपादानादुदकार्थं दृतेरिव ।।२१।।

इति सङ्ग्रहश्लोक:।।

(अभिव्यक्ति:)

१५. नापि वाच्यप्रतीयमानयोर्मुख्यवृत्त्या व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव: सम्भवति, व्यक्तिलक्षणानुपपत्ते: । तथा हि सतोऽसत एव वार्थस्य प्रकाशमानस्य सम्बन्धस्मरणानवेक्षिणा प्रकाशकेन सहैव प्रकाशविषयतापत्तिरभिव्यक्तिरिति तल्लक्षणमाचक्षते । तत्र सतोऽभिव्यक्तिस्त्रिविधा, तस्य त्रैविध्यात् । तत्र

१. कारणात्मनि कार्यस्य शक्त्यात्मनावस्थानात् तिरोभूतस्येन्द्रियगोचरत्वापत्तिलक्षण आविर्भाव एका, यथा क्षीराद्यवस्थायां दध्यादे: । तथावस्थानानुपगमे तु सैवोत्पत्तिरित्युच्यते कैश्चित् (तार्किकै:)।

२. तस्यैवाविर्भूतस्य कुतश्चित् प्रतिबन्धादप्रकाशमानस्य प्रकाशकेनोपसर्जनीकृतात्मना सहैव प्रकाशो द्वितीया, यथा प्रदीपादिना घटादे: । तदुक्तम्-

स्वज्ञानेनान्यधीहेतु: सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मत: ।
यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात् ।। इति

ध्वनिकारेणाप्युक्तं-'स्वरूपं प्रकाशयन्नेव परार्थावभासनो व्यञ्जक इत्युच्यते यथा प्रदीपो घटादे:' (ध्व.३.३३,पृ.२२०) इति ।

३. तस्यैवानुभूतपूर्वस्य संस्कारात्मनान्तर्विपरिवर्तिन: कुतश्चिदव्यभिचारिणोऽर्थान्तरात् तत्प्रतिपादकाद् वा संस्कारप्रबोधमात्रं तृतीया, यथा धूमादग्ने:, यथा चालेख्यपुस्तप्रतिबिम्बानुकरणादिभ्य:, शब्दाच्च गवादे:। असतस्त्वेकप्रकारैव, तस्य प्रकारान्तरासम्भवाद्, यथार्कालोकादिनेन्द्रचापादे: । इति ।

न चैतल्लक्षणं वाच्ये सङ्गच्छते । तथा हि-सतोऽभिव्यक्तिरा(क्तेर्यदा) द्वयोरर्थयोर्लक्षणं न तत्प्रतीयमानेष्वेकमपि संस्प्रष्टुं क्षमते, तस्य दध्यादेरिवेन्द्रियविषयभावापत्तिप्रसङ्गाद्, घटादेरिव वाच्यार्थसहभावेनेदन्ताप्रतीतेरसम्भवात् । न च स्वरूपासंस्पर्शि लक्षणं भवति ।

तृतीयस्यास्तु यल्लक्षणं तदनुमानस्यैव सङ्गच्छते, न व्यक्तेः। यदुक्तं- 'त्रिरूपाल्लिङ्गाद् यदनुमेये ज्ञानं तदनुमान'मिति। तच्चानुमानमेव। न ह्यर्थादर्थान्तरप्रतीतिरनुमानमन्तरेणार्थान्तरमुपपद्यते। उपमानादीनां च तत्रैवान्तर्भावात्।

यदाहुः-'न चान्यदर्शनेऽन्यकल्पना युक्ता, अतिप्रसङ्गात्। तस्य नान्तरीयकतायां स्यात्। न (स)हि यथाविधसिद्धः तथाविधसन्निधानं सूचयति। सामान्येन च सम्बन्धिनार्थप्रतिपत्तिरनुमानमिति द्वे एव प्रमाणे' इति।

१६. न च वाच्यादर्थादर्थान्तरप्रतीतिरविनाभावसम्बन्धस्मरणमन्तरेणैव सम्भवति, सर्वस्यापि तत्प्रतीतिप्रसङ्गात्। नापि सहभावेन, धूमाग्निप्रतीत्योरिव तत्प्रतीत्योरपि क्रमभावस्यैव संवेदनाद् इत्यसम्भवो लक्षणदोषः।

अथ रसाद्यपेक्षया तयोः सहभावेन प्रकाशोऽभिमत इत्युच्यते, अव्याप्तिस्तर्हि लक्षणदोषः। वस्तुमात्रालङ्कारप्रकाशस्य प्रकाशकासहभावेनाव्याप्तेः।

न च रसादिष्वपि विभावादिप्रकाशनसहभावेन प्रकाशनमुपपद्यते। यतस्तैरेव कारणादिभिः कृत्रिमैर्विभावाद्यभिधानैरसन्त एव रत्यादयः प्रतिबिम्बकल्पाः स्थायिभावव्यपदेशभाजः कविभिः प्रतिपत्तृप्रतीतिपथमुपनीयमाना हृदयसंवादादास्वाद्यत्वमुपयन्तः सन्तो रसा इत्युच्यन्ते। न च कारणादिभिः कार्यादयः प्रतिबिम्बकल्पाः सहैव प्रकाशितुमुत्सहन्ते कार्यकारणभावावसायस्यैवावसादप्रसङ्गात्। यत्र तु तल्लक्षणं मुख्यतया सम्भवति तत् काव्यमेव न भवतीति कुत एव तद्विशेषध्वनिरूपता स्यात्।

द्विविधो हि प्रकाशकोऽर्थ उपाधिरूपः स्वतन्त्रश्चेति। तत्र ज्ञानशब्दप्रदीपादिरुपाधिरूपः। तदुक्तं-**'त्रयः प्रकाशाः स्वपरप्रकाशा'** इति। अन्यः स्वतन्त्रो धूमादिः। तत्राद्यस्तावद् भवद्भिर्नाभ्युपगन्तव्य एव प्रत्यक्षाभिधेययोरेवार्थयोः काव्यतापत्तिप्रसङ्गात्। अन्यस्य तु लिङ्गत्वमेवोपपद्यते, न व्यञ्जकत्वं व्यक्तेरनुपपत्तेः।

न च त्रिविधस्यापि व्यङ्ग्याभिमतस्यार्थस्य प्रकाशकसहभावेन प्रकाशस्तस्यापि ध्वनिकारस्याभिमतः। यदयमाह- **'न हि विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसा इति कस्यचिदवगमः। तत एव तत्प्रतीत्यविनाभाविनी रसादीनां प्रतीतिरिति तत्प्रतीत्योः कार्यकारणभावेनावस्थानात् क्रमोऽवश्यम्भावी। स तु लाघवान्न प्रकाशत इत्यलक्ष्यक्रमा एव सन्तो व्यङ्ग्या रसादय'** (ध्व.३.३३,पृ.२०६) इति।

अथैतद्दोषभयात् सहभावानपेक्षमेतल्लक्षणमुच्यते । तथाप्यनुमानेऽतिव्याप्तिः । तत्राप्युपसर्जनीकृतात्मना धूमादिना प्रकाशयस्य प्रकाशोऽस्त्येव। अथासद्ग्रहणेन सा निरस्तेत्युच्यते तर्हि घटप्रदीपयोस्तस्याव्याप्तिः घटस्य सत्त्वात् ।

अथासद्ग्रहणं न करिष्यत इति तर्हि अर्कालोकेन्द्रचापादावव्याप्तिः, इन्द्रचापादेरसत्त्वात् ।

अथोभयोरपि ग्रहणं न करिष्यत इति तर्ह्यनुमानस्यैव तल्लक्षणं पर्यवस्यति, न व्यक्तेः । तच्चेष्टमेव नः, वाच्यप्रतीयमानयोः सतोरेव च क्रमेणैव प्रकाशोपगमात् ।

तस्मात् तदवस्थ एवासम्भवो लक्षणदोषः । किञ्च सदसद्भावेन प्रकाशयस्य विशेषणमनुपपन्नं व्यावर्त्याभावाद् इति ।

किञ्च यत्र वाच्यस्यार्थस्य व्यञ्जकत्वं, स चेद् ध्वनिस्तर्हि तदनुमितस्य व्यञ्जकत्वे ध्वनित्वं न स्यात् तस्य वाच्यत्वाभावात् । ततश्च 'एवं वादिनि देवर्षौ' इत्यादौ ध्वनित्वमिष्टं न स्याद् इत्यव्याप्तिर्लक्षणदोषः । अथार्थशब्देनोभयमपि संगृहीतं तस्योभयार्थविषयत्वेनेष्टत्वात् ।
यदाह-(ध्व. १.२)

अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।
वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ।। इति ।

सत्यम् । किन्तु तमर्थमिति तच्छब्देनानन्तर्यात् प्रतीयमानस्यार्थस्य परामर्शे सति पारिशेष्याद् 'अर्थो वाच्यविशेष' इति स्वयं विवृतत्वाच्च अर्थशब्दो वाच्यविषय एव विज्ञायते नोभयार्थविषय इति तदवस्थो दोषः।

अस्तु वोभयार्थविषयः । तथाप्यतिव्याप्तिर्लक्षणदोषः, यत्र वाच्यार्थाद् वस्तुमात्रेणैकेन द्वित्रैर्वान्तरिता वस्तुमात्रस्यैव साध्यस्य प्रतीतिस्तत्रापि ध्वनित्वापत्तेः, तल्लक्षणानुगमाविशेषात् ।

न च तत् तत्रेष्यते, चारुतातिवृत्तेः । व्यभिचारिभावालङ्कारान्तरितााया एव तस्या ध्वनिविषयभावाभ्युपगमात्, अन्यत्र तु तद्विपर्ययात् । चारुत्वाचारुत्वनिश्चये च काव्यतत्त्वविदः प्रमाणम् ।
तत्रैकेन वस्तुमात्रेणान्तरिता सा यथा-

सिहिपिञ्छकण्णऊरा बहुआ वाहस्स गव्विरी भमइ ।
मुत्ताहलरइअपसाहणाण मज्झे सवत्तीणं ।।३१।।

(शिखिपिच्छकर्णपूरा वधूर्व्याधस्य गर्विणी भ्रमति ।
मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम् ।।)

अत्र हि वक्ष्यमाणप्रकारेण व्याधवध्वाः सपत्नीभ्यः सौभाग्यातिरेकोऽनुमेयः । स चाविरतसम्भोगसुखासङ्गनिस्सहतया पत्युर्मयूरमात्रमारणक्षमतयानुमीयमानयान्तरितः ।

द्वाभ्यामन्तरिता यथा-

वाणिअअ हत्थिदन्ता कुत्तो अह्माण वग्घकित्ती अ ।
जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सोण्हा ।।३२।।

(वाणिजक? हस्तिदन्ता कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तिश्च ।
यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिष्वक्कते स्नुषा ।।)

अत्र हि वक्ष्माणप्रकारेण वृद्धव्याधेन वाणिजकं प्रति हस्तिदन्ताद्यभावप्रतिपादनाय व्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिः प्रयुक्ता, यथा नात्र तुषारस्पर्शो धूमादिति ।

हस्तिदन्तव्याघ्राजिनादिसद्भावो ह्यस्मद्गृहे समर्थस्य सतः सुतस्य तद्व्यापादनव्यापारपरतया व्याप्तः तद्विरुद्धं च स्नुषासौभाग्यातिरेकप्रयुक्तमविरतसम्भोगसुखासङ्गजनितमस्य निस्सहत्वम् । तत्कार्यं च स्नुषाया विलुलितालकमुखीत्वमिति ।

त्रिभिरन्तरिता यथा-

विवरीअसुरअसअए ह्माणं दट्ठूण णाहिकमलम्मि ।
हरिणो दाहिणणअणं चुम्बइ हिलिआउला लच्छी ।।३३।।

(विपरीतसुरतसमये ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमले ।
हरेर्दक्षिणनयनं चुम्बति ह्रियाकुला लक्ष्मीः ।।)

अत्र हि लक्ष्मीलज्जानिवृत्तिस्साध्या । तत्र च भगवतो हरेर्दक्षिणस्याक्ष्णः सूर्यात्मनो लक्ष्मीपरिचुम्बनं हेतुः । तद्धि तस्य तिरोधानलक्षणमस्तमयमनुमापयति । सोऽपि च साहचर्यान्नाभिनलिनस्य सङ्कोचम् । सोऽपि ब्रह्मणो दर्शनव्यवधानमिति त्रयाऽन्तरितानुमेयार्थप्रतिपत्तिः । तदियमुपायपरम्परोपारोहनिस्सहा न रसास्वादान्तिकमुपगन्तुमलमिति प्रहेलिकाप्रायमेतत् काव्यमित्यतिव्याप्तिः ।

व्यभिचारिभावव्यवहिता यथा-(कुसं.७.१९)

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ।।३४।।

अत्र ह्युक्तप्रकारेणानुमितकौतुकौत्सुक्यप्रहर्षलज्जादिव्यभिचारिभावा-न्तरिता गौर्यामाभिलाषिकश्रृङ्गारावगतिः ।

अलङ्कारव्यवहिता यथा-(ध्व.२.४५पृ.११७)

लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्
स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि !।
क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये
सुव्यक्तमेव जडराशिरयं पयोधिः ।।३५।।

अत्रापि कस्याश्चिदुक्तक्रमेण वदनपूर्णेन्दुबिम्बयो रूप्यरूपकभावोऽनुमितः । तदन्तरिता चानुकार्यावगतिः । सैव ध्वनेर्विषयभावेनोपगन्तव्या, नान्या ।

न च व्यवधानाऽविशेषाद् व्यभिचार्यलङ्कारव्यवधानपक्षेऽप्येतत् समानमिति मन्तव्यं, वस्तुमात्रस्य व्यभिचार्यलङ्कारादीनां च भिन्नजातीयत्वात्। वस्तुमात्रं ह्यनुमेयादत्यन्तविलक्षणस्वभावमग्न्यादेरिव धूमादि । व्यभिचार्यादयस्तु तच्छायानुविधायिनस्तदुपरक्ता इव तदालिङ्गिता इवोत्पद्यन्ते न ततोऽत्यन्तविलक्षणा एवेति तद्व्यवधानमन्यदेव वस्तुव्यवधानादित्यसिद्धस्तद्विशेषः । अलङ्कारोऽप्यलङ्कार्यान्त्र पृथगवस्थातुमर्हति तयोराश्रयाश्रयिभावेनावस्थानाद् इति तद्व्यवधानस्याप्यविशेषोऽसिद्ध एवेति तदवस्थैवातिव्याप्तिः ॥

यद्यर्थ इति वाच्योऽर्थोऽभिमतोऽव्याप्तिरेव सा ।
येनैवंवादिनीत्यादावर्थस्यार्थान्तराद् गतिः ।।२२।।
अथोभौ तर्ह्यतिव्याप्तिर्द्वित्रवस्तुव्यवायिनि ।
प्रहेलिकादिरूपेऽपि काव्ये ध्वन्यात्मता यतः ।।२३।।

इति सङ्ग्रहश्लोकौ ।

केवलमत्रैवार्थस्योभयात्मनः सामान्येन यः काव्यात्मत्वेन व्यपदेश, सोऽनुपपन्नः । स हि प्रतीयमानार्थैकविषयो युक्तः, तस्यैव काव्यजीवितभूतस्य प्रधानतया ध्वनित्वेनेष्टत्वात् । यत् स एवाह 'काव्यस्यात्मा ध्वनिरि'ति (ध्व.१.१)। 'काव्यस्यात्मा स एवार्थ'(ध्व.१.५) इति । 'प्रतीयमाना त्वन्यैव भूषा लज्जेव योषित' (ध्व.३.३७) इति च । तेन 'यः काव्यस्य व्यवस्थित' इति तत्रोचितः पाठः ।

६. किञ्चात्र[१] वाशब्दो विकल्पार्थो वा स्यात् समुच्चयार्थो वा । न तावद् विकल्पार्थः पक्षान्तरासम्भवस्य व्युत्पादितत्वात् । सम्भवे वास्य

१. ध्वनिलक्षणे दर्शितेषु दशसु दोषेषु पञ्चमः १८ पृष्ठव्यापी ।

द्विवचनानुपपत्तिः, तयोस्समुच्चयाभावाद् । यथा **'शिरः श्वा काको वा द्रुतदतनयो वा परिमृशेत्'**(वे.सं.) इत्यत्र बहुवचनस्य । समुच्चयार्थत्वे यत्र शब्दार्थयोरेकैकस्य व्यञ्जकत्वं तत्र ध्वनित्वमिष्टं न स्यात् ।

शब्दस्य च विशेषणमनुपादेयमेव स्याद् अर्थस्य विशिष्टत्वेनैव तदवगतिसिद्धेः अत एव च लक्षणवाक्ये दीपकाद्यलङ्कारमुखेनोपमाद्यभिव्यक्तौ ध्वनित्वमिच्छता गुणीकृतात्मनोऽभिधाया उपादानं न कृतम् । अन्यथा तदपि कर्त्तव्यं स्यात् । तदाश्रितत्वादर्थस्यार्थाश्रितत्वाच्चालङ्काराणामिति पक्षद्वयमप्यनुपपन्नम् ।

अत्र [1]केचिद् (लोचनकाराः) विद्वन्मानिनो द्विवचनसमर्थनमनोरथाक्षिप्तचित्ततया वाच्यवाचकयो-र्विस्मृतसुप्रसिद्ध-प्रतीतिक्रमभावास्तयोरेककालिकतां शब्दस्योक्तनयनिरस्तामपि व्यञ्जकतां पश्यन्तस्तन्निबन्धनां ध्वनिभेद-योरविवक्षितविवक्षितान्यपरवाच्ययोर्ध्वननव्यापारं प्रति पर्यायेणान्योन्य-सहकारितां, तदपेक्षां चानयोः प्रधानेतरतामुपकल्प्य सहकारितया व्यक्तिक्रियां प्रत्युभयोरपि कर्तृत्वात् तदपेक्षो व्यङ्क्त इति द्विवचननिर्देशः, प्राधान्यापेक्षश्च 'यत्रार्थः शब्दो वेति' विकल्प इति मन्यमानाः 'व्यङ्क्त' इति द्विवचनेनेदमाह-

यद्यप्यविवक्षितवाच्ये शब्द एव व्यञ्जकस्तथाप्यर्थस्य सहकारिता न त्रुट्यति । अन्यथाऽज्ञातार्थोऽपि शब्दस्तद्व्यञ्जकः स्यात् । विवक्षितान्यपरवाच्ये च शब्दस्यापि सहकारित्वं भवत्येव । विशिष्टशब्दाभिधेयतया विना तस्यार्थस्याव्यञ्जकत्वादिति सर्वत्र शब्दार्थयोर्ध्वननव्यापारः । एवञ्च भट्टनायकेन द्विवचनं यद् दूषितं तद् गजनिमीलिकयैव । अर्थः शब्दो वेति तु विकल्पाभिधानं प्राधान्याभिप्रायेण' इति यदाहुस्तद् भ्रान्तिमात्रमूलं न तत्त्वमित्यलमवस्तुनिर्बन्धेन ।

७. किञ्च तमिति तदः पुंस्त्वेन निर्देशोऽनुपपन्नः । तस्यानन्तरप्रक्रान्तार्थपरामर्शिनस्तल्लिङ्गतापत्तेः । न चात्र तल्लिङ्गताविशिष्टः कश्चिदर्थः प्रक्रान्तः, वस्तुनो नपुंसकलिङ्गस्यानन्तरं प्रक्रान्तत्वात् । तेन तत्रैव-(ध्व.१.४)

प्रतीयमानः पुनरन्य एव सोऽर्थोऽस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।
योऽसौ प्रसिद्धावयवातिरिक्तश्चकास्ति लावण्यमिवाङ्गनासु[2] ।। इति,

'सरस्वती[3] स्वादुतमं तमर्थमि'ति च पाठविपर्यासः कर्तव्यः । न

---

१. लोचनेऽभिनवगुप्ताचार्याः (पृ.३४) । २-३. ध्व. १.४-६

त्वत्रैव 'वस्तु तदि'ति । तत्रैव हि पाठविपर्यासे पर्यायप्रक्रमभेदः पुंस्त्वनिर्देशश्च परिहृतौ भवतः । अत्र त्वेक एव तदः पुंस्त्वनिर्देशदोषः । एषैव च प्रमेयशय्या श्रेयसी ।

८. अपि च काव्यविशेष इत्यत्र काव्यस्य विशिष्टत्वमनुपपन्नम्, काव्यमात्रस्य ध्वनिव्यपदेशविषयत्वेनेष्टत्वात्, तस्य रसात्मकत्वोपगमात् । यत् स एवाह-(ध्व.१.५)

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।
क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ।।

न च तस्य विशेषः सम्भवति निरतिशयसुखास्वादलक्षणत्वात् तस्य । यदाहुः- ( )

पाठ्यादथ ध्रुवागानात् ततः सम्पूरिते रसे ।
तदास्वादभरैकाग्रो हृष्यत्यन्तर्मुखः क्षणम् ।।
ततो निर्विषयस्यास्य स्वरूपावस्थितौ निजः ।
व्यज्यते ह्लादनिष्यन्दो येन तृप्यन्ति योगिनः ।। इति ।

तदभावे चास्य काव्यतैव न स्यात् किमुत विशेष इति अनारम्भणीयमेवैतत् प्रेक्षावतां स्याद् वैफल्यात् ।

कविव्यापारो हि विभावादिसंयोजनात्मा रसाभिव्यक्त्यव्यभिचारी काव्यमुच्यते । तच्चाभिनेयानभिनेयार्थत्वेन द्विविधम् ।

सामान्येनोभयमपि च तद् शास्त्रवद् विधिनिषेधविषयव्युत्पत्तिफलम् । केवलं व्युत्पाद्यजन-जाड्याजाड्यतारतम्यापेक्षया काव्यनाट्यशास्त्र-रूपोऽयमुपायमात्रभेदो, न फलभेदः ।

तत्राद्यं प्रख्यातरामरावणादिनायकप्रतिनायकसमाश्रयेण प्रसिद्धविधि-निषेधास्पदचरितवर्णनमात्रात्मकम् ।

अपरं पुनरनुकारक्रमेण साक्षात् तत्प्रदर्शनात्मकम् । यदाहुः-( )

अनुभावविभावानां वर्णना काव्यमुच्यते ।
तेषामेव प्रयोगस्तु नाट्यं गीतादिरञ्जितम् ।।

एवञ्च ये सुकुमारमतयः शास्त्रश्रवणादिविमुखाः सुखिनो राजपुत्र-प्रभृतयः पूर्वत्राधिकृताः, ये चात्यन्ततोऽपि जडमतयस्तावता व्युत्पाद-यितुमशक्याः स्त्रीनृत्यातोद्यादिप्रसक्ताः, उभयेऽपि तेऽभिमतवस्तु-पुरस्कारेण गुडजिह्विकया रसास्वादसुखं मुखे दत्त्वा तत्र कटुकौषध-

पानादाविव प्रवर्तयितव्याः । अन्यथा प्रवृत्तिरेवैषां न स्यात्, किमुत व्युत्पत्तिः । काव्यारम्भस्य साफल्यमिच्छता तत्प्रवृत्तिनिबन्धनभावेनास्य रसात्मकत्वमवश्यमुपगन्तव्यम् । तन्मात्रप्रयुक्तश्च ध्वनिव्यपदेशः ।

न च रसानां वैशिष्ट्ये तदात्मनः काव्यस्य विशिष्टत्वमिति युक्तं वक्तुम्, अव्याप्तेः । एवंहि प्रतिनियतरसात्मन एव तस्य ध्वनित्वं स्यात्, नान्यस्यान्यरसात्मनः, वैशिष्ट्याभावात् । इष्यते च तत्रापीत्यव्याप्तिर्लक्षणदोषः ।

अत एव च न **गुणालङ्कारसंस्कृतशब्दार्थमात्रशरीरं तावत् काव्यम्,** तस्य यथोक्तव्यङ्ग्यार्थोपनिबन्धे सति विशिष्टत्वमिति शक्यं वक्तुम्, तस्य रसात्मताभावे मुख्यवृत्त्या काव्यव्यपदेश एव न स्यात्, किमुत विशिष्टत्वम् ।

न च रसात्मनः काव्यस्य वस्तुमात्रादिभिर्विशेषः शक्यम् आधातुं, तेषां विभावादिरूपतया रसाभिव्यक्तिहेतुत्वोपगमात् न च व्यञ्जकानां वैचित्र्ये व्यङ्ग्यस्य विशेषोऽभ्युपगन्तुं युक्तः शाबलेयत्वादीनामिव गोत्वस्य ।

ततोऽस्य विशिष्टतोपगमे वा यत्र तयोरुभयोरेकैकस्य वा व्यङ्ग्यता तत्रैव ध्वनिव्यपदेशः स्यात्, न केवलरसात्मनि काव्ये, वैशिष्ट्याभावात्। इष्यते चासौ तत्रापि । प्रहेलिकादौ च नीरसे स्यात् । तत्राप्युक्तक्रमेण वस्तुमात्रादेरभिव्यङ्ग्यत्वेनेष्टत्वाद्, इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां काव्यत्वमात्रप्रयुक्तोऽसावित्यनुमीयते ।

अतश्च समासोक्त्यादावप्यसावुपगन्तव्य एव, न प्रतिषेध्यः । प्रतीयमानस्य चार्थस्य द्वैविध्यमेव । तृतीयस्य रसादेः प्रकारस्योक्तनयेन काव्यत्वादेव सिद्धत्वादिति । न च तस्य तदङ्गभावो भणितुं युज्यते अङ्गित्वेनेष्टत्वाद् इति काव्यमेव ध्वनिव्यपदेशविषयोऽभ्युपगन्तुं युक्तो न तद्विशेषः ।

किञ्च मुख्ये रसात्मनि काव्ये सम्भवति न तस्य गौणस्याश्रयणं युक्तं गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति नियमात् ।

९. यस्तु मेघदूतादौ काव्यविशेषव्यपदेशः सोऽभिधेयार्थविशेषसमारोपकृतो, न मुख्यः ।

इत्थञ्च काव्यस्य विशिष्टतानुपपत्तावितरतल्लक्षणविधायिमतातिरिक्तं न किञ्चिदनेनाभिहितं स्याद्, अन्यत्र ध्वनिव्यपदेशमात्रात् । न च तेनापि किञ्चित् । कथञ्चिद्वा तदुपपत्तौ तदवाच्यमेव तस्य तत्पर्यवसायिनो

लक्षणविशेषसम्बन्धादेव तदवगते:, यथा योऽश्वमारूढ: स पुरुषो राजेत्यत्र। अथ पुरुषस्याश्वविशिष्टस्यैव सतस्तल्लक्षणसम्बन्धो न तु तत एवास्यवैशिष्ट्यमिति, तथाप्यवाच्य:, काव्यत्वादेव तस्याप्यवगतत्वात्। तच्चोक्तमित्यवाच्यवचनं दोष: ।

१०. किञ्च 'सूरिभि: कथित' इति कथनक्रियाकर्तृनिर्देश: पक्षद्वयेऽप्यवाच्य एव । कर्तृमात्रविवक्षायां क्रियाया: कर्त्रव्यभिचारात् कर्तृविशेषविवक्षाया-मनन्तरोक्तक्रमेण व्यापारविशेषसम्बन्धादेव तद्विशेषावगतिसिद्धे-रित्यवाच्यवचनं दोष: ।

अर्थस्य [1]विशिष्टत्वं, शब्द:[2] [3]सविशेषणस्तद:[4] पुंस्त्वम्[5] ।
द्विवच[6]नवाशब्दौ[6] च, [7]व्यक्तिर्ध्वनिनाम[8], [9]काव्यवैशिष्ट्यम् ।।२४।।
वचनञ्च [10]कथनकर्तु:, कथिता ध्वनिलक्ष्मणीति दश दोषा: ।
ये त्वन्ये तद्भेदप्रभेदलक्षणगता न ते गणिता: ।।२५।।

तदेवं लक्षणदोषदुष्टपदव्युदासेन परिशुद्धो ध्वनिलक्षणवाक्यस्याय-मर्थोऽवतिष्ठते-

वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।
सम्बन्धत: कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता ।।२६।।

इति । एतच्चानुमानस्यैव लक्षणं नान्यस्य । यदुक्तं 'त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थानुमानमि'ति । केवलं संज्ञाभेद: ।

काव्यस्यात्मनि संज्ञिनि रसादिरूपे न कस्यचिद् विमति: ।
संज्ञायां सा,

यत:-

केवलमेषापि व्यक्त्ययोगतोऽस्य कुत: ।।२७।।

शब्दस्यैकाभिधा शक्तिरर्थस्यैकैव लिङ्गता ।
न व्यञ्जकत्वमनयो: समस्तीस्त्युपपादितम् ।।२८।।

उक्तं वृथैव शब्दस्योपादानं लक्षणे ध्वने: ।
न हि तच्छक्तिमूलेष्टा काचिदर्थान्तरे गति: ।।२९।।

न चोपसर्जनत्वेन तयोर्युक्तं विशेषणम् ।
यत: काव्ये गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपीष्टैव चारुता ।।३०।।

अत एव विशेषस्योपादानमपि नार्थवत् ।
संज्ञासम्बन्धमात्रैकफलं तदिति गम्यते ।।३१।।

तदा चातिप्रसङ्गः स्यात् संज्ञायां यस्य कस्यचित् ।
यद्वाक्यवर्त्तिनोऽन्यस्य विशेषस्य तदाप्तितः ।।३२।।

तस्मात् स्फुटतया यत्र प्राधान्येनान्यथापि वा ।
वाच्यशक्त्यानुमेयोऽर्थो भाति तत् काव्यमुच्यते ।।३३।।

वाच्यप्रत्येययोर्नास्ति व्यङ्ग्यव्यञ्जकताऽर्थयोः ।
तयोः प्रदीपघटवत् साहित्येनाप्रकाशनात् ।।३४।।

पक्षधर्मत्वसम्बन्धव्याप्तिसिद्धिव्यपेक्षणात् ।
वृक्षत्वाम्रत्वयोर्यद्वद् यद्वच्चानलधूमयोः ।।३५।।

अनुमानत्वमेवात्र युक्तं तल्लक्षणान्वयात् ।
असतश्चेन्द्रचापादेः का व्यक्तिः कृतिरेव सा ।।३६।।

कार्यत्वं ह्यसतोऽपीष्टं हेतुत्वं तु विरुध्यते ।
सर्वसामर्थ्यविगमाद् गगनेन्दीवरादिवत् ।।३७।।

शब्दप्रयोगः प्रायेण परार्थमुपयुज्यते ।
नहि तेन विना शक्यो व्यवहारयितुं परः ।।३८।।

न च युक्तिनिराशंसात् ततः कश्चित् प्रवर्तते ।
निवर्तते वेत्यस्येष्टा साध्यसाधनगर्भता ।।३९।।

ते प्रत्येकं द्विधा ज्ञेये शाब्दत्वार्थत्वभेदतः ।
पदार्थवाक्यार्थतया ते अपि द्विविधे मते ।।४०।।

तत्र साध्यो वस्तुमात्रमलङ्कारा रसादयः ।
इति त्रिधैव, तत्राद्यौ पदं शब्दानुमानयोः ।।४१।।

अन्त्योऽनुमेयो भक्त्या तु तस्य व्यङ्ग्यत्वमुच्यते ।
भक्तेः प्रयोजनांशो यश्चमत्कारित्वलक्षणः ।।४२।।

स तत्रास्तीति, सोऽप्यस्य विभावाद्येकहेतुकः ।
अत एव न लोकेऽपि चमत्कारः प्रसज्यते ।।४३।।

तत्र हेत्वादयः सन्ति न विभावादयो यतः ।
न चैकार्थत्वमाशङ्क्यमेषां लक्षणभेदतः ।।४४।।
स्वभावश्चायमर्थानां यन्न साक्षादमी तथा ।
स्वदन्ते सत्कविगिरां गता गोचरतां यथा ।।४५।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

११. यत् पुनरस्यानेकशक्तिसमाश्रयत्वाद् व्यापारान्तरपरिकल्पनं तदर्थस्यैवोपपद्यते न शब्दस्य, तस्यानेकशक्तिसमाश्रयत्वासिद्धेः । तथा हि- एकाश्रयाः शक्तयोऽन्योन्यानपेक्षप्रवृत्तयोऽप्राकृतपौर्वापर्यनियमा युगपदेव स्वकार्यकारिण्यो दृष्टाः यथा दाहकत्वप्रकाशकत्वादयोऽग्नेः । न च शब्दाश्रयाः शक्तयस्तथा दृश्यन्ते, अभ्युपगम्यन्ते वा, नियोगतोऽभिधाशक्तिपूर्वकत्वेनेतरशक्तिप्रवृत्तिदर्शनात् । तस्माद् भिन्नाश्रया एव ताः न शब्दैकसमाश्रया इत्यवसेयम् ।

यश्चासावाश्रयो भिन्नः सोऽर्थ एवेति तद्व्यापारस्यानुमानान्तर्भावोऽभ्युपगन्तव्य एव । तथा हि । गौर्वाहीक इत्यादौ तावद् गवादयोऽर्था बाधितवाहीकाद्यर्थान्तरैकात्म्याः, तादृूप्यविधानान्यथानुपपत्त्या केनचिदंशेन तत्र तत्त्वमनुमापयन्ति, न सर्वात्मना ।

न ह्यनुन्मत्तः कश्चित् क्वचित् किञ्चित् कथञ्चित् साधर्म्यमनुत्पश्यन्नेव, अकस्मात् तत्त्वमारोपयतीति परिशीलितवक्तृस्वरूपः प्रतिपत्ता तत्त्वारोपनिमित्तं सादृश्यमात्रमेव प्रतिपत्तुमर्हति, न तत्त्वम् ।

तद्धि वाच्यतयोपक्रम एव भासते, न प्रतीतिपर्यवसानास्पदं भवितुमर्हति, तस्य बाधोपपत्तेः ।

तस्य चैवंविधस्योपक्रमस्य निमित्तं साधर्म्यमात्रप्रतिपादनम् । प्रयोजनञ्च लाघवेन वाहीकादौ गवादिगतजाड्यादिधर्मप्रतिपादनं, यस्मादतिदेशप्रकारोऽयमर्थान्तरे शब्दविनिवेशो नाम । यदुक्तम्-( )

जातिशब्दोऽन्तरेणापि जातिं यत्र प्रयुज्यते ।
सम्बन्धिसदृशाद् धर्मात् तं गौणमपरे विदुः ।।

१२. एवं 'कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति बिसिनीपत्रशयनम्' इत्यादाववगन्तव्यम् । अविनाभावावसायपूर्विका ह्यन्यतोऽन्यस्य प्रतीतिरनुमानमित्यनुमानलक्षणमुक्तम् तच्चात्रोपलभ्यत एव ।

तथा हि वदतीत्यादौ वदनादेरर्थान्तरस्य प्रकाशादेः प्रतीतिः ।

तयोश्चाविनाभावः कार्यकारणभावकृतः प्रकाशनस्य वदनकार्यत्वप्रसिद्धेः । न च वदतेः प्रकाशो वाच्य इति शक्यं वक्तुं तस्य तत्रासमितत्वात् प्रकाशस्य चातत्त्वात् । न चायं स्वार्थमेव प्रतिपादयति, तस्य बाधोपपत्तेः ।

अथोपचारत उपादानान्यथानुपपत्त्या वदनक्रियायाः सदृशे प्रकाशनाख्ये क्रियान्तरे वर्त्ततेऽयं वदतिरित्युच्यते, तर्ह्यन्यथानुपपत्त्या वदनादेः प्रकाशादिः प्रतीयमानोऽनुमेय एव भवितुमर्हति, अर्थापत्तेरनुमानान्तर्भावाभ्युपगमादित्युक्तम् ।

तस्माद् योऽयं वाहीकादौ गवादिसाधर्म्यावगमः स तत्त्वारोपान्यथानुपपत्तिपरिकल्पितोऽनुमानस्यैव विषयः । न शब्दव्यापारस्येति स्थितम् ।

गोत्वारोपेण वाहीके तत्साम्यमनुमीयते ।
को ह्यतस्मिन्नतत्तुल्ये तत्त्वं व्यपदिशेद् बुधः ।।४६।।

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

गङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गादयोऽर्थाः स्वात्मन्यनुपपत्तिबाधितघोषाद्यधिकरणभावाः तदुपादानसामर्थ्यात् सम्बन्धमात्रपरिकल्पिततत्त्वारोपं तदधिकरणभावोपगमयोग्यमर्थान्तरमेव तटादिरूपमनुमापयन्ति ।

न हि तत्सादृश्यमेवैकं तत्त्वारोपनिबन्धनमिष्यते, किन्तर्हि, तत्सम्बन्धादिरपि, इति तत्सम्बन्धमात्रसमारोपिततद्भावस्तटादिरेव घोषाद्यधिकरणभावोपादानान्यथानुपपत्त्या गङ्गादीनामर्थानामनुमेय एव भवितुमर्हति ।

१३. शब्दः पुनः स्वार्थाभिधानमात्रव्यापारपर्यवसितसामर्थ्यो नार्थान्तरस्य तटादेर्वार्तामपि वेदितुमुत्सहते, किं पुनः संस्पर्शमित्युक्तम् । प्रयोजनं पुनरस्यैवंविधस्योक्तिवैचित्र्यपरिग्रहस्य तटादावारोपविषये वस्तुनि आरोप्यमाणगङ्गादिगतपुण्यत्वशीतलत्वादिधर्मप्रतिपत्तिः, न सादृश्यमिति पूर्वस्मादस्य विशेषः । उभयत्रापि च तत्त्वारोप एव हेतुः । स हि तत्साम्य-तत्सम्बन्धादिनिबन्धनत्वाद् बहुविध इष्टः । यदाहुः-(भर्तृमित्राः)

अभिधेयेन सम्बन्धात् सादृश्यात् समवायतः ।
वैपरीत्यात् क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता ।। इति ।

तस्य च तैरविनाभावनियमो लोकत एवावसित इति न तत्र प्रमाणान्तरापेक्षाप्रयासः । लोको हि तत्सदृशमर्थं तत्सम्बद्धं च तत्त्वेन व्यवहरन् दृश्यते, तद्यथा दीर्घग्रीवं विकटकायं च कञ्चित् पश्यन् करभ इति व्यपदिशति, मञ्चसम्बद्धांश्च कांश्चित् क्रोशतो मञ्चाः क्रोशन्तीति ।

किञ्चोपचारवृत्तौ शब्दस्य मा भूदतिप्रसङ्ग इत्यवश्यं किमपि निमित्तमनुसर्तव्यम् । अन्यथान्यत्र प्रसिद्धसम्बन्धः कथमसमितमेवार्थान्तरं प्रत्याययेत् । यच्च तन्निमित्तं तदेवास्माभिरिह लिङ्गमित्याख्यातम् । युक्तञ्चैतत्। शब्दस्य तत्र व्यापाराभावात् । व्यापाराभावश्च सम्बन्धाभावात् । लिङ्गाच्च लिङ्गिनः प्रतीतिरनुमानमेवेति न गुणवृत्तावर्थान्तरप्रतीतिः शाब्दीति तस्या वाचकाश्रयत्वमसिद्धमेव ।

यः सतत्त्वसमारोपस्तत्सम्बन्धनिबन्धनः ।
मुख्यार्थबाधे सोऽप्यार्थं सम्बन्धमनुमापयेत् ।।४७।।

तत्साम्यतत्सम्बन्धौ हि तत्त्वारोपैककारणम् ।
गुणवृत्तेर्द्विरूपायास्तत्प्रतीतिरतोऽनुमा ।।४८।।

किञ्च-

मुख्यवृत्तिपरित्यागो न शब्दस्योपपद्यते ।
विहितोऽर्थान्तरे ह्यर्थः स्वसाम्यमनुमापयेत् ।।४९।।

तुल्यादिषु हि लोकोऽर्थेष्वर्थं तद्दर्शनस्मृतम् ।
आरोपयेन्न शब्दस्तु स्वार्थमात्रानुयायिनम् ।।५०।।

इत्थमर्थान्तरे शब्दवृत्तेरनुपपत्तितः ।
फले लिङ्गैकगम्ये स्यात् कुतः शब्दः स्खलद्गतिः ।।५१।।

व्यापारोऽर्थे ध्वनेः साक्षान्मुख्या वृत्तिरुदाहृता ।
अर्थारोपानुगस्त्वेष गौणी तद्व्यवधानतः ।।५२।।

आशुभावादनालक्ष्यं किन्त्वर्थारोपमन्तरा ।
लोको गोश्चैत्र इत्यादौ शब्दारोपमवस्यति ।।५३।।

प्रधानेतरभावेनावस्थानादर्थशब्दयोः ।
समशीर्षिकयारोपो न तयोरुपपद्यते ।।५४।।

आरोपविषये यत्र विशेषः संप्रतीयते ।
अर्थादारोपितात् तत्र गुणवृत्तिरुदाहृता ।।५५।।

गुणवृत्तौ गिरां यावत् सामग्रीष्टा निबन्धनम् ।
सैव लिङ्गतयास्माभिरिष्यतेऽर्थान्तरं प्रति ।।५६।।

न हि तत् समयाभावाद् वाच्यं शब्दस्य कल्प्यते ।
प्रतीयमानतायां च व्यक्तमस्यानुमेयता ।।५७।।
तस्मात् स्वार्थातिरेकेण गतिर्नार्थान्तरे गिराम् ।
वाचकत्वाश्रयेणातो गुणवृत्तेरसम्भवः ।।५८।।

ततश्च-

भक्त्या बिभर्ति चैकत्वं रूपाभेदादयं ध्वनिः ।
न च नाव्याप्त्यतिव्याप्त्योरभावाल्लक्ष्यते तया ।।५९।।
सुवर्णपुष्पामित्यादौ न चाव्याप्तिः प्रसज्यते ।
यतः पदार्थवाक्यार्थभेदात् भक्तिर्द्विधोदिता ।।६०।।
अतस्मिंस्तत्समारोपो भक्तेर्लक्षणमिष्यते ।
अर्थान्तरप्रतीत्यर्थः प्रकारः सोऽपि शस्यते ।।६१।।

ततश्च-

रूढा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि ।
लावण्याद्याः प्रसक्तास्ते न भवन्ति पदं ध्वनेः? ।।६२।।
मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यार्थदर्शनम् ।
यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्खलद्गतिः ।।६३।।
वाचकत्वाश्रयेणैव गुणवृत्तिरसङ्गता ।
गमकत्वैकमूलस्य ध्वनेः स्याद् विषयो न किम् ।।६४।।
व्यञ्जकत्वैकमूलत्वमसिद्धञ्च ध्वनेर्यतः ।
गमकत्वाश्रयापीष्टा गुणवृत्तिस्तदाश्रयः ।।६५।।
समिदिध्मादयः शब्दाः प्रसिद्धा गुणवृत्तयः ।
ध्वनेः पदादिव्यङ्ग्यस्य येनोदाहरणीकृताः ।।६६।।
तस्माद् व्युत्पत्तिशक्तिभ्यां निबन्धो यः स्खलद्गतेः ।
शब्दस्य सोऽपि विज्ञेयोऽनुमानविषयोऽन्यवत् ।।६७।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

१४. 'विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुक्था' ।।३६।। इत्यादावपि यदेतद् विषभक्षणानुज्ञानं तदर्थप्रकरणादिसहायमेतद्गृहे भोजनस्य ततोऽपि दारुणतरपरिणामत्वमनुमापयति । न ह्यनुन्मत्तः सुहृदादौ हितकामः सन्नस्य

क्वचिद् भोजननिषेधं विदधानः अकस्माद् विषभक्षणमनुजानातीत्यवगतवक्तृप्रकरणादिस्वरूपः प्रतिपत्ता विषभक्षणानुज्ञानादेव तद्गृहभोजनस्यात्यन्तमकरणीयत्वमनुमातुमर्हति । विषभक्षणानुज्ञानादेर्वाक्यार्थस्याप्रस्तुतस्यैवोपन्यासो हि पूर्वोक्तेन नयेन प्रस्तुतातिरिक्तार्थान्तरप्रतिपादनपरत्वात् तत्र हेतुतयावगन्तव्य इति न शब्दस्य तत्र व्यापारः परिकल्पनीयः ।

विषभक्षणादपि परामेतद्गृहभोजनस्य दारुणताम् ।
वाच्यादतोऽनुमिमते प्रकरणवक्तृस्वरूपज्ञाः ।।६८।।
विषभक्षणमनुमनुते न हि कश्चिदकाण्ड एव सुहृदि सुधीः ।
तेनात्रार्थान्तरगतिरार्थी तात्पर्यशक्तिजा न पुनः ।।६९।।

इति सङ्ग्रहार्थे ।

१५. यदप्यन्ये मन्यन्ते-वाच्यावगमोपक्रमः प्रतीयमानार्थान्तरावसायपर्यन्तोऽयमेक एव दीर्घदीर्घः।।३७।। शब्दस्येषोरिव व्यापारः;न पुनरर्थान्त-रस्य कश्चित् संवेद्यते । यथा ह्येक एवेषुर्बलवता धनुष्मता मुक्तः शत्रोरुरश्छेदमुरश्च भित्त्वा जीवितमपहरति, न च तस्य वृत्तिभेदः, तथा शब्दोऽपि सत्कविना सकृत् प्रयुक्त एव क्रमेण स्वार्थाभिधानमर्थान्तरप्रतीतिं चैकयैव प्रवृत्त्या वितनोति । न च तस्य व्यापारभेदः कश्चित् ।

किञ्च यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति शब्दस्यैवासौ व्यापारो न्याय्यो, नार्थस्येति ।

तदयुक्तम् । साक्षाच्छब्दस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वासिद्धेः । पारम्पर्येण तु तस्य हेतुत्वोपगमे वस्तूनां हेतुफलभावव्यवहारनियमो न व्यवतिष्ठते । ततश्च कुलालोऽपि सेकसलिलोपकरणभूतं कुम्भं कुर्वन् मधुमास इव कुसुमविकासहेतुरिति मुख्यतया ख्यायेत, इत्यर्थस्यैव व्यापारोऽभ्युपगन्तुं युक्तो, न शब्दस्य । न हि यः पुत्रस्य व्यापारः स पितुरेवेति मुख्यतया शक्यते वक्तुम्, तयोरन्योन्यव्यापारसाङ्कर्यदोषप्रसङ्गात् ।

१६. किञ्चायं विषमः शरदृष्टान्तोपन्यासः । न हि यथा सायकः स्वभावत एव छेद्यभेद्याद्यर्थविषयमेकयैव वृत्त्या तत्तत्कार्यं करोति, तथा शब्दः । स हि सङ्केतसापेक्षः स्वव्यापारमारभते, न स्वभावत एवेति यत्रैवास्य सङ्केतस्तत्रैव व्याप्रियते । ततश्चाभिधेयार्थविषय एवास्य व्यापारो युक्तो, नार्थान्तरविषयः, तत्र सङ्केताभावात् । तदभावेऽपि तत्र तत्परिकल्पने सर्वः कुतश्चिदभिधेयार्थवदर्थान्तरमपि प्रतीयात् । तस्माद् यत्र

सङ्केतापेक्षा तत्रैवास्य व्यापार इत्यवगन्तुं युक्तं, नार्थान्तरे, तत्र वक्ष्यमाणनयेनार्थस्यैव तदुपपत्तिसमर्थनादिति ।

१७. यत् पुनः-(वक्रोक्तिजीविते १.७)

शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि ।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि ।।

इत्यादिना शास्त्रादिप्रसिद्धशब्दार्थोपनिबन्धव्यतिरेकि यद् वैचित्र्यम् तन्मात्रलक्षणं वक्रत्वं नाम काव्यस्य जीवितमिति सहृदयमानिनः (कुन्तकादयः) केचिदाचक्षते तदप्यसमीचीनम् ।

यतः प्रसिद्धोपनिबन्धनव्यतिरेकित्वमिदं शब्दार्थयोरौचित्यमात्रपर्यवसायि स्यात्, प्रसिद्धाभिधेयार्थव्यतिरेकि प्रतीयमानाभिव्यक्तिपरं वा स्यात्। प्रसिद्धप्रस्थानातिरेकिणः शब्दार्थोपनिबन्धनवैचित्र्यस्य प्रकारान्तरासम्भवात् ।

तत्राद्यस्तावत् पक्षो न शङ्कनीय एव, तस्य काव्यस्वरूपनिरूपणसामर्थ्यसिद्धस्य पृथगुपादानवैयर्थ्यात् । विभावाद्युपनिबन्ध एव हि कविव्यापारो नापरः । ते च यथाशास्त्रमुपनिबध्यमाना रसाभिव्यक्तेर्निबन्धनभावं भजन्ते, नान्यथा । रसात्मकं च काव्यमिति कुतस्तत्रानौचित्यसंस्पर्शः सम्भाव्यते, यन्निरासार्थमित्थं काव्यलक्षणमाचक्षीरन् विचक्षणम्मन्याः ।

द्वितीयपक्षपरिग्रहे पुनर्ध्वनेरेवेदं लक्षणमनया भङ्ग्याभिहितं भवति, अभिन्नत्वाद् वस्तुनः । अत एव चास्य त एव प्रभेदास्तान्येवोदाहरणानि तैरुपदर्शितानि । तच्चायुक्तमित्युक्तं, वक्ष्यते च ।

प्रसिद्धं मार्गमुत्सृज्य यत्र वैचित्र्यसिद्धये ।
अन्यथैवोच्यते सोऽर्थः सा वक्रोक्तिरुदाहृता ।।७०।।
पदवाक्यादिगम्यत्वात् स चार्थो बहुधा मतः ।
तेन तद्वक्रतापीष्टा बहुधैवेति तद्विदः ।।७१।।
अत्रोच्यतेऽभिधासंज्ञः शब्दस्यार्थप्रकाशने ।
व्यापार एक एवेष्टो यस्त्वन्योऽर्थस्य सोऽखिलः ।।७२।।

ततश्च-

वाच्यादर्थान्तरं भिन्नं यदि तल्लिङ्गमस्य सः ।
तन्नान्तरीयकतया निबन्धो ह्यस्य लक्षणम् ।।७३।।

अभेदे बहुता न स्यादुक्तेर्मार्गान्तराग्रहात् ।
तेन ध्वनिवदेषापि वक्रोक्तिरनुमा न किम् ।।७४।।

इत्यन्तरश्लोकाः

१८. नापि शब्दस्याभिधाव्यतिरेकेण व्यञ्जकत्वं व्यापारान्तरमुपपद्यते, येनार्थान्तरं प्रत्याययेद्, व्यक्तेरनुपपत्तेः सम्बन्धान्तरस्य चासिद्धेः । तदभावेऽपि तदभ्युपगमे तस्यार्थनियमो न स्याद् निबन्धनाभावात् । न ह्यस्य गेयस्येव रत्यादिभिर्भावैः स्वाभाविक एव सम्बन्धः, सर्वस्यैव तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् ।

नापि समयकृतः, व्यञ्जकत्वस्यौपाधिकत्वाद् उपाधीनां चार्थप्ररणादि-सामग्रीरूपाणामानन्त्यादनियतत्वाच्च प्रतिपदमिव शब्दानुशासनस्य समयस्य कर्तुमशक्यत्वात् ।

एक एव हि शब्दः सामग्रीवैचित्र्याद् विभिन्नानर्थानवगमयति, यथा **'रामोऽस्मि सर्वं सहे'** इति, **'रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये !** नोचितम्' इति, **'रामस्य पाणिरसि निर्भरगर्भखिन्नसीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते'** इति, **'रामे तटान्त-वसतौ** कुशतल्पशायिन्यद्यापि नास्ति भगवन् ! भवतो व्यपेक्षा' इत्यादावेक एव रामशब्दः ।

यथाह ध्वनिकारः(ध्व.पृ.२२३)-**शब्दार्थयोर्हि प्रसिद्धो यः सम्बन्धो वाच्यवाचकभावाख्यस्तमनुरुन्धान एव गमकत्वलक्षणो व्यापारः सामग्र्यन्तर-सद्भावादौपाधिकः प्रवर्तते । अत एव च वाचकत्वात् तस्य विशेषः । वाचकत्वं हि शब्दविशेषस्य नियत आत्मा, सङ्केतव्युत्पत्ति-कालादारभ्य तदविनाभावेन तस्य प्रसिद्धत्वात् । स त्वनियत औपाधि-कत्वात् प्रकरणाद्यवच्छेदेन तस्य प्रतीतेरि-(तरथात्वप्रतीतेरि)-ति ।**

न चानयोरन्यः सम्बन्धः सम्भवतीति तस्याः सामग्र्या एव सम्बन्धबलात् तद्गमकत्वमुपपन्नं न शब्दस्येति, नार्थपक्षादस्य कश्चिद् विशेष इति व्यर्थस्तत्पक्षोपन्यासः ।

१९. ननु यदि शब्दस्यार्थनिरपेक्षस्य व्यञ्जकत्वं नेष्यते, तत् कथं प्राप्तमित्यादौ प्रादीनां द्योतकत्वमुक्तम्, न वाचकत्वम् । वाचकत्वे हि हलादित्वाद् धातोर्यङादिप्रसङ्गः स्यात् । द्योतकत्वं प्रकाशकत्वं व्यञ्जकत्वं चेत्येक एवार्थ इति । सत्यम् । उक्तमुपचारतो न परमार्थत इति तस्य प्रदीपादिनिष्ठस्य वास्तवस्य शब्दार्थविषयत्वस्य प्रतिक्षेपात्।

अथोच्यते- पचत्यादयः क्रियासामान्यवचनाः । सामान्यानि चाशेषविशेषान्तर्भावभाञ्जि भवन्तीति तत्प्रतीतिनान्तरीयकतयैव विशेष-सद्भावः सिद्ध एव । यदाहुः-**'निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणवद्'** इति केवलमर्थसामर्थ्यसिद्धोऽपि विशेषो द्योतनमपेक्षत इति तन्मात्रव्यापाराः प्रादयो द्योतका एव भवितुमर्हन्ति न वाचका इति ।

सत्यम् । किन्तु यदप्रतीतौ सामान्यप्रतीतिरेव न पर्यवस्यति तद्विशेषमात्रं तेभ्यः प्रतीयतां नाम, न तु तावता व्यवहारसिद्धिः काचित्, तस्याः प्रतिनियतविशेषावसायनिबन्धनत्वात् । स त्वपूर्वतया प्रादिभ्य एवोद्भवन्नवधार्यते, न पचत्यादिभ्यः । नार्थादपि तत्सद्भावसिद्धिः काचित्, अस्याः प्रतिनियतविशेषाऽवसायनिबन्धनत्वात् ।

तस्माद् यत्प्रयोगान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी यस्य प्रतीतिस्तयोर्वाच्य-वाचकभावव्यवहारविषयत्वमेवोपगन्तुं युक्तं नाभिव्यक्तिविषयत्वम् । यथा घटशब्दतदर्थयोः ।

प्रादिप्रयोगानुविधायिनी तत्र पचतीत्यादौ प्रकर्षादिप्रतीतिरिति तेऽपि तथा भवितुमर्हन्त्येव । अन्यथा नीलोत्पलादौ सर्वस्यैव विशेषणाभिमतस्य नीलादिशब्दस्य विशेष्य वाचिनश्चोत्पलादेर्विशेषणविशेष्यभावव्यवहारोऽस्तमुप-गच्छेत् । तत्रापि ह्येतच्छक्यं वक्तुम् । उत्पलादयः शब्दाः सामान्यवचनाः । सामान्यानि च गर्भीकृतविशेषाणि भवन्तीति तेषां तत्र सद्भावसिद्धौ सत्यां नीलादिशब्दा अपि तत्तद्द्योतनमात्रव्यापाराः प्रादिवद् द्योतका भवितुमर्हन्ति, नाभिधायका इति ।

एवञ्चान्तर्मात्रविपरिवर्तितया सिद्धसद्भावानां घटादीनां घटादिशब्दा अपि द्योतका एव स्युः, न वाचका इति वाच्यवाचकव्यवहारोऽस्तमियात् । तस्मात् भाक्तमेव द्योतकत्वमुपगन्तव्यं न मुख्यम् । भक्तेश्च प्रयोजनं वाच्यस्यार्थस्य स्फुटत्वप्रतिपत्तिः । निमित्तं च विशेषणविशेष्यप्रतीत्योरा-शुभावितया क्रमानुपलक्षणात् सहभावप्रतीतिः ।

द्विविधं हि विशेषणमिष्टम् अन्तरङ्गं बहिरङ्गं चेति । तत्राद्य-मव्यवहितमेवार्थकारि लाक्षादिवत् स्फटिकादेः । द्वितीयमुभयरूपमय-स्कान्तमिव लोहस्य । तद्धि व्यवहितमपि लोहे स्वां शक्तिमुपदधात्येव । तदपि द्विविधम् समानाधिकरणं भिन्नाधिकरणं चेति । विशेष्योऽपि द्विविधो धात्वर्थो

नामार्थश्चेति । तत्रोपसर्गाणां प्रायो धात्वर्थो विषयो न नामार्थः । चादीनां तु निपातानामुभयमपि । केवलं तेषां विशेष्यात् पूर्वं पश्चाच्च क्रमेण प्रयोगो नियोगतोऽवगन्तव्यः । नान्येषां विशेषणानाम् ।

तदेवं विशेषणविशेष्यस्वरूपेऽवसिते यदेतदन्तरङ्गं विशेषणमुक्तं तद् गवादौ गोत्वादिवद् विशेष्यस्वरूपान्तर्भूतमिवेति तत्प्रतीत्योराशुभावितया क्रमानुपलक्षणात् सहभावावगमो द्योत्यद्योतकभावभ्रमहेतु । अत एव केचिदेषां धात्वन्तर्भावमिव मन्यमानाः- (वाक्यप.२.१८०)

अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन विकल्पनम् ।
धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव च तादृशः ।।

इत्याद्यवोचन् ।

चादीनां चोपाधीनां विशेष्येभ्यो निर्मलेभ्यः स्फटिकोपलेभ्य इव लाक्षादीनामव्यवधानमेव । तेन ते यदनन्तरमुपाधीयन्ते, तेष्वेव विशेषमाधातुमलं, नान्यत्रेति यत्तेषां भिन्नक्रमतया क्वचिदुपादानं तदनुपपन्नमेव अयथास्थानविनिवेशिनो हि तेऽर्थान्तरमनभिमतमेव स्वोपरागेणोपरञ्जयेयुः । ततश्च प्रस्तुतार्थस्यासामञ्जस्यप्रसङ्गः । कथञ्चिद् वा भिन्नक्रमतयाप्य-भिमतार्थसम्बन्धोपकल्पने प्रस्तुतार्थप्रतीतेर्विघ्नितत्वात् तन्निबन्धने रसास्वादोऽपि विघ्नितः स्यात् शब्ददोषाणामनौचित्योपगमात् तस्य च रसभङ्गहेतुत्वात् । यथाहुः-(ध्व.पृ.१५९)

अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ।। इति

स्वाभाविकं ध्वनेर्युक्तं व्यञ्जकत्वं न दीपवत् ।
धूमवत् किन्तु कृतकं सम्बन्धादेरपेक्षणात् ।।७५।।
प्रादीनां द्योतकत्वं यत् कैश्चिदभ्युपगम्यते ।
तद् भाक्तमेव तत्रेष्टं न मुख्यं तदसम्भवात् ।।७६।।
तथा हि यस्य शब्दस्य भावाभावानुसारिणी ।
यदर्थबुद्धिस्तस्यासौ वाच्योऽर्थ इत कथ्यते ।।७७।।
गोशब्दस्येव गौरर्थः सान्यथा त्वव्यवस्थिता ।
वाच्यत्वव्यवहारश्च न स्यादर्थस्य कस्यचित् ।।७८।।

प्रादिप्रयोगानुगमव्यतिरेकानुसारिणी ।
प्रकर्षादौ मतिस्तेन तस्य तद्वाच्यता न किम् ।।७९।।

विशेषावगमस्याशुभावादनुपलक्षणात् ।
क्रमस्य सहभावित्वं भ्रमो भक्तेर्निबन्धनम् ।।८०।।

विशेषणं तु द्विविधमान्तरं बाह्यमेव च ।
तत्राव्यवहितं सद् यदर्थकारि तदान्तरम् ।।८१।।

स्फटिकस्येव लाक्षादि, द्वितीयमुभयात्मकम् ।
आयसस्येव तत्कान्तं, तदपि द्विविधं मतम् ।।८२।।

असमानसमानाधिकरणत्वविभेदतः ।
विशेष्योऽपि द्विधा ज्ञेयो धातुनामार्थभेदतः ।।८३।।

शाब्दत्वार्थत्वभेदेन नामार्थोऽपि द्विधा मतः ।
तत्रोपसर्गाणां प्रायो धात्वर्थो विषयो मतः ।।८४।।

चादीनां तु निपातानामुभयं परिकीर्त्तितम् ।
केवल तु विशेष्यात् स्युः पूर्वं पश्चाच्च ते क्रमात् ।।८५।।

विशेषणानामन्येषां पौर्वापर्यमयन्त्रितम् ।
इत्थं स्थिते स्वरूपेऽस्मिन् विशेषणविशेष्ययोः ।।८६।।

यदन्तरङ्गमुद्दिष्टमुभयात्मा विशेषणम् ।
विशेष्ये मग्नमिव तद् गवि गोत्वमिव स्थितम् ।।८७।।

अत एवाशुभावित्वात् तत्प्रतीत्योः क्रमाग्रहः ।
यन्मूलश्चायमनयोर्द्योत्यद्योतकताभ्रमः ।।८८।।

प्रादीनां धातुगर्भत्वोपगमाच्च यदुक्तवान् ।
अडादीनां व्यवस्थार्थमित्यादि विदुषां वरः ।।८९।।

अत एव व्यवहितैर्बुधा नेच्छन्ति चादिभिः ।
सम्बन्धं ते हि शक्तिं स्वामुपदध्युरनन्तरे ।।९०।।

सान्तरत्वे तु तां शक्तिमन्यत्रैवादधत्यमी ।
ततश्चार्थासामञ्जस्यादनौचित्यं प्रसज्यते ।।९१।।

बहिरङ्गान्तरङ्गत्वभेदात् तद् द्विविधं मतम् ।
तत्र शब्दैकविषयं बहिरङ्गं प्रचक्षते ।।९२।।
द्वितीयमर्थविषयं तत् त्वाद्यैरेव प्रदर्शितम् ।
तत्स्वरूपमतोऽस्माभिरिह नातिप्रतन्यते ।।९३।।
पारम्पर्येण साक्षाच्च तदेतत् प्रतिपद्यते ।
कवेरजागरूकस्य रसभङ्गनिमित्तताम् ।।९४।।
यत् त्वेतच्छब्दविषयं बहुधा परिदृश्यते ।
तस्य प्रक्रमभेदाद्या दोषाः पञ्चैव योनयः ।।९५।।
तेषां संक्षेपतोऽस्माभिः स्वरूपमभिधास्यते ।
यस्तु प्रपञ्चः पञ्चानां स्वयं तमवधारयेत् ।।९६।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

२०. किञ्च काव्यस्य स्वरूपं व्युत्पादयितुकामेन मतिमता तल्लक्षणमेव सामान्येनाख्यातव्यम्, यत्र वाच्यप्रतीयमानयोर्गम्यगमकभावसंस्पर्शस्तत् काव्यमिति, तावतैव व्युत्पत्तिसिद्धेः । यत्तु तदनाख्यायैव तयोः प्रधानेतरभावकल्पनेन प्रकारद्वयमुक्तं तदप्रयोजकमेव । यो हि यद्विशेषप्रतीतौ निमित्तभावेन निश्चितः स एव तदर्थिनः प्रतिपाद्यो भवति नान्यः; अतिप्रसङ्गात्। यथा दण्डिप्रतीतौ दण्डः । अनुमेयार्थसंस्पर्शमात्रं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां काव्यस्य चारुत्वहेतुर्निश्चितम् । अतस्तदेव वक्तव्यं भवति न त्वस्य प्राधान्याप्राधान्यकृतो विशेषः ।

न हि तयोः सामान्यविशेषयोस्त्रिष्वपि वस्तुमात्रादिष्वनुमेयेषु चेतनचमत्कारकारी कश्चिद् विशेषोऽवगम्यते ।

तत्र वस्तुमात्रस्य प्राधान्ये यथा-

वच्च मह व्विअ एक्काए होन्तु णीसासरोईअव्वाइँ ।
मा तुज्झ वि तीए विण दक्खिण्णहअस्स जाअंदु ।।३८।।इत्यत्र ।

(व्रज ममैवैकस्या भवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि ।
मा तवापि तया विना दाक्षिण्यहतस्य जनितषत ॥)

तस्यैवाप्राधान्ये यथा-

लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र
यत्रोत्पलानि शशिना सह सम्प्लवन्ते ।

उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र
यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ।।३९।।

यथा च-

अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरस्सरः ।
अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ।।४०।।

अलङ्कारस्य प्राधान्ये यथा-

वीराण रमइ घुसृणारुणम्मि ण तहा पिआथणुच्छङ्गे ।
दिट्ठी रिउगअकुम्भत्थलम्मि जहबहलसिन्दूरे ।।४१।।
(वीराणां रमते घुसृणारुणे न तथा प्रियास्तनोत्सङ्गे ।
दृष्टी रिपुगजकुम्भस्थले यथा बहलसिन्दूरे ।।)

यथा च -

तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेक्करसं ।
बिम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमबाणेन ।।४२।। इति ।
(तत् तेषां श्रीसहोदररत्नाहरणे हृदयमेकरसम् ।
विम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ।।)

तस्यैवाप्राधान्ये यथा-

चंदमऊएहिं णिसा णलिणी कमलेहिं कुसुमगुच्छेहिं लआ ।
हंसेहिं सरअसोहा कव्वकहा सज्जणेहिं करइ गुरुई ।।४३।।
(चन्द्रमयूखैर्निशा, नलिनी कमलैः, कुसुमगुच्छैर्लता ।
हंसैः शारदशोभा, काव्यकथा सज्जनैः क्रियते गुर्वी ।।)

रसादीनां प्राधान्ये यथा कुमारसम्भवे मधुप्रसङ्गे वसन्तपुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या आगमनादिवर्णने मनोभवशरसन्धानपर्यन्ते, शम्भोश्च विवृत्तधैर्यस्य चेष्टाविशेषवर्णनादौ ।

तेषामप्राधान्यं शुद्धसङ्कीर्णतादिभेदाद् द्विविधम् ।

तत्र शुद्धं यथा-

किं? हास्येन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तश्चिराद्दर्शनं
केयं निष्करुण ! प्रवासरुचिता केनासि दूरीकृतः? ।
स्वप्नान्तेष्विति ते वदन् प्रियतमव्यासक्तकण्ठग्रहो
बुद्ध्वा रोदिति रिक्तबाहुवलयस्तारं रिपुस्त्रीजनः ।।४४।।

इत्यत्र करुणस्य शुद्धस्यैवाङ्गभावः ।

सङ्कीर्णरसादावङ्गभूते यथा-(अमरुश.)

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ।।४५।।

अत्र हि त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थत्वे ईर्ष्याविप्रलम्भस्य श्लेषसहितस्यैवाङ्गभावः ।

तदेवं प्रकारत्रयेऽप्यनुमेयार्थसंस्पर्श एव काव्यस्य चारुत्वहेतुरित्यवगन्तव्यम् । यदाह ध्वनिकारः-'सर्वथा नास्त्येव हृदयहारिणः काव्यस्य स प्रकारः, यत्र प्रतीयमानार्थसंस्पर्शेन न सौभाग्यम् । तदिदं काव्यरहस्यं परममिति सूरिभिर्विभावनीयम् (ध्व.पृ.२४०) ।

मुख्या महाकविगिरामलङ्कृतिभृतामपि ।
प्रतीयमानच्छायैषा भूषा लज्जेव योषिताम् ।।(ध्व.३.३७) इति ।

पुनः स एव यथा-(ध्व.३.३४)

प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य दृश्यते ।
यत्र व्यङ्ग्यान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात् प्रकर्षवत् ।।

२१. सम्भवापेक्षया चास्य ध्वनेः स्वरूपमात्रप्रतिपादनार्थत्वोपगमेऽन्येषामपि तद्वाक्यवर्त्तिनां पदवर्णसंख्यादीनां तदुपदर्शनप्रसङ्गो विशेषाभावादिति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धव्युत्तिमात्रफलमेतद् पर्यवस्यतीति न काव्यविशेषव्युत्पत्तिफलम् । न चायं प्रधानेतरभावेनोपनिबद्धस्तेषामनुमेयतां प्रतिबध्नाति ।

तदेवञ्च नार्थशब्दयोरुपसर्जनीकृतस्वार्थत्वम्, अव्यभिचारासम्भवदोषदुष्टत्वात् । न वाच्यप्रतीयमानयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्तल्लक्षणाभावात् । न च काव्यविशेषस्य लक्षणकरणं, प्रयोजनाभावात् । नापि ध्वनिव्यपदेशः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाभावादुपपद्यत इति सर्वमसमञ्जसमिव तल्लक्षणमुपलक्ष्यते।

यदि काव्ये गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपीष्टैव चारुता-।
प्रकर्षशालिनी, तर्हि व्यर्थ एवादरो ध्वनौ ।।१७।।

न हि काव्यात्मभूतस्य ध्वनेस्तत्रास्ति सम्भवः ।
तेन निर्जीवितैवास्य स्यात् प्रकर्षे कथैव का ।।१८।।

अतोऽतदात्मभूतस्य येऽभावं जगदुर्ध्वनेः ।
ते मुधैव प्रतिक्षिप्ताः स्वोक्तिभावमपश्यता ।।९९।।
अथेष्यते स तत्रापि रसादिव्यक्त्यपेक्षया ।
काव्यमेवान्यथा न स्याद् रसात्मकमिदं यतः ।।१००।।
इत्थञ्च गम्यमानार्थस्पर्शमात्रमलङ्कृतिः ।
वाच्यस्येत्येतदुक्तं स्यान्मता सैवानुमा ततः तु नः ।।१०१।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।।

२२. किञ्च यत् अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति ध्वनेः प्रकारद्वयमुक्तं, तत्र किमिदमविवक्षितत्वं नामेति तात्पर्यतोऽस्यार्थो वक्तव्यः । किम् अविवक्षितत्वमनुपादेयत्वम् ? उत, अन्यपरत्वम् ? अनुपादेयत्वं च किं सर्वात्मना अंशेन वा ?

सर्वात्मनानुपादेयत्वे व्यञ्जकत्वमप्यस्यानुपादेयम्, तस्य तदाश्रितत्वात् । ततश्च प्रयोग एवास्य दुष्टः स्याद् यथान्यस्य पुनरुक्तादेः।

अथांशेनेत्युच्यते वक्तव्यस्तर्ह्यसावंशः । स च निरूप्यमाणः स्वाप्राधान्य एव पर्यवस्यति । ततश्चाविवक्षितत्वमन्यपरत्वमुपसर्जनीकृतात्मत्वं चेत्येक एवार्थ इत्यनया भङ्ग्या स्वरूपमेव ध्वनेरुक्तं भवति, न तु तस्य प्रकारभेदः ।

यस्य हि यल्लक्षणानुगमे सति अवान्तरविशेषसंस्पर्शः स तस्य प्रकार इत्युच्यते यथा गोत्वस्य शाबलेयत्वादि, न तु तस्यैव स एव प्रकारो भवितुमर्हति, तदनवस्थाप्रसङ्गात् । न चात्र विशेषसंस्पर्शः कश्चिदिति कथमस्य ध्वनिप्रकारत्वोक्तिर्युक्तिमती ।

२३. किञ्चेदं विवक्षितान्यपरवाच्यत्वं नाम न बुध्यामहे । यदि विवक्षितत्वं नाम प्राधान्यमुच्यते तत् कथं तस्यास्यान्यपरत्वं घटते । अन्यपरत्वं ह्यन्यस्याङ्गभावो भण्यते । यस्य चाङ्गभावः स कथं तदैव विवक्षितत्वात् प्राधान्यमनुभवेद्, इति यद् वाच्यस्य विवक्षितत्वमन्यपरत्वञ्चोपगतं तद् विप्रतिषिद्धं विवक्षितत्वाऽन्यपरत्वयोर्विरोधात् ।

एकाश्रयत्वेन हि प्राधान्येतरयोगित्वं विशेषणाभिमतार्थविषयमेव सङ्गच्छते नान्यविषयम् । तदेव हि विशेष्यस्योत्कर्षाधाननिबन्धनभावेन विवक्षितत्वात् प्राधान्यम्, उपाधिभावाच्च वास्तवादप्राधान्यमनुभवितुमलम्,

यथा 'रामस्य पाणिरसि निर्भरगर्भस्विन्नसीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते' इत्युक्तम् ।

किञ्चास्य विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनिप्रभेदत्वेऽभ्युपगम्यमाने वाच्यस्यान्यपरत्वमनुपादेयमेव तस्य तत्प्रभेदत्वादेव सिद्धेः । अन्यपरत्वं ह्युपसर्जनीकृतात्मत्वम् । तच्च ध्वनेः सामान्यं रूपमुक्तमेव ।

यथात्र तदुपादीयते पूर्वत्रापि तदुपादीयताम् उभयत्रापि वा मोपादायि उभयोरपि तत्प्रकारत्वाविशेषात् ।

२४. किञ्चार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य यदुदाहरणं तद् 'अग्निर्माणवक' इतिवद् गुणवृत्तेरेव सङ्गच्छते तस्य गुणवृत्तिप्रकारत्वसमर्थनात् । तथा हि प्रसिद्धान्यूनातिरिक्तभावस्यान्यस्य साधर्म्यप्रतिपत्त्यर्थमन्यत्रारोप उपचारः । स चायमारोप्यारोपकभावात्मकतया उभयार्थविषयो वेदितव्यः । ततश्च यदा एक एव अर्थ एकशब्दाभिधेयः सामान्यविशेषांशपरिकल्पनेनोभयरूपोऽस्य विषयभावं भजते, तदार्थप्रकरणाद्यध्यवसितोत्कर्षापकर्षो विशेषांश एव समारोपितस्तत्र साधर्म्यावगतिहेतुर्भवति यथा 'तदमृतममृतं स इन्दुरिन्दु' इति, न तु सामान्यांशः, विशेषस्य सामान्याव्यभिचारात् ।

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योप्यनुमान एवान्तर्भवति । रामादिशब्दा हि प्रकरणाद्यवसितोत्कर्षापकर्षलक्षणधर्मविशिष्टं संज्ञिनं प्रत्याययन्ति, न संज्ञिमात्रम्, अर्थान्तरं यदनुमितं धर्मरूपं तत्र संक्रमितमाश्रयभावेन परिणतं वाच्यमस्येति कृत्वा ।

द्विविधो ह्यनुमेयोऽर्थो धर्मरूपो धर्मिरूपश्चेति । तत्राद्योऽस्य विषयः । तस्यैव वाच्यार्थनिष्ठतया प्रतीतेः । अन्यस्त्वन्यस्य, यथा अग्निरत्र धूमादिति। ततो धर्मविशेषप्रतिपत्तौ प्रकरणादिरेव हेतुतयावगन्तव्यः, न रामादिशब्दा इति ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्तु पदार्थोपचार एव यथा 'गौर्वाहीक' इति । तस्याप्यनुमानान्तर्भावः समर्थित एव ।

शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्तु न सम्भवत्येव । शब्दस्याभिधाशक्तिव्यतिरेकेण शक्त्यन्तरानभ्युपगमादित्येतदुक्तं, वक्ष्यते च ।

नाविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्युक्ता प्रकारता ।
न हि प्रकारस्तस्यैव स एवेत्युपपद्यते ।।१०२।।

भक्तिः पदार्थवाक्यार्थरूपत्वात् द्विविधा मता ।
तद्बुद्धिश्चानुमानान्तर्भूता यदुपपादिता ।।१०३।।

तत् तिरस्कृतवाच्यस्य ध्वनेर्भक्तेश्च का भिदा ।
द्वितीयोऽपि प्रकारो यः सोऽपि सङ्गच्छते कथम् ।।१०४।।
परस्परविरुद्धत्वाद् विवक्षातत्परत्वयोः ।
यः शब्दशक्तिमूलोऽन्यः प्रभेदो वर्णितो ध्वनेः ।।१०५।।

सोऽयुक्तोऽन्यत एवासौ तत्रेष्टार्थान्तरे मतिः ।
शब्दे शक्त्यन्तराभावस्यासकृत् प्रतिपादनात् ।।१०६।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।।

इति श्रीराजानकमहिमभट्टविरचिते व्यक्तिविवेकाख्ये
काव्याऽलङ्कारे ध्वनिलक्षणाक्षेपो नाम प्रथमो विमर्शः ।।१।।

अथ द्वितीयो विमर्शः

(अनौचित्यम्)

इह खलु द्विविधमनौचित्यमुक्तम् अर्थविषयं शब्दविषयं चेति । तत्र विभावानुभावव्यभिचारिणामयथायथं रसेषु यो विनियोगस्तन्मात्रलक्षणमेकमन्तरङ्गम् (भरतादारभ्यानन्दवर्द्धनं यावद्) आद्यैरेवोक्तमिति नेह प्रतन्यते ।

अपरं पुनर्बहिरङ्गं बहुप्रकारं सम्भवति । तद्यथा-

१. विधेयाविमर्शः,

२. प्रक्रमभेदः,

३. क्रमभेदः,

४. पौनरुक्त्यं,

५. वाच्यावचनं चेति ।

दुःश्रवत्वमपि वृत्तस्य शब्दानौचित्यमेव, तस्याप्यनुप्रासादेरिव रसानुगुण्येन प्रवृत्तेरिष्टत्वात् । केवलं वाचकत्वाश्रयमेतन्न भवतीति न तत्तुल्यकक्ष्यतयोपात्तम् ।

एतस्य च विवक्षितरसादिप्रतीतिविघ्नविधायित्वं नाम सामान्यलक्षणम् । अन्तरङ्गबहिरङ्गभावश्चानयोः साक्षात् पारम्पर्येण च रसभङ्गहेतुत्वादिष्टः । त एते विधेयाविमर्शादयो दोषा इत्युच्यन्ते । तानिदानीमखिलान् खला इव व्याख्यास्यामः ।

मुग्धः किं किमसभ्य एष भजते मात्सर्यमौनं नु किं
पृष्टो न प्रतिवक्ति यः किल जनस्तत्रेति सम्भावयेत् ।
छात्राभ्यर्थनया ततोऽद्य सहसैवोत्सृज्य मार्गं सतां
पौरोभाग्यमभाग्यभाजनजनासेव्यं मयाङ्गीकृतम् ।।१।

स्वकृतिष्वयन्त्रितः कथमनुशिष्यादन्यमयमिति न वाच्यम् ।
वारयति भिषगपथ्यादितरान् स्वयमाचरन्नपि तत् ।।२।।इति।

१. विधेयाविमर्शः

तत्र विधेयाविमर्शो यथा-(वक्रोतिजी. १.२८)

संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।
इत्याशाद्भिरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽप्यसंरब्धवान्
योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ।।१।।

१. अत्र ह्यसंरब्धवानिति नञ्समासस्तावदनुपपन्नः, तस्य हि पर्युदास एव विषयः, तत्रैव विशेषणत्वान्नञः सुबन्तेनोत्तरपदेन सम्बन्धोपपत्तेः । तदुक्तम्-

प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ।। इति ।

यथा-(रघु.१.२१)

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ।।२।।

न प्रसज्यप्रतिषेधः, तस्य तद्विपरीतत्वात् । तदुक्तम्-

अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।
प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ।। इति ।

यथा-(विक्रमो.४.१)

नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ।।३।।

इह (संरम्भ इति पद्ये) च पर्युदासाश्रयणमसङ्गतम् अर्थस्यायुक्तत्वप्रसङ्गात् । संरब्धवत्प्रतिषेधो ह्यत्राभिमतः, नासंरब्धवद्विधिः, तत्रैव क्रियांशप्रतिषेधावगतौ नञः क्रियाभिसम्बन्धोपपत्तेः । न चासौ प्रतीयते; गुणीभूतसंरम्भनिषेधस्यार्थान्तरस्यैव संरब्धवत्सदृशस्य विधौ प्रतीतेः, न च तत्प्रतीतौ विवक्षितार्थसिद्धिः काचित् । तत्सिद्धिपक्षे च समासानुपपत्तिः, नञर्थस्य विधीयमानतया प्राधान्यादुत्तरपदार्थस्य चानूद्यमानतया तद्विपर्ययात् । समासे च सति अस्य विध्यनुवादभावस्यास्तमयप्रसङ्गात् ।

यत्र तु विपर्ययस्तत्र समासो भवत्येव । यथा-

काव्यार्थतत्त्वावगमो न वृद्धाराधनं विना ।
अनिष्टवान् राजसूयं कः स्वर्ग्यं सुखमश्नुते ।।४।।
क्रियाकर्त्रंशभागर्थो वाक्येऽपोह्यो नञा यदि ।
क्रियांश एवापोह्यः स्यान्नेष्टवानितिवत् तदा ।।३।।
अकुम्भकार इतिवद् वृत्तौ तु स्याद् विपर्ययः ।
इत्येष नियमोऽर्थस्य शब्दशक्तिस्वभावतः ।।४।।

इत्यन्तरश्लोकौ ।

तत्रापि केचिद् व्यामोहान्न समासमाद्रियन्ते । यथा-

ननु साधु कृतं प्रजासृजा शशिकान्तेषु मनो न कुर्वता ।
न हि चेतनतामवाप्य ते विरमेयुर्गलितेन केवलम् ।।५।।

यथा वा-(वेणीसं.३.१९)

गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि ।।६।। इति ।

ननु **'अश्राद्धभोजी'**।।७।। त्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि यथा समास इष्यते तद्वदिहापि भविष्यति, संरब्धवन्निषेधश्च प्रतिपत्स्यते न असंरब्धवद्विधिरिति प्रसज्यप्रतिषेध एवायमस्तु किं पर्युदासाश्रयणेन ।

नैवं शङ्क्यम्,

यतो न तावदत्र नञः श्राद्धेनोत्तरपदार्थेनाभिसम्बन्धः कश्चित् प्रतीयते, अपि तु विशेष्यतया प्राधान्येन तद्भोज्यर्थेनैव ।

तत्रापि कर्त्रंश एव प्रधानम्, न क्रियांशः । श्राद्धभोजनशीलो ह्यतः कर्ता प्रतीयते न तद्भोजनमात्रम्, कर्त्तरि णिनेर्विधानात् ।

ततस्तदभिसम्बन्ध एव शाब्दः, न क्रियाभिसम्बन्धः, स हि सामर्थ्यादवसीयते, तदुपादानमन्तरेण कर्तृत्वानुपपत्तेः । तच्छ्रवणमाविप्रलम्भकृतश्चायं प्रसज्यप्रतिषेधभ्रमः, न पुनराञ्जस्येन तत्र तद्रूपता नाम काचित् सम्भवति ।

सा हि वाक्यादेवावसीयते, न वृत्तेः, तयोः सिद्धसाध्यार्थनिष्ठतया भिन्नार्थत्वादिति भवितव्यमेव तत्र समासेन । एवमसूर्यपश्यादिष्वपि द्रष्टव्यम्। इह (संरम्भ इति पद्ये) तु प्रतिषेधस्य प्राधान्यविवक्षा, न विधेः । तत् कोऽवकाशः समासस्य । यथा-

भुङ्क्ते सदा श्राद्धमयं परां-
श्चोपतापयेदित्ययथार्थमेव ।
सम्यक् स्वभावोऽवगतोऽस्य याव-
न्न श्राद्धभोजी न परोपतापी ।।८।। इत्यत्र ।

अत्र हि प्रतीयमानसत्तादिक्रियासमन्वयो नञर्थस्य प्राधान्येन प्रतीयते । न तु तद्विशिष्टस्योत्तरपदार्थस्य विधिरित्येष एव प्रसजयप्रतिषेधविषयो युक्तो नान्यः, अन्यथात्रापि समासवैशसोपगमप्रसङ्गः पूर्ववत् दुर्निवारः स्याद् विशेषाभावात् ।

तस्मादस्य नञो विधेयार्थनिष्ठतया प्रधानस्यानूद्यमानार्थपरतया तद्विपरीतवृत्तिना संरब्धवत्पदेन 'सदाचारनिरतस्येव पतितेन वृत्ति'र्विद्वद्भिर्नेष्यत एवेति स्थितम् ।

नञर्थस्य विधेयत्वे निषेध्यस्य विपर्यये ।
समासो नेष्यतेऽर्थस्य विपर्यासप्रसङ्गतः ।।५।।

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

२. किञ्च योऽसावित्यत्र यदः केवलस्यैव प्रयोगोऽनुपपन्नः । यत्र यत्तदोरेकतर-निर्देशेनोपक्रमस्तत्र तत्रत्यवमर्शिना तदितरेणोपसंहारो न्याय्यः तयोरप्यनुवाद्य-विधेयार्थत्वेनेष्टत्वात्, तयोश्च परस्परापेक्षया नित्यत्वात् । अत एवाहुः-**'यत्तदोर्नित्यमभिसम्बन्ध'** इति ।

स चायमनयोरुपक्रमोपसंहारो द्विविधः शाब्दश्चार्थश्चेति ।

(१. शाब्दः) तत्रोभयोरुपादाने सति शाब्दः । यथा-(रघु.१७.४२)

'यदुवाच न तन्मिथ्या यद् ददौ न जहार तत् ।।९।।'

यथा च-

स दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादरः स पूज्यकर्मा सुहृदां शृणोति यः ।।१०।।

इति ।

एकतरस्योपादाने सति आर्थः, तदितरस्य अर्थसामर्थ्येनाक्षेपात् ।

(२. आर्थः)

तत्र तदः केवलस्योपादाने सत्यार्थस्त्रिविधः प्रसिद्धानुभूतप्रक्रान्त-वस्तुविषय-तयोपकल्पितसन्निधिना यदा तस्याभिसम्बन्धात् ।

तत्र (१) प्रसिद्धार्थ-विषयो यथा-(कुसं. ५.७१)

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ।।११।।

(२) अनुभूतविषयो यथा-'ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती'ति । यथा-

तद् वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा तच्चेत् स्मितं का सुधा
सा दृष्टिर्यदि हारितं कुवलयैस्ताश्चेद्गिरो धिङ् मधु ।
सा चेत् कान्तिरतन्त्रमेव कनकं किं वा बहु ब्रूमहे
यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः ।।१२।।

(३) प्रक्रान्तविषयो यथा-(रघु.१७.४७)

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।
अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ।।१३।।

केचित् पुनरुपात्तवस्तुविषयतयोपकल्पितयोर्द्वयोरप्याक्षेपादस्य चतुर्थमपि प्रकारमिच्छन्ति । यथा-(मा.मा.१.८)

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यते तु मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ।।१४।।

अत्र 'स कोऽप्युत्पत्स्यते यं' प्रति यत्नो मे सफलीभविष्यतीत्युभयोरपि तयोरर्थादाक्षेपः ।

यश्चैकवाक्ये कर्तृत्वेनोक्तो यश्चेदमादिभिः ।
तच्छब्देन परामर्शो न तयोरुपपद्यते ।।६।।
यतोऽध्यक्षायमाणोऽर्थः स तेभ्यः प्रतिपद्यते ।
न चासौ तत्परामर्शसहिष्णुरसमन्वयात् ।।७।।

तद् यथा-

स वः शशिकलामौलिस्तादात्म्यायोपकल्पताम् ।
द्वैतबुद्धिमपास्येमां सा हि सर्वापदां पदम् ।।१५।।

अत्रैव 'इमामि'त्यत्र 'एतददसोः' प्रयोगे तयोरप्येतदेवोदाहरणं द्रष्टव्यम् । अत्र च 'ऐकात्म्याये'ति 'एषा हि विपदां पदमि'ति च पाठौ पठितव्यौ ।

यदः पुनरार्थो द्विप्रकारः सम्भवति प्रक्रान्तवस्तुकल्पिततत्कर्मादि-विषयेण तदा तस्याभिसम्बन्धात् । यथा (कुसं.१.२) 'यं सर्वशैला'॥१६॥ इत्यादौ 'स हिमालयोऽस्ती'ति । यथा च 'आत्मा जानाति ॥१७॥ यत् पापं माता जानाति यत् पिता' इत्यादौ तदात्मा जानातीत्यर्थावगतेः ।

यत् तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।
दीव्यताक्षैस्तदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥१८॥ **(वे.सं.१.१३)**

इत्यादौ च यद्यपि तदो द्विरुपादानं सकृच्च यदः, तथापि तत्र तथोक्तसम्बन्धद्वैविध्यानतिवृत्तिः । तथा हि यदः प्रक्रंस्यमानविषयेण तदपीत्यनेन तदाभिसम्बन्धाच्छाब्दः । यत्तदित्यस्य तु प्रसिद्धतेजोनिष्ठतयोपकल्पितेन यदाऽभिसम्बन्धादार्थः ।

एवञ्च योऽयमिह 'योऽसावि'त्यत्र यदः केवलस्यैव प्रयोगः स केनाभिसम्बध्यताम्, न ह्यत्र मुक्तके तदभिसम्बन्धसहः प्रक्रान्तः कश्चिदर्थः सम्भवति यदभिसम्बन्धोऽयं परिकल्प्येत । न च प्रक्रंस्यमानाम्बिव-केसरिविषयोपकल्पितेन तदाऽस्याभिसम्बन्धः सम्भवी, तदुपादान एव तत्सम्बन्धप्रतीतिदर्शनात् । इतरथा **'यत्कोपाग्नौ शलभतां लेभे कामः शिवोऽवता'।।१९।।** दित्यत्रापि शिवविषयतयोपकल्पितेन तदा तत्सम्बन्ध-प्रतीतौ सङ्गतार्थतैव स्याद् इत्ययुक्त एवायं यदः प्रयोगः ।

मीलितं यदभिरामताधिके साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतम् ।
उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥२०॥

इत्यत्र तु पादयोः प्रमादजः पौर्वापर्यविपर्यय एवायुक्तो द्रष्टव्यः, न यदो यथोक्त-विषयातिक्रमः ।

ननु केनेदमुक्तं यदः केवलस्यैवात्र प्रयोगो न तद इति यावता तदभिन्नार्थोऽत्रादश्शब्दः प्रयुक्त एव 'असा'विति । अतश्च तदपेक्षया वाक्यार्थविश्रान्तेर्न कश्चिदुक्तदोषावकाशः । साधो ! दुराशैषा । तस्य तदभिन्नार्थत्वासिद्धेः । तत्सिद्धौ हि प्रतीतेर्निराकाङ्क्षतैव स्यात्, न तु विवादः, यथा-(कुसं.५.८३)

न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाग् ।।२१।।

इत्यत्र ।

किञ्च तदभिन्नार्थत्वेऽस्योपगम्यमाने -

असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ।।२२।।

इत्यत्र मुक्तके यच्छब्दपरामर्शापेक्षा प्रसज्येत, तस्य यथोक्तवस्तुविषयत्वासम्भावात् ।

यस्य प्रकोपशिखिना परिदीपितोऽभू-
दुत्फुल्लकिंशुकतरुप्रतिमो मनोभूः ।
योऽसौ जगत्रयलयस्थितिसर्गहेतुः
पायात् स वः शशिकलाकलितावतंसः ।।२३।।

इत्यत्र च तच्छब्दपरामर्शस्य पौनरुक्त्यं स्यात् ।

कथं तर्हि यत्तदोर्विषये कविभिरिदमेतददःप्रभृतयः शब्दाः प्रयुक्ताः, प्रयुज्यन्ते च । न च ह्यसति पर्यायत्वे तस्मिन्नेवार्थे पदान्तरप्रयोगमाद्रियन्ते स्वस्थचेतस इति प्रयोगप्रवाहप्रामाण्यादेषां तदभिन्नार्थता परिकल्प्यते, न हि तमन्तरेण शब्दानां तदतदर्थनिश्चयनिबन्धनमन्यत् किञ्चिदुत्पश्यामः ।

अत्रोच्यते । उक्तनयेन तावत् तेषां तदभिन्नार्थतानुपपत्तिरुपपादितैव । यदि तु तामपह्नुत्य गतानुगतिकया-

योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश ! निखिलं भवद्वपुः ।
स्वात्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ।।२४।।

इति **'स्मृतिभूस्मृतिभूर्विहितो येनासौ रक्षतात् क्षताद् युष्मान्'** इत्यादिप्रयोगदर्शनमात्रानुरोधेन तेषां सा परिकल्प्यते तर्हि यथादर्शनं व्यवहितानामेव, अव्यवहितत्वे वा भिन्नविभक्तिकानामेव सा परिकल्प्यताम्, इतरथा तु तेषां तत्परिकल्पनमन्याय्यमेव ।

तत्र हि प्रत्युत सा तयोस्तदितरपरामर्शव्यपेक्षा सुतरामुन्मज्जति यथा **'यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते तदाचष्टे लोकः'।।२५।।** इति **'सोऽयं वटः श्याम इति प्रकाशस्त्वया पुरस्तादुपयाचितो य'।।२६।।** (रघु.१३.५३) इत्यादौ च ।

न चासाविहावश्यं प्रयोक्तव्यः सन् प्रयुक्त इति तदवस्थ एव दोषावकाशः ।

तस्मादपेतप्रक्रान्तसम्बन्धसहायस्यास्य यदोऽनुपपन्नप्रक्रंस्यमानवस्तुसमन्वयस्यैकाकिनः सार्थभ्रष्टस्येव तपस्विनः पथिकस्य सन्मार्गोपदेशिकं तच्छब्दाध्याहारमेवैकं शरणमन्तरेण नापरोऽभिमतार्थसङ्गमोपायः सम्भवति । स चैवंविधेषु सूक्तिरत्नेषु कलङ्कायमानो मनागपि न काव्यमाणिक्यवैकटिकानां सचेतसां मनांस्यावर्जयितुमलमिति ।

अनुक्त्वैव परामृश्यं प्रयोगो यत्र यत्तदोः ।
निरन्तरः पुनस्तत्र तयोरुक्तिर्न दुष्यति ।।८।।
तयोर्निरन्तरोपात्तेष्विदमेतददस्सु च ।
तयोस्तेषां च नापेक्षा तेष्वसत्स्विव शाम्यति ।।९।।
उदाहरणजातं यत् तत्साङ्कर्यसमुद्भवम् ।
तस्य दिङ्मात्रमस्माभिरुक्तं विस्तरभीरुभिः ।।१०।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

३. अपि च **अम्बिकाकेसरी**त्यत्र षष्ठीसमासो नोपपद्यते, यतः सर्वेषामेव समासानां तावत् प्रायेण विशेषणविशेष्याभिधायिपदोपरचितशरीरत्वं नाम सामान्यं लक्षणमाचचक्षिरे विचक्षणाः । इतरथा तेषां समर्थतानुपपत्तेः ।

स च विशेषणविशेष्यभावो द्विधैव सम्भवति-समानाधिकरणो व्यधिकरणश्चेति । तत्राद्यः कर्मधारयस्य विषयः । यत्र तु द्वे बहूनि वा पदान्यन्यस्य पदस्यार्थे विशेषणभावं भजन्ते सा बहुव्रीहेः सरणिः । तत्रैव यदा सङ्ख्यायाः प्रतिषेधस्य च विशेषणभावो भवेत् तदा स द्विगोर्नञ्समासस्य च विषयः ।

द्वितीयः प्रकारः कारकाणां सम्बन्धस्य च विशेषणत्वाद् बहुविधः । स तत्पुरुषस्य पन्थाः । तत्रापि यदाऽव्ययार्थस्य विशेष्यता स्यात् तदाऽसावव्ययीभावस्य मार्गः ।

तदेवमेषां समासानां विशेषणविशेष्योभयांशसंस्पर्शित्वेऽपि यदा विशेषणांशः स्वाश्रयोत्कर्षधानमुखेन वाक्यार्थचमत्कारकारणतया प्राधान्येन विवक्षितो विधेयधुरामधिरोहेद् इतरस्त्वनूद्यमानकल्पतया न्यग्भावमेव भजेत् तदासौ न वृत्तेर्विषयो भवितुमर्हति, तस्यां हि स प्रधानेतरभावस्तयोरस्त-मियादित्युक्तम् । तच्चैतद् विशेषणमेकमनेकं वाऽस्तु न तयोर्विशेषः कश्चित्।

ननु च विशेषणत्वमवच्छेदकत्वाद् गुणभावः विधेयत्वं च विवक्षितत्वात् प्राधान्यं तत्कथमनयोर्भावाभावयोरिवान्योन्यं विरोधादेकत्र समावेश उपपद्यते, येनैकत्र नियमेन समासो निषिध्येत अन्यत्र चोपकल्प्येत ?

नैष दोषः । विरोधस्योभयवस्तुनिष्ठत्वात् शीतोष्णादिवत् । न चेह वस्तुत्वमुभयोः सम्भवति, एकस्यैव वास्तवत्वाद्, अन्यस्य च वैवक्षिकत्वेन विपर्ययात् । न च वस्त्ववस्तुनोर्विरोधः । न हि सत्यहस्तिनः

कल्पनाकेसरिणश्च कश्चिदन्योन्यं विरोधमवगच्छति । फलभेदस्त्वनयोर्निर्विवाद एव ।

एकस्य हि सकलजगद्गम्यं शाब्दिकैकविषयः पदार्थसम्बन्धमात्रम्, अपरस्य पुनः कतिपयसहृदयसंवेदनीयः सन् कवीनामेव गोचरो वाक्यार्थचमत्कारातिशय इति ।

अत्र क्रमेणोदाहरणानि तत्र कर्मधारये यथा-

उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकबरीभारमंसे वहन्त्याः ।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु ।।२७।।

इत्यत्र विगलितकबरीभारत्वमलसलसद्बाहुत्वं चांसवपुषोर्विशेषणे रतेरुद्दीपनविभावतापादनेन वाक्यार्थस्य कामपि कमनीयतामावहत इति प्राधान्येन विवक्षितत्वाद् न ताभ्यां सह समासे कविना न्यग्भावं गमिते । यथा चात्रैव तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतित्वं हेतुभावगर्भं विशेषणं शौरेरुचिताचरणलक्षण-मतिशयमादधद् विधेयतया प्राधान्येन विवक्षितमिति न तेन सह समासे निमीलितम् ।

पदमेकमनेकं वा यद् विधेयार्थतां गतम् ।
न तत्समासमन्येन न चाप्यन्योन्यमर्हति ।।११।।

तत्रैकमुदाहृतमेव ।

अनेकं यथा-(रघु.६.३२)

अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ।।२८।।इति ।

यथा च-(वे.सं.)

विद्वान् दारसखः परं परिणतो नीवारमुष्टिंपचः
सत्यज्ञाननिधिर्दधत् प्रहरणं होमार्जुनीहेतुतः ।
रे दुःक्षत्रिय ! किं त्वया मम पिता शान्तं मया पुत्रवान्
नीतः कीर्त्त्यवशेषतां तदिह ते धिग् धिग् सहस्रं भुजान् ।।२९।।इति ।

यथा वा-(वे.सं.)

राज्ञो मानधनस्य कार्मुकभृतो दुर्योधनस्याग्रतः
प्रत्यक्षं कुरुबान्धवस्य मिषतः कर्णस्य शल्यस्य च ।

पीतं तस्य मयाद्य पाण्डववधूकेशाम्बराकर्षिणः
कोष्णं जीवत एव तीक्ष्णकरजक्षुण्णादसृग् वक्षसः ।।३०।।

यथा च-(उराच.)

हे हस्त ! दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।
रामस्य पाणिरसि निर्भरगर्भखिन्न-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ।।३१।।

'एवम्-अङ्गराज ! सेनापते ! राजवल्लभ ! द्रोणापहासिन् ! रक्ष भीमाद् दुश्शासनम्'।।३२।। इत्यादौ द्रष्टव्यम् ।

विध्यनुवादभावोऽपि वक्ष्यमाणनयेन विशेषणविशेष्यभावतुल्यफल इति तत्रापि तद्वदेव समासाभावोऽवगन्तव्यः । यथा-

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्त्तिकेयो विजेयः
शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।
अस्त्येवैतत् किमु कृतवता रेणु काकण्ठबाधां
बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ।।३३।। इति ।

प्रत्युदाहरणं यथा-(रघु.११.८२)

तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि ।
स्वञ्च संहितममोघसायकं व्याजहार हरसूनुसन्निभः ।।३४।।इति ।

तत्राप्यमोघमाशुगमिति युक्तः पाठः ।

यथा वा-(कुसं.३.५५)

स्रस्तान्नितम्बादवलम्बमाना पुनः पुनः केसरपुष्पकाञ्चीम् ।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ।।३५।।इति ।

अत्र 'मौर्वीं द्वितीयामि'ति युक्तः पाठः । न चैवं वृत्तभङ्गाशङ्का कार्या, तस्य श्रव्यतामात्रलक्षणत्वात् । तदपेक्षयैव वसन्ततिलकादाविव गुर्वन्ततानियमस्य सकर्णकैरत्राप्यनादृतत्वात् । अत एव यमकानुप्रासयोरिव वृत्तस्यापि शब्दालङ्कारत्वमुपगतमस्माभिः ।

यथा च-

कारणगुणानुवृत्त्या द्वौ ज्ञाने तपसि चातिशयमाप्तौ ।
व्यासः पाराशर्यः स च रामो जामदग्न्य इह ।।३६।। इति ।

ननु यदा विशेषणविशेष्ययोर्विध्यनुवादभावो नाभिमतस्तदा

स्वरूपमात्र-विवक्षायां नीलोत्पलादिवदत्रापि समासः प्रसज्येत, न चेष्यत इत्यत्र हेतुर्वाच्यः ।

उच्यते ।

पाराशर्यत्वाद्यसाधारणविशेषणसामर्थ्यावसिता व्यासादय इति तेषां पर्यायरूपत्वात् प्रयोग एव तावदनुपपन्नः, किं पुनः समास इति पर्यायत्वमात्रं तदभावे हेतुर्नान्यः । तद् यथा-

शशाङ्कशेखरः शम्भुः पद्मजन्मा पितामहः ।।३७।। इत्यत्र ।

एवं तक्षकसर्प इत्यादाववगन्तव्यम् ।

लोहितस्तक्षक इति समासोऽत्रापि नेष्यते ।
लौहित्यस्य विधावुक्तन्यायात् तस्याप्रवृत्तितः ।।१२।।
स्वरूपमात्रस्योक्तौ तु लौहित्याव्यभिचारतः ।
उष्णोऽग्निरितिवत् पक्षो न चास्त्यन्यस्तदत्यये ।।१३।।

इत्यन्तरश्लोकौ ।

बहुव्रीहौ यथा-

येन स्थलीकृतो विन्ध्यो येनाचान्तः पयोनिधिः ।
वातापिस्तापितो येन स मुनिः श्रेयसेऽस्तु वः ।।३८।। इति ।

अत्र विन्ध्यादिविषयत्वेन स्थलीकरणादि यद्विशेषणत्योपात्तं तत्तत्कर्म-कर्त्तुर्मुनेरतिदुष्करकारितया कमपि प्रभावप्रकर्षमवद्योतयति विन्ध्यस्य प्रतिदिवस-समुच्छ्रायाच्छादितार्कप्रकाशस्य जगदान्ध्यविधायित्वात्, पयोनि-धेरगाधत्वाद-पारत्वाच्च, वातापेः स्वमायापरिग्रहग्रस्तसमस्तलोकत्वात् । ततस्तत् प्राधान्येन विवक्षितमिति न तैः सह समासे निर्जीवीकृतम् ।

प्रत्युदाहरणं यथा-

यः स्थलीकृतविन्ध्याद्रिराचान्तापारवारिधिः ।
यश्च तापितवातापिः स मुनिः श्रेयसेऽस्तु वः ।।३९।। इति ।

केचित् पुनः अनयोरुदाहरणप्रत्युदाहरणयोरर्थस्योत्कर्षापकर्ष-प्रतीतिभेदो न कश्चिदुपलक्ष्यत इति मन्यन्ते । त इदं प्रष्टव्याः । किं सर्वेष्वेव समासेष्वियं तदप्रतीतिः उत बहुव्रीहावेवायं शाप इति । तत्र यदि सर्वेष्वेवेत्यभ्युपगमस्तर्हि सहृदयाः पृच्छ्यन्तां वयं तावन्महदन्तरमेतयोः प्रतीत्योः पश्यामः ।

अथ बहुव्रीहावेवेत्युच्यते, तदयुक्तम् । न हि प्रतीतिभेदहेतौ

प्रतीतिसामर्थ्ये सति अकस्मात् तदसम्भवो भणितुं न्याय्यः । एवं हि क्षित्यादिसामग्र्यामविकलाया-मङ्कुरादिकार्योत्पादाभावाभ्युपगमोऽपि प्रसज्येतेति सर्वत्रैवायं प्रतीतिभेदोऽभ्युपगन्तव्यः । नैव वा कुत्रचित् । न पुनरिदमर्धजरतीयं लभ्यते ।

इह वा प्रतीतिवैचित्र्यं स्पष्टतरमवधारयतु मतिमान्, यत्र विध्यनुवादभावाऽभिधित्सयैव पदार्थानामुपनिबन्धस्तत्रापि हि प्रधानेतरभावविवक्षा-निबन्धनौ समासस्य भावाभावावुपगतावेव । यथा-(विक्रमो.४.३८)

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ।।४०।। इति ।

अत्र हि त्रैलोक्यैकालङ्कारभूतौ चराचरस्य जगतो जीवितायमानौ भगवन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ प्रसिद्धावनूद्य यन्मातामहपितामहभावाविहितस्ततोऽस्य पुरूरवसस्तौ लोकोत्तराभिजनजनितं महिमानं कामपि काष्ठामधिरोपयतः यतो विशेषणविशेष्यभावाभिहितेनैव न्यायेनात्राप्यनूद्यमानगतोऽतिशयो विधीय-मानाकारसङ्क्रमणक्रमेण तत्सम्बन्धिनः पर्यवस्यति । तयोर्हि स्वरूपमात्रं भिन्नं फलं पुनः पारम्पर्येण वाक्यार्थोत्कर्षलक्षणमविलक्षणमिति प्रधान्येन विवक्षिततत्वात् न तौ ताभ्यां सह समासे म्लानिमानीतौ ।

इह च-

जनको जनको यस्या या तातस्योचिता वधूः ।

आर्यस्य गृहिणी या च स्तुतिस्तस्यास्त्रपास्पदम् ।।४१।। इति ।

द्विगौ यथा-(रघु.१.६०)

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिकर्ता त्वमापदाम् ।।४२।। इति ।

अत्र हि संख्यायाः संख्येयेष्वङ्गेषु निरवशेषताप्रतिपत्तिफलमतिशयमाद-धानायाः प्रधान्येन विवक्षा । तत एव हि तेषु द्विविधापत्प्रतीकारेण राज्ञः शिवोपपत्तिं परिपुष्यतीति तस्यास्तैः सह समासो न विहितः ।

यथा च -(रघु.१२.५२)

निग्रहात् स्वसुराप्तानां वधाच्च धनदानुजः ।

रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्धसु ।।४३।। इति ।

प्रत्युदारणमेतदेवोदाहरणं कृतसमासवैशसं द्रष्टव्यम् ।

नञ्समासोदाहरणं यथा-'**नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशा-चरः ।।४४।।** (विक्रमो.४.१) इत्येवमादि पूर्वमेवोपदर्शितमुपपादितं च ।

प्रत्युदाहरणं यथा- (शिशु.२)

वाच्यवैचित्र्यरचनाचारु वाचस्पतेरपि ।

दुर्वचं वचनं तेन बहु तत्राप्यनुक्तवान् ।।४५।। इति ।

तत्पुरुषे कर्तुर्यथा-(वे.सं.)

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः

क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः ।

तान्येवाहितशस्त्रघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भस्वन्ति मे

यद् रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ।।४६।।इति ।

अत्र रामेणेति रामस्य कर्तृभावेन करणं प्रति यद्विशेषणत्वं, तत् तस्य दारुणतातिरेकात्मकमुत्कर्षं रौद्ररसपरिपोषपर्यवसायिनं समर्पयति, तस्य निरतिशय-शौर्यशालित्वेन घोरतरनैर्घृण्यनिघ्नतया च प्रसिद्धेः । तेन तत्प्राधान्यान्न विशेष्येण सह समासे गुणतां नीतम् ।

कर्त्रादीनां कारकाणामनेकेषां समशीर्षिकया विशेषणभावेन यदुपादानं स **द्वन्द्वस्य** विषय इति तत्स्वरूपनिरूपणावसर एव तेषां प्राधान्यमप्राधान्यं चाभिधास्यत इति न तदुदाहरणमिह प्रदर्शितम् । नापि विध्यनुवाद-भावोदाहरणं, तस्य विशेषणविशेष्यभावतुल्यफलतया तत्समानवृत्तान्त-त्वोपपादनात् । प्रत्युदाहरणं यथा-

यस्यावमत्य गुरुदत्तमिदं कुठारं

डिम्भोऽपि राम इति नामपदस्य हर्त्ता ।।४७।। इति ।

कर्मणो यथा-

कृतककुपितैर्बाष्पाम्भोभिः सदैन्यविलोकितै-

र्वनमसि गता यस्य प्रीत्या धृतापि तथाम्बया ।

नवजलधरश्यामाः पश्यन् दिशो भवतीं विना

कठिनहृदयो जीवत्येव प्रिये ! स तव प्रियः ।।४८।। इति ।

अत्र वनमिति यद् गमनक्रियायाः सीताविशेषणभूतायाः कर्मभावेन विशेषणं तत् तस्या रामप्रीतिप्रकर्षयुक्तायाः अन्यकुलमहिलादुर्लभं दुष्करकारित्वं नामोत्कर्षमर्पयति वनवासदुःखस्यातिकष्टत्वात् । स चोत्कर्षो रामस्य रतेरुद्दीपनतां प्रतिपद्यत इति प्रधानं, न गतेत्यनेन सह समासे तिरस्कृतम् ।

यथा च-(रघु.५.२४)

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।।४९।।इति ।

अत्र गुर्वर्थमित्यर्थिनोऽर्थनक्रियामुखेन यद्विशेषणं, तत् तस्य श्लाघ्यतातिशयाधानद्वारेण रघोरुत्साहपरिपोषे पर्यवस्यतीति प्राधान्येन यथा च- (रघु.५.०६) **'संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम्'**।।५०।। इति ।

प्रत्युदाहरणं यथा-**'प्रदक्षिणक्रियातीतस्तस्याः कोपमजीजनः'**।।५१।। (रघु.१.७६) इति, **'तमभ्य-नन्दत् प्रथमप्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः'**।।५२।। (रघु.२.६८) इति, 'यथा- **कामार्चितार्थिनाम्'**।।५३।। (रघु.१.०३) इति, **यथाकालप्रबोधिनामिति** ।।५४।। (रघु.१.०३) च ।

करणस्य यथा-(रघु.७.०६, कुसं.७.५७)

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।
बद्धुं न सम्भावित एव तावत् करेण रुद्धोऽपि न केशहस्तः ।।५५।।इति ।

अत्र करेणेति यत् केशहस्तकर्मकस्य सम्भावितस्य रोधनस्य करणभावेन विशेषणं तत् तस्याः कस्याश्चिद् रभसौत्सुक्यप्रहर्षप्रकर्षरूपमतिशयं प्रतिपादयद् वधूवरयो रूपसम्पदमसाधारणीमभिव्यनक्ति यदवलोकनव्यवधानाधायिनीं तावतीमपि कालकलां विघ्नायमानां मन्यमान्यानया सततं स्वाधीनेनैकेन करकमलेन रोधोऽप्यस्य न कृतः तेन तत् प्रधानमिति न रुद्ध इत्यनेन सह समासेऽस्तमुपनीतम् ।

यथा च-

कर्त्तुमक्षमया मानं प्राणेशः प्रत्यभेदि यत् ।
सोऽयं सखि ! स्वहस्तेन समाकृष्टस्त्वयाऽनलः ।।५६।।

प्रत्युदाहरणं यथा-

धात्रा स्वहस्तलिखितानि ललाटपट्टे
को वाऽक्षराणि परिमार्जयितुं समर्थः ।।५७।। इति ।

सम्प्रदानस्य यथा-

पौलस्त्यः स्वयमेव याचत इति श्रुत्वा मनो मोदते
देयो नैष हरप्रसादपरशुस्तेनाधिकं ताम्यति ।
तद् वाच्यः स दशाननो मम गिरा दत्ता द्विजेभ्यो मही
तुभ्यं ब्रूहि रसातलत्रिदिवयोर्निर्जित्य किं दीयताम् ।।५८।।इति ।

द्विजेभ्य इति निर्जयपूर्वकस्य भार्गवकर्तृकस्य महीदानस्य सम्प्रदानत्वेन यद्विशेषणं तन्मह्याः पात्रसात्करणोत्कर्षमादधद् भार्गव-शौर्यातिरेकस्य व्यञ्जनेन दशाननस्य कोपोद्दीपनपर्यवसायि भवतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वान्न

दत्तेत्यनेन सह समासे कविना विच्छायीकृतम् । प्रत्युदाहरणमेतदेव पूर्ववद् द्रष्टव्यम् ।

अपादानस्य यथा-

ताताज्जन्म वपुर्विलङ्घितवियत् क्रौर्यं कृतान्ताधिकं
शक्तिः कृत्स्नसुरासुरोष्मशमनी नीता तथोच्चैःपदम् ।
सर्वं वत्स ! तवातिशायि निधनं क्षुद्रात्तु यत् तापसात्
तेनाहं त्रपया शुचा च विवशः कष्टां दशामागतः ।।५९।।

अत्र तातादिति क्षुद्रात्तु यत्तापसादिति च ये जन्मनिधनयोरपादानभावेन विशेषणे ते तातस्य पितामहपितामहतया महामुनेः पुलस्त्यस्यापत्यतया च क्षुद्रतापसस्य च गणनानर्हतया तयोरुत्कर्षापकर्षद्वारेण तद्वतः कुम्भकर्णस्य कामपि कुलीनतां शौर्यापकर्षं चादधाने भ्रातुर्दशाननस्य शोकत्रपापावकेन्धनभावेन परिणमत इति प्राधान्येन विवक्षिते न ताभ्यां सह समासे गुणतां गमिते ।

प्रत्युदाहरणं यथा-अत्रैव **'क्रौर्यं कृतान्ताधिकम्'।।६०।।** इति । यथा च(रघु.१.०२) **'आसमुद्रक्षितीशानामिति' ।।६१।।**

अधिकरणस्य यथा-

तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या ।
प्रयान्ति तामाशुगतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ।।६२।।इति ।

अत्र रणाश्वमेध इति यत् पशुताया यशस्विकर्तृकोपागमकर्मभूताया अधिकरणभावेन विशेषणं तत् तस्या इतरपशुवैलक्षण्यलक्षणमतिशयमादधानं शूराणां समरमरणोत्साहमुद्दीपयतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वान्न तया सह समासे समशीर्षिकतां नीतम् ।

यथा च-(रघु.१.०५)

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ।।६३।। इति ।

प्रत्युदाहरणं यथा-

रेणुरक्तविलिप्ताङ्गो विकृतो व्रणभूषितः ।
कदा दुष्प्रत्यभिज्ञानो भवेयं रणभूषितः ।।६४।। इति ।

सम्बन्धस्य यथा-(कुसं.५.७१)

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः।।६५।।इति ।

अत्र कपालिन इति यत् समागमप्रार्थनायाः शोचनीयतागतो हेतुत्वेनोपात्तायाः सम्बधिद्वारेण विशेषणं तत् तस्यास्तत्र यत् सामर्थ्यं तत् सुतरामुपबृंहयति तस्य सकलामङ्गलनिलयतया निन्दिताचारनिरततया च दर्शनसम्भाषणादीनामपि प्रतिषिद्धत्वात् । अतो विधेयार्थतया प्राधान्येन विवक्षितं विशेष्येण सह समासे न प्रत्यवरीकृतम् ।

यथा च-

जनको जनको यस्या या तातस्योचिता वधूः ।
आर्यस्य गृहिणी या च स्तुतिस्तस्यास्त्रपास्पदम् ।।६६।। इति ।
'स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञ' ।।६७।। इति ।
'कः क्षमेत तवानुज' ।।६८।। इति । प्रत्युदाहरणं यथा-

पृथ्वि! स्थिरीभव भुजङ्गम! धारयैनां
त्वं कूर्मराज! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिक्कुञ्जराः! कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षां
देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ।।६९।। इति ।

यत्र हि हरसम्बन्धनिबन्धनः कार्मुकस्य गौरवातिरेको दुरारोपता चेति तस्यैव विधेयतया प्राधान्यं न कार्मुकमात्रस्य, तच्च तस्य वृत्तावन्तरितं, तेन 'देवो धनुः पुररिपोर्विदधात्यधिज्य'मित्यत्र युक्तः पाठः । अस्मिंश्च पाठे कल्पितार्थस्याप्रयुक्तस्य वाततज्यस्य प्रयोगपरिहाराद् गुणान्तरलाभ इति ।

यथा-

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
मात्रा, स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।
मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ।।७०।। इति।

अत्र ह्यार्यस्यानुज इति तातस्य कलत्रमित्युचितं वक्तुम् ।

यथा च-(कुसं.२.४९)

जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा ।
हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्क इवार्पितः ।।७१।। इति ।

अत्र हरेः सम्बन्धेन चक्रस्य जयाशास्पदत्वमिति हरेरेव प्राधान्यविवक्षा न चक्रमात्रस्य, तच्च तस्य समासेऽस्तमुपगतम् । विभक्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिनी हि विशेषणानां विधेयतावगतिः । तत एव चैषां विशेष्ये

प्रमाणान्तरसिद्धस्वो-त्कर्षाधायिनां शाब्दे गुणभावेऽप्यार्थं प्राधान्यं विशेष्याणां च शाब्दे प्राधान्ये आर्थो गुणभावोऽनूद्यमानत्वादित्युक्तम् । वक्ष्यते च ।

एतदाचार्यस्याप्यनुमतमेवेति ज्ञायते, यदयं **'वृषल्याः कामुको'**।।७२।। **'दास्याः पुत्र'**।।७३।। इत्यादौ कामुकादेराक्रोशादपकर्षप्रतिपत्तये समासेऽपि विभक्तेरलुकमाह । कुतस्तर्हि दासीपुत्र इत्यतः पुत्रस्याक्रोशावगतिः, न ह्यत्र विभक्तिरस्ति । को वा मन्यते । स्वरूपमात्रमेवातः पुत्रस्य प्रतीयते नाक्रोश इति सूत्रारम्भप्रयोजनमेव चिन्त्यम् ।

समासे च विभक्तिलोपान्नोत्कर्षापकर्षावगतिरिति न तन्निबन्धना रसादिप्रतीतिरिति तदात्मनः काव्यस्यायं विधेयाविमर्शो दोषतयोक्त इति ।

अव्ययीभावे यथा-

सा दयितस्य समीपेऽवस्थातुं नापि चलितुमुत्सहते ।
ह्रीसाध्वसरसविवशा स्पृशति दशां कामपि नवोढा ।।७४।। इति

अत्र दयितस्येति सम्बन्धितया यत् समीपस्य विशेषणं तत् तस्य सुकृतशतलभ्यतालक्षणमुत्कर्षमादधद् रतेरुद्दीपने पर्यवस्यतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वान्नोपदयितमितिवत् समीपार्थेनाव्ययेन सह समासेऽवसादं गमितम् । प्रत्युदाहरणं यथा-

'मध्येव्योम त्रिशङ्कोः शतमखविमुखः स्वर्गसर्गं चकार' ।।७५।। इति

अत्र हि भगवतो विश्वामित्रस्य तपसः प्रभावप्रकर्षप्रतिपादनं प्रस्तुतम् । स च तस्य निरुपकरणस्य सतः शून्ये व्योम्नि स्वर्गसर्गसामर्थ्येनैव प्रतिपादितो भवतीति व्योमैव प्राधान्येन विवक्षितं, न तन्मध्यम् । तेनाविषय एवायं समासः कविना कृत इति 'मध्ये व्योम्न' इति युक्तः पाठः ।

अनेनैव न्यायेन कृत्तद्धितवृत्त्योरपि प्रतिषेधोऽवगन्तव्यः तत्राप्युक्तक्रमेण प्राधान्येतरभावविवक्षाविशेषात् । तयोरुदाहरणं यथा-

यः सर्वं कषति खलो, बिभर्त्ति यः कुक्षिमेव सत्यतिथौ ।
यश्च विधुं तुदति सदा, शीर्षच्छेदं त्रयोऽपि तेऽर्हन्ति ।।७६।।इति ।

अत्र सर्वादीनां कषणादिषु कर्मभावेन विशेषणतयोपात्तानामुत्कर्षाधायितया प्राधान्येन विवक्षितत्वान्न तैः सह वृत्तौ न्यग्भावो विहितः । सर्वार्थस्य भुवनाभयदानदीक्षाबद्धकक्ष्याणां बोधिसत्त्वानामपि चरितस्य तदन्तःपातित्वात् । खलाः खलु दम्भादिदोषारोपेण तदपि तेषां कषन्त्येव । कायोपलक्षणस्य कुक्षेः कायस्य सर्वाशुचिनिधानत्वाद् विनश्वरत्वाच्च ।

विधोश्च सकलजगदानन्दहेतुत्वात्, कषणादि-कर्तृष्वकार्यकारितयापराधा-तिरेकलक्षणमुत्कर्षमादधतां प्राधान्येन विवक्षा शीर्षच्छेदस्य च शारीरेषु निग्रहेषु तदतिरिक्तस्यान्यस्य निग्रहस्याऽसम्भवात् । यथा

'रामोऽस्मि सर्वे सहे'।।७७।। इति

'उचितकारित्वं प्रति किमुच्यते रामभद्रस्य दशरथस्य हि प्रसूतिरसावि'।।७८।। ति च ।

प्रत्ययोत्पत्तौ पुनर्न्यग्भूतसर्वादिकर्मभावः कषणादिषु कर्त्रंश एवोन्मग्नतया प्रकाशते, न कर्मांशः, तत्रैव प्रत्ययोत्पत्तेः ।

वाक्ये तु यद्यपि शब्दवृत्तौ क्रियायाः प्रधानभावेन प्रतीतिस्तथापि तत्रान्यो विवक्षाकृतः साधनानामपि स प्रतीयत एव ।

न चैकस्मिन्नेव वाक्ये द्वयोः साध्यसाधनयोर्युगपत्प्रधानभावोऽनुपपन्न इति शक्यं वक्तुं शब्दार्थसामर्थ्यविवक्षाकृतानां त्रयाणामप्येकस्यैव विवक्षाकृतस्य प्राधान्यस्य बलीयस्तया तयोः समशीर्षिकाभावात् ।

तदिदमत्र तापर्त्यं यत् 'कथञ्चिदपि प्रधानतया विवक्षितं न तन्नियमेनेतरेण सह समासमर्हतीति । इतरत्तु विशेष्यमन्यद् वाऽस्तु, न तत्र नियमः । तेन द्वन्द्वपदानां सरूपाणां च पदानामर्थस्यान्योन्यं विशेषण-विशेष्यभावाभावेऽपि यदा प्रत्येकं क्रियाभिसम्बन्धोपगमलक्षणं प्राधान्यं विवक्ष्यते तदा तेषामपि समास एकशेषश्च नेष्यत एव । यथा-

किमञ्जनेनायतलोचनाया हारेण किं पीनपयोधरायाः ।
पर्याप्तमेतन्ननु मण्डनं ते रूपं च कान्तिश्च विदग्धता च ।।७९।।

इत्यत्र रूपादीनां प्रत्येकं मण्डनक्रियाभिसम्बन्धकृतं प्राधान्यं रत्युद्दीपन-पर्यवसायि विवक्षितमिति न तत् तेषां समासेऽवसादितम् ।

यथा च-(मा.मा.१.३२)

यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं त-
दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या
गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ।।८०।। इति ।

एकशेषे यथा-

प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।
कश्च कश्च ?
अर्जुनश्च स कर्णारिः स च क्रूरो वृकोदरः ।।८१।।

प्रत्युदाहरणमेतदेव कृतैकशेषमवगन्तव्यम् ।

यत्र पुनरेष प्रधानेतरभावो न विवक्षितः स्वरूपमात्रप्रतिपत्तिफलश्च विशेषणविशेष्यभावस्तत्र समासासमासयोः कामचारः । यथा-(का.कथामुख)

स्तनयुगमरुस्नातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ।
चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ।।८२।।

इत्यत्र तु भवत इति रिपुस्त्रीणामिति च रिपुस्त्रीणां स्तनयुगस्य च सम्बन्धित्वेन यद्विशेषणं न ततस्तेषामुत्कर्षयोगः कश्चिद् विवक्षितः, अपि तु तत्सम्बन्ध-प्रतीतिमात्रम् । तच्च व्रतमिव भवदरिवधूस्तनद्वितयमित्यतः समासादपि तुल्यमेव । यथा चात्रैव रिपुस्त्रीणामिति रिपुसम्बन्धमात्रप्रतीतिः स्त्रीणामिति ।

विनोत्कर्षापकर्षाभ्यां स्वदन्तेऽर्था न जातुचित् ।
तदर्थमेव कवयोऽलङ्कारान् पर्युपासते ।।१४।।
तौ विधेयानुवाद्यत्वविवक्षैकनिबन्धनौ ।
सा समासेऽस्तमायातीत्यसकृत् प्रतिपादितम् ।।१५।।
अत एव च वैदर्भीरीतिरेकैव शस्यते ।
यतः समाससंस्पर्शस्तत्र नैवोपपद्यते ।।१६।।
सम्बन्धमात्रमर्थानां समासो ह्यवबोधयेत् ।
नोत्कर्षमपकर्षं वा-

यथा-

ऊर्ध्वाक्षितापगलितेन्दुसुधालवाक्त-
जीवत्कपालचयमुक्तमहाट्टहास-
सन्त्रस्तमुग्धगिरिजावलिताङ्गसङ्गहृष्टं
वपुर्जयति हारि पिनाकपाणेः ।।८३।। इति ।

वाक्यात्तूभयमप्यदः ।।१७।।

यथा-

न्यक्कारो ह्यमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।
धिग् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ।।८४।।इति ।

किन्तु प्रवृत्तिरेतस्य रसाभिव्यक्त्यपेक्षया ।
शान्तशृङ्गारकरुणानन्तरेण प्रशस्यते ।।१८।।
यतः समासो वृत्तं च वृत्तयः काकवस्तथा ।
वाचिकाभिनयात्मत्वाद् रसाभिव्यक्तिहेतवः ।।१९।।
स चार्थान्तावधिः कार्यो नाधिको गद्यताप्तितः ।
गद्ये हि वृत्तवैकल्ये न्यूना तद्व्यक्तिहेतुता ।।२०।।

यथानन्तरोक्त उदाहरणे ।

तस्याऽच्छिन्नः पदार्थानां सम्बन्धश्चेत् परस्परम् ।
न विच्छेदोऽन्तरा कार्यो रसभङ्गकरो हि सः ।।२१।।

इत्यन्तरश्लोकाः ।

यथा-

'माद्यद्दिग्गजगण्डभित्तिकषणैर्भग्नस्रवच्चन्दनः' ।।८५।। इति

अत्र हि क्षुण्णद्रवच्चन्दन इति युक्तः पाठः । क्वाप्ययमपि पाठो दृश्यन्ते ।

विधेयत्वं चैतत् प्राधान्योपलक्षणमव्यभिचारात् । ततश्च प्रधानाविमर्शोपि दोषतयावगन्तव्यः । यथा-

स्नेहं समापिबति कज्जलमादधाति
सर्वान् गुणान् दहति पात्रमधः करोति ।
योऽयं कृशानुकणसञ्चयसम्भृतात्मा
दीपः प्रकाशयति तत् तमसो महत्त्वम् ।।८६।।

अत्र हि प्रकाशनक्रियाया एव प्राधान्यविवक्षा नान्यासामिति तासां तत्समशीषिकया निर्देशो दोष एव । स हि तत्र शत्रादिभिरेव वक्तुं न्याय्यो नाख्यातेन । यथा-(सू.श.)

बिभ्राणः शक्तिमाशु प्रशमितबलवत्तारकौर्जित्यगुर्वी
कुर्वाणो लीलयाधः शिखिनमपि लसच्चन्द्रकान्तावभासम् ।
आधेयादन्धकारे रतिमतिशयिनीमावहन् वीक्षणानां
बालो लक्ष्मीमपारामपर इव गुहोऽहर्पतेरातपो वः ।।८७।।इत्यादौ ।

सर्वासां पुनः प्राधान्यविवक्षायां नाख्यातवाच्यत्वं दोषः यथा-

सौधादुद्विजते, त्यजत्युपवनं, द्वेष्टि प्रभामैन्दवीं
द्वारान्नश्यति चित्रकेलिसदसो, वेषं विषं मन्यते ।

आस्ते केवलमब्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले
सङ्कल्पोपनतत्वदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ।।८८।।

यत्रैककर्तृकाऽनेका प्राधान्येतरभाक् क्रिया ।
तत्राख्यातेन वाच्याद्या शत्राद्यैरपरा पुनः ।।२२।।

इत्यन्तरश्लोकः ।

ननु च, आचार्येणैवानिष्टनिवृत्त्यर्थे समासविधौ बहुलग्रहणं कृतम् । अतस्तेनैव क्वचिदेवंविधे विषये वृत्तिर्न भविष्यति, अन्यत्र भविष्यतीति किमनेन प्रधानेतरभावपरिकल्पनप्रयासेन ?

सत्यम् । किन्तु समासविधे प्रधानेतरभावविवक्षानिबन्धनस्य च तत्प्रतिषेधस्योत्सर्गापवाद-भावेनावस्थानं द्रष्टव्यमित्यपवादस्यैवायं विषयो भवितुमर्हति न बहुलग्रहणस्य ।

यत्र तु क्वचिदुत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थानियमः कथञ्चनापि कर्तुमशक्यः स तस्य विषयो वेदितव्यः । अन्यथा गोदः कम्बलद इतयत्राणभावोऽपि तद्विषयः स्यात् । इह तूक्तक्रमेण नियमः शक्यक्रिय एवेति नायं बहुलग्रहणस्य विषयः कल्पनीयः ।

न चायमर्थः स्वमनोषिकयैवास्माभिरुपकल्पितः, किन्तर्हि, आचार्यस्याप्यभिमत एव, यदयं समासविधौ समर्थग्रहणं कृतवान् । केवलं तदभिप्रायमनवगच्छद्भिर्व्याख्यातृभिः सापेक्षतादिदोषान्तरव्यावृत्तिपरतयैव तद् व्याख्यातं न पुनरेतदव्यावृत्तिपरतयापीति तदभिप्रायमेवास्माभिः प्रकटयद्भिस्तस्येहार्थत्वमपि प्रतिपादितं न त्वपूर्वं किञ्चित् ।

विधेयोद्देश्यभावोऽयं वक्तुं वृत्त्या न पार्यते ।
यत् तेनानभिधानं वा समर्थग्रहणं च वा ।।२३।।
कारणद्वयमेवेष्टं बहुलग्रहणं न तु ।
अशक्यनियमो ह्यर्थो विषयस्तस्य नेतरः ।।२४।।

इति सङ्ग्रहश्लोकौ ।

यद्वा कवीनामेवैष विषयो न खण्डिकोपाध्यायानामित्यनवगत-तदभिप्रायैस्तैरुपेक्षितमेतत् । ते हि स्वप्नेऽप्यनासादितसाहित्यसुधारसास्वाद-चमत्काराः शुष्कशब्दव्युत्पत्तिमात्रोपजनिताभिमानदुर्विग्धा विविधाभिधाना-धानोद्धारा अभिधेयप्रतीतिवैचित्र्यविवेककौशलशालीनाः लक्षणमस्तीत्येव रसाभिव्यक्तिविघ्नभूतमपरमपि बहुतरमवकरप्रायं प्रयुञ्जत इति रसास्वादा-

नुगुणप्रयोगावहितचेतां कवीनामेव तच्चिन्तोचिता नान्येषाम् । अस्माभिस्तु वितस्तरतस्तत् पुरस्तादभिधास्यते ।

प्रकरणकाक्वादिसखो यस्यार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।
इष्टार्थभङ्गभीतेः शब्दो न समासमर्हति सः ।।२५।।

इति सङ्ग्रहार्या ।

इत्थमवस्थिते समासासमासयोर्विषयविभागप्रतिनियमे सति यदेतदिहाम्बिकायाः केसरिणो विशेषणभावेनोपादानं तत् किमितरकेसरिव्यावृत्तिमात्रफलम् आहोस्विदसमासे वा समासादितभगवतीपादार्पणप्रसादोपनतविश्वातिशायिशौर्यातिरेकप्रतिपादनप्रयोजनम् ।

तत्र प्रथमपक्षे तस्य केसरिणो विवक्षितजातिमात्रविहितहेवाकातिरिक्तचमत्कारातिशयाभावोऽन्यकेसरिण इव निर्निबन्धन एव स्यात् ।

न हि इतरेभ्योऽन्यसम्बन्धिभ्यः स्वतन्त्रेभ्योऽपि वा व्यावृत्तस्य तस्याम्बिकासम्बन्धमात्रात् तस्याः कामप्युपकारकणिकामनासादयत एवाकस्मात् तधाविधचमत्काराविर्भावः सम्भाव्यते ।

अथ जात्यन्तरावच्छिन्नो विशिष्ट एव केसरी केसरिशब्देनात्राभिमतः यत्र स्वजातिनियत एव स तादृशोऽतिशयो येनासावितरकेसरिसाधारणेन हेवाकलवेन लज्जमानः करिकीट-जलदशकलाऽवज्ञया दिग्द्विरदप्रलयपयोदघटाबन्धेऽपि न संरभते, यथा 'मोहन्तु हरेर्विहङ्गमो हन्तु' इत्यत्र विहङ्गमशब्देन विहङ्गमविशेषो गरुडजात्यवच्छिन्नः कश्चिदेव प्रत्याय्यते । तत्र च यथा भगवतो हरेरतिशयाधानानपेक्षयैव सम्बन्धमात्राद् विशेषणभावस्तद्वदिहापि भविष्यतीत्युच्यते, तदप्ययुक्तम् । भगवत्यनुग्रहसम्पत्सम्पर्कशून्यस्य कस्यचिदेवंविधस्य केसरिविशेषस्य भगवतीवाहनत्वेनाप्रसिद्धेः ।

न चायमर्थः कवेरभिप्रेतः । तथा ह्यसमाभयोगाभिमुखीभूतभगवत्सरस्वताप्रसादासादितासामान्यवैदुष्यातिशयशालिनमात्मानं मन्यमानस्य कस्यचित् कवेरितरमनीषिमात्रसमुचितेनाचरितेन लज्जमानस्य महतोऽपि तज्जातीयानगणयतो निजगुणगरिमोद्दामकण्डूविनोदसुखसमाश्रयमनुरूपमपरमपश्यतः सहृदयचूडामणिमानिनो विमनसः समानधर्माणमप्रकृतमेवाम्बिकाकेसरिणं पुरस्कृत्य स्वाभिप्रायाविष्करणमेतत् ।

न च तत्र स्वाभाविक एव कवेर्विद्याचमत्कारातिशयलाभोऽभिमतः अपि तु सरस्वतीपादप्रसादजनित एव । तस्याश्चात्मनश्चोभयोरपि बिम्बप्रति-

बिम्बभावेनाम्बिकाकेसरिणोरुपादानात् ।

द्वितीयपक्षपरिग्रहे पुनर्न भवितव्यमेव समासेन, अम्बिकाया विशेषणभूताया उत्साहपरिपोषपर्यवसायिकेसरिचमत्कारातिशयाधाननिबन्धनभावेन विधेयतया प्राधान्येन विवक्षितत्वात् समासे चास्य विध्यनुवादभावस्य निमज्जनादित्युक्तमेव ।

ननु च यदि विशेषणस्य विवक्षितत्वे सति विशेष्यस्य कोऽपि चमत्कारः समुन्मिषति स च तस्य समासेऽस्तमुपयातीत्युच्यते तर्हि समासादसौ न प्राप्नोति, इष्यते च कैश्चित् ततोऽपीति वृत्तिवाक्ययोस्तस्य यदेतदुदयास्तमयपरिकल्पनं तदयुक्तमेव ।

उच्यते । उदयास्तमययोर्यत् तावदर्थस्य वैचित्र्यं तदुपदर्शितमेव प्राक्। यत् पुनः समासचमत्काराभावप्राप्तिप्रसञ्जनं, न तच्चोद्यम्, इष्टं हि नामाप्राप्त्या चोद्यते । न चास्माभिरसौ समासादपीष्यते, वाक्यादेव तत्सिद्धेरिष्टत्वात् यैस्तु ततोऽपीष्यते तेषां वृत्तिवाक्ययोर्नूनमिदमर्थवैचित्र्यं न प्रतिभातमेव ।

या पुनरेषां वृत्तेरपि चमत्कारातिशयावगतिः यथा-

मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ।।८९।। इति ।

अत्रार्यानुज इत्यतस्तातकलत्रमित्यतश्च सा भ्रान्तिरेवाभिमानिकी शुक्तिरजतप्रतीतिवत् । परमार्थतस्तु सा व्याख्यावाक्यादेव तेषां, न समासात्, केवलं तत्रारोपितेत्युदयास्तमयपरिकल्पनमुपपन्नमेवेति सिद्धम् ।

तस्मादेवमत्र पाठः कर्तव्यः-

उद्योगः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।
इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽपि नोद्युक्तवान्
योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं गौर्या हरिर्यातु सः ।।९०।। इति ।

इत्थञ्चोक्तदोषत्रयावकाशः प्रतिविहतो भवति ।

यद्यपि च योऽसावित्यत्र प्रतिपादिताभिसम्बन्धक्रममेकमेव तदमुपादाय सोऽयमिपि पाठे विपर्यासिते सत्येकवाक्यतायां न यथोक्तयत्तदभिसम्बन्धदोषावकाशः, यथा-(रघु.१६.२८)

तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।
वसुन्धरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारुरोहेव रजश्छलेन ।।९१।। इत्यत्र ।

तथापि तत्रार्थस्य चमत्कारातिशयो न्यग्भवत्येव । स हि भिन्नवाक्यतायामेव सहृदयैकसंवेद्यः समुन्मिषतीति तदनुगुणार्थोऽयमेव पाठः श्रेयानिति ।

यत्रोत्कर्षोऽपकर्षो वा विशेष्यस्य विशेषणात् ।
तदेव वा विधेयं स्यात् समासस्तत्र नेष्यते ।।२६।।
अन्यत्र त्वर्थसम्बन्धमात्रे वक्तुमभीप्सिते ।
कामचारस्तदर्थं हि समर्थग्रहणं मतम् ।।२७।।
न तु सापेक्षताद्यन्यदोषजातनिवृत्तये ।
पित्रोः स्वतेव वन्ध्यत्वे सा हि न्यायेन सिध्यति ।।२८।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः

काव्यकाञ्चनकषाश्ममानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।
यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया ।।२९।।

२. प्रक्रमभेदः

२. प्रक्रमभेदोऽपि शब्दानौचित्यमेव । स हि यथाप्रक्रममेकरसप्रवृत्तायाः प्रतिपत्तृप्रतीतेरुत्खात इव परिस्खलनखेददायी रसभङ्गाय पर्यवस्यति । किञ्च सर्वत्रैव शब्दार्थव्यवहारे विद्वद्भिरपि लौकिकक्रमोऽनुसर्त्तव्यः । लोकश्च मा भूद् रसास्वादप्रतीतेः परिम्लानतेति यथाप्रक्रममेवैनमाद्रियते, नान्यथा ।

स चायमनन्तप्रकारः सम्भवति । प्रकृतिप्रत्ययपर्यायादीनां तद्विषयभावाभिमतानामानन्त्यात् । तत्र

१. प्रकृतिप्रक्रमभेदो यथा-

सततमनभिभाषणं मया ते परिपणितं भवतीमनानयन्त्या ।
गतधृतिरवलम्बितुं बतासूननलमनालपनादहं भवत्याः ।।९२।।

अत्र हि भाषतिलपत्योरुभयोरपि वचनार्थाविशेषेऽपि यदा भाषतिप्रयोगक्रमेण वस्तु वक्तुमुपक्रान्तं तदा तेनैव निर्वाहः कर्तुमुचितो नेतरेण । एवंविधस्य प्रक्रमाभेदाख्यस्य शब्दौचित्यस्य विध्यनुवादभावप्रकारत्वोपगमात् यथा-

ताला जाअन्ति गुणा जाला दे सहिअएहि घेप्पन्ति ।
रइकिरणाणुग्गहिआइ होन्ति कमलाइ कमलाइ ।।९३।।

(तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यते ।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ।।)

बिम्बभावेनाम्बिकाकेसरिणोरुपादानात्।

द्वितीयपक्षपरिग्रहे पुनर्न भवितव्यमेव समासेन, अम्बिकाया विशेषणभूताया उत्साहपरिपोषपर्यवसायिकेसरिचमत्कारातिशयाधाननिबन्धनभावेन विधेयतया प्राधान्येन विवक्षितत्वात् समासे चास्य विध्यनुवादभावस्य निमज्जनादित्युक्तमेव।

ननु च यदि विशेषणस्य विवक्षितत्वे सति विशेष्यस्य कोऽपि चमत्कारः समुन्मिषति स च तस्य समासेऽस्तमुपयातीत्युच्यते तर्हि समासादसौ न प्राप्नोति, इष्यते च कैश्चित् ततोऽपीति वृत्तिवाक्ययोस्तस्य यदेतदुदयास्तमयपरिकल्पनं तदयुक्तमेव।

उच्यते। उदयास्तमययोर्यत् तावदर्थस्य वैचित्र्यं तदुपदर्शितमेव प्राक्। यत् पुनः समासचमत्काराभावप्राप्तिप्रसञ्जनं, न तच्चोद्यम्, इष्टं हि नामाप्राप्त्या चोद्यते। न चास्माभिरसौ समासादपीष्यते, वाक्यादेव तत्सिद्धेरिष्टत्वात् यैस्तु ततोऽपीष्यते तेषां वृत्तिवाक्ययोर्नूनमिदमर्थवैचित्र्यं न प्रतिभातमेव।

या पुनरेषां वृत्तेरपि चमत्कारातिशयावगतिः यथा-

मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम्।।८९।। इति।

अत्रार्यानुज इत्यतस्तातकलत्रमित्यतश्च सा भ्रान्तिरेवाभिमानिकी शुक्तिरजतप्रतीतिवत्। परमार्थतस्तु सा व्याख्यावाक्यादेव तेषां, न समासात्, केवलं तत्रारोपितेत्युदयास्तमयपरिकल्पनमुपपन्नमेवेति सिद्धम्।

तस्मादेवमत्र पाठः कर्तव्यः-

उद्योगः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल।
इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽपि नोद्युक्तवान्
योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं गौर्या हरिर्यातु सः।।९०।। इति।

इत्थञ्चोक्तदोषत्रयावकाशः प्रतिविहतो भवति।

यद्यपि च योऽसावित्यत्र प्रतिपादिताभिसम्बन्धक्रममेकमेव तदमुपादाय सोऽयमिपि पाठे विपर्यासिते सत्येकवाक्यतायां न यथोक्तयत्तदभिसम्बन्धदोषावकाशः, यथा-(रघु.१६.२८)

तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम्।
वसुन्धरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारुरोहेव रजश्छलेन।।९१।। इत्यत्र।

तथापि तत्रार्थस्य चमत्कारातिशयो न्यग्भवत्येव । स हि भिन्नवाक्यतायामेव सहृदयैकसंवेद्यः समुन्मिषतीति तदनुगुणार्थोऽयमेव पाठः श्रेयानिति ।

यत्रोत्कर्षोऽपकर्षो वा विशेष्यस्य विशेषणात् ।
तदेव वा विधेयं स्यात् समासस्तत्र नेष्यते ।।२६।।
अन्यत्र त्वर्थसम्बन्धमात्रे वक्तुमभीप्सिते ।
कामचारस्तदर्थं हि समर्थग्रहणं मतम् ।।२७।।
न तु सापेक्षताद्यन्यदोषजातनिवृत्तये ।
पित्रोः स्वतेव वन्ध्यत्वे सा हि न्यायेन सिध्यति ।।२८।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः

काव्यकाञ्चनकषाश्ममानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।
यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया ।।२९।।

२. प्रक्रमभेदः

२. प्रक्रमभेदोऽपि शब्दानौचित्यमेव । स हि यथाप्रक्रममेकरसप्रवृत्तायाः प्रतिपत्तृप्रतीतेरुत्खात इव परिस्खलनखेददायी रसभङ्गाय पर्यवस्यति । किञ्च सर्वत्रैव शब्दार्थव्यवहारे विद्वद्भिरपि लौकिकक्रमोऽनुसर्त्तव्यः । लोकश्च मा भूद् रसास्वादप्रतीतेः परिम्लानतेति यथाप्रक्रममेवैनमाद्रियते, नान्यथा ।

स चायमनन्तप्रकारः सम्भवति । प्रकृतिप्रत्ययपर्यायादीनां तद्विषयभावाभिमतानामानन्त्यात् । तत्र

१. प्रकृतिप्रक्रमभेदो यथा-

सततमनभिभाषणं मया ते परिपणितं भवतीमनानयन्त्या ।
गतधृतिरवलम्बितुं बतासूननलमनालपनादहं भवत्याः ।।९२।।

अत्र हि भाषतिलपत्योरुभयोरपि वचनार्थाविशेषेऽपि यदा भाषतिप्रयोगक्रमेण वस्तु वक्तुमुपक्रान्तं तदा तेनैव निर्वाहः कर्तुमुचितो नेतरेण । एवंविधस्य प्रक्रमाभेदाख्यस्य शब्दौचित्यस्य विध्यनुवादभावप्रकारत्वोपगमात् यथा-

ताला जाअन्ति गुणा जाला दे सहिअएहि घेप्पन्ति ।
रइकिरणाणुग्गहिआइ होन्ति कमलाइ कमलाइ ।।९३।।

(तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यते ।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ।।)

बिम्बभावेनाम्बिकाकेसरिणोरुपादानात् ।

द्वितीयपक्षपरिग्रहे पुनर्न भवितव्यमेव समासेन, अम्बिकाया विशेषणभूताया उत्साहपरिपोषपर्यवसायिकेसरिचमत्कारातिशयाधाननिबन्धनभावेन विधेयतया प्राधान्येन विवक्षितत्वात् समासे चास्य विध्यनुवादभावस्य निमज्जनादित्युक्तमेव ।

ननु च यदि विशेषणस्य विवक्षितत्वे सति विशेष्यस्य कोऽपि चमत्कारः समुन्मिषति स च तस्य समासेऽस्तमुपयातीत्युच्यते तर्हि समासादसौ न प्राप्नोति, इष्यते च कैश्चित् ततोऽपीति वृत्तिवाक्ययोस्तस्य यदेतदुदयास्तमयपरिकल्पनं तदयुक्तमेव ।

उच्यते । उदयास्तमययोर्यत् तावदर्थस्य वैचित्र्यं तदुपदर्शितमेव प्राक्। यत् पुनः समासचमत्काराभावप्राप्तिप्रसञ्जनं, न तच्चोद्यम्, इष्टं हि नामाप्राप्त्या चोद्यते । न चास्माभिरसौ समासादपीष्यते, वाक्यादेव तत्सिद्धेरिष्टत्वात् यैस्तु ततोऽपीष्यते तेषां वृत्तिवाक्ययोर्नूनमिदमर्थवैचित्र्यं न प्रतिभातमेव ।

या पुनरेषां वृत्तेरपि चमत्कारातिशयावगतिः यथा-

मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ।।८९।। इति ।

अत्रार्यानुज इत्यतस्तातकलत्रमित्यतश्च सा भ्रान्तिरेवाभिमानिकी शुक्तिरजतप्रतीतिवत् । परमार्थतस्तु सा व्याख्यावाक्यादेव तेषां, न समासात्, केवलं तत्रारोपितेत्युदयास्तमयपरिकल्पनमुपपन्नमेवेति सिद्धम् ।

तस्मादेवमत्र पाठः कर्तव्यः-

उद्योगः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।
इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽपि नोद्युक्तवान्
योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं गौर्या हरिर्यातु सः ।।९०।। इति ।

इत्थञ्चोक्तदोषत्रयावकाशः प्रतिविहतो भवति ।

यद्यपि च योऽसावित्यत्र प्रतिपादिताभिसम्बन्धक्रममेकमेव तदमुपादाय सोऽयमिपि पाठे विपर्यासिते सत्येकवाक्यतायां न यथोक्तयत्तदभिसम्बन्धदोषावकाशः, यथा-(रघु.१६.२८)

तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।
वसुन्धरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारुरोहेव रजश्छलेन ।।९१।। इत्यत्र ।

तथापि तत्रार्थस्य चमत्कारातिशयो न्यग्भवत्येव । स हि भिन्नवाक्यतायामेव सहृदयैकसंवेद्यः समुन्मिषतीति तदनुगुणार्थोऽयमेव पाठः श्रेयानिति ।

यत्रोत्कर्षोऽपकर्षो वा विशेष्यस्य विशेषणात् ।
तदेव वा विधेयं स्यात् समासस्तत्र नेष्यते ।।२६।।
अन्यत्र त्वर्थसम्बन्धमात्रे वक्तुमभीप्सिते ।
कामचारस्तदर्थं हि समर्थग्रहणं मतम् ।।२७।।
न तु सापेक्षताद्यन्यदोषजातनिवृत्तये ।
पित्रोः स्वतेव वन्ध्यत्वे सा हि न्यायेन सिध्यति ।।२८।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः

काव्यकाञ्चनकषाश्ममानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।
यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया ।।२९।।

२. प्रक्रमभेदः

२. प्रक्रमभेदोऽपि शब्दानौचित्यमेव । स हि यथाप्रक्रममेकरसप्रवृत्तायाः प्रतिपत्तृप्रतीतेरुत्खात इव परिस्खलनखेददायी रसभङ्गाय पर्यवस्यति । किञ्च सर्वत्रैव शब्दार्थव्यवहारे विद्वद्भिरपि लौकिकक्रमोऽनुसर्त्तव्यः । लोकश्च मा भूद् रसास्वादप्रतीतेः परिम्लानतेति यथाप्रक्रममेवैनमाद्रियते, नान्यथा ।

स चायमनन्तप्रकारः सम्भवति । प्रकृतिप्रत्ययपर्यायादीनां तद्विषयभावाभिमतानामानन्त्यात् । तत्र

१. प्रकृतिप्रक्रमभेदो यथा-

सततमनभिभाषणं मया ते परिपणितं भवतीमनानयन्त्या ।
गतधृतिरवलम्बितुं बतासूननलमनालपनादहं भवत्याः ।।९२।।

अत्र हि भाषतिलपत्योरुभयोरपि वचनार्थाविशेषेऽपि यदा भाषतिप्रयोगक्रमेण वस्तु वक्तुमुपक्रान्तं तदा तेनैव निर्वाहः कर्तुमुचितो नेतरेण । एवंविधस्य प्रक्रमाभेदाख्यस्य शब्दौचित्यस्य विध्यनुवादभावप्रकारत्वोपगमात् यथा-

ताला जाअन्ति गुणा जाला दे सहिअएहि घेप्पन्ति ।
रइकिरणाणुग्गहिआइ होन्ति कमलाइ कमलाइ ।।९३।।

(तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यते ।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ।।)

यथा च-

एमेअ जणो तिस्सा देउ कवोलोपमाइ शशिबिम्बं ।
परमत्थविआरे उण चन्दो चन्दो विअ वराओ ।।९४।।

(एवमेव जनस्तस्या ददति कपोलोपमायां शशिबिम्बम् ।
परमार्यविचारे पुनश्चन्द्र इव वराकः ।।)

अत्र ह्युत्कर्षमात्रविवक्षया परिकल्पितभेदेऽप्येकस्मिन्नर्थे विधेयानुवाद्यविषयेण एकेनैवाभिधानेन विध्यनुवादभावो भणित इति प्रक्रमाभेदप्रकार एवायमिति मन्तव्यम् । केवलं पर्यायप्रक्रमभेदनिवृत्तये शशिबिम्बमित्यत्र चन्दमिणमिति पाठः परिणमयितव्यः । यथा-

एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यै रावणः प्रत्यभाषत ।। ९५।। इति ।

तेन प्रत्यवोचत इति अत्र पाठो युक्तः ।

यथा च-

नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तं गते हन्त निशापि याता ।
कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति ।।९६।।इति ।

अत्र हि 'गता निशापी'ति युक्तः पाठः ।

न चैवं शब्दपुनरुक्तिदोषप्रसङ्गः-यथान्ये मन्यन्ते 'नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण' (वामनस्य का०सू० ५.१.१) इति, तयोर्भिन्नविषयत्वाद् । यथोद्देशं हिं प्रतिनिर्देशोऽस्य विषयः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावाभावविषयस्तु शब्दपुनरुक्तिदोष इति कुतस्तस्य प्रसङ्गः ।

व्रजतः क्व तात ! वजसीति परिचयगतार्थमस्फुटम् ।
धैर्यमभिनदुदितं शिशुना जननीनिर्भर्त्सनविवृद्धमन्युना ।।९७।।

इत्यत्र शिशुना व्रजतिरेव प्रयुक्तो न वजतिः, तत्रैव परिचयगतार्थत्वास्फुटत्वधैर्यभेदत्वसम्भवात् । केवलं शक्तिवैकल्याद् रेफोऽनेन नोच्चारित इति प्रत्युदाहरणमेतत् ।

२. सर्वनामप्रक्रमभेदो यथा-(कुसं.६.९४)

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ।।९८।।

अत्र हि भगवन्तं शूलिनं प्रक्रान्तमिदमा परामृश्य तेनैवोक्तरीत्या तत्परामर्शः कर्तुं युक्तो, न तदा, तयोर्देवदत्तयज्ञदत्तशब्दयोरिव भिन्नार्थत्वात् न चासौ कृत इति सर्वनामप्रक्रमभेदः ।

न चैवं यत्तदोरिदमेतददसां चाभिन्नार्थत्वेऽप्येतद्दोषविषयत्वप्रसङ्गः । तेषामुक्तप्रकारेण स्वभावतोऽन्योन्यापेक्षसम्बन्धोपपादनात् । तेनेदमादिभिस्त्रिभिस्तस्य परामर्शो, न तदेति स्थितम् ।

प्रत्ययप्रक्रमभेदो यथा-

रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतेरवाप्यते ।
परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथाः शरीरिणाम् ।।९९।। इति ।

अत्र हि 'कुत एव तु सानुरोदना'दिति युक्तः पाठः ।

यथा च-(किराता.)

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ।।१००।।

इदं चापरमत्र प्रक्रमभेदानुषङ्गि दोषान्तरमप्याविर्भवति, योऽयं विकल्पार्थवृत्ते-र्वाशब्दस्य समुच्चयार्थस्येव चशब्दस्याविषय एव प्रयोग इति वक्ष्यते । तेन 'यशोऽधिगन्तुं सुखमीहितुं वे'ति युक्तः पाठः ।

पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां
त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षां
देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ।।१०१।।

इत्यत्र पृथ्व्यादिविषयः प्रैषलक्षणोऽर्थः कविना वक्तुं प्रक्रान्तः । तस्य प्रत्ययभेदेऽपि निर्व्यूढत्वात् प्रैषार्थानां पदानामुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावेनोपादानं न कृतमिति नैतादृशः प्रत्ययप्रक्रमभेददोषस्य विषयोऽवगन्तव्यः ।

पर्यायप्रक्रमभेदो यथा-

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हिचूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ।।१०२।।

इत्यत्र हि पुत्रापत्यशब्दावेव पर्यायत्वात् प्रक्रमभेदविषयौ, पुष्पचूतशब्दौ, तयोः सामान्यविशेषवचनत्वादित्यपत्यवतोऽपीति युक्तः पाठः ।

यथा वा-

उदन्वच्छिन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतम् ।।१०३।। इति ।

अत्र हि 'मिता भूः पत्यापां स च पतिरपां योजनशतम्' इति युक्तः पाठः । एवञ्च छिदिक्रियाकर्त्तुरुदन्वत उक्तनयेन विधेयतया प्राधान्यात् समासानुपपत्तिदोषोऽपि परिहृतो भवति ।

यथा वा-

वरं कृतध्वस्तगुणादत्यन्तमगुणः पुमान् ।
प्रकृत्या ह्यमणि; श्रेयान् नालङ्कारश्च्युतोपलः ।।१०४।।

एवं-

खमिव जलं जलमिव खं हंस इव शशी शशीव कलहंसः ।
कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ।।१०५।।

इत्यादावपि द्रष्टव्यम् ।

४. विभक्तिप्रक्रमभेदो यथा-

धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः ।
वीर्यं च विद्वत्सु सुते मघोनस्स तेषु न स्थानमवाप शोकः ।।१०६।।

न चायं समुच्चयस्य विषयः । स हि तुल्यकक्ष्यत्वादभिन्नविभक्तिकानेकार्थविषयो वेदितव्यः यदुक्तम्-

तुल्यकक्ष्यतया यत्र पदार्थाःस्युर्विवक्षिताः ।
समुच्चयो विकल्पो वा तत्रेष्टौ दुष्टतान्यथा ।। इति ।

न चात्र तथाविधोऽर्थस्समस्तीति समुच्चयार्थयोश्चशब्दयोरपि प्रयोगोऽनुपपन्नः । तेनात्र तेनात्र **'तीव्रेण विद्वेषिभुवागसा च'** ।।१०७।। **'विद्वत्सु वीर्यं तनये मघोन'** ।।१०८।। इति पाठौ विपरिणमयितव्यौ।

बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः ।
उपान्तभागेषु च रोचनाङ्कः सिंहाजिनस्यैव दुकूलभावः ।।१०९।।

अत्रापि 'मृगेन्द्रचर्मैव दुकूलमस्ये'ति युक्तः पाठः । अस्मिंश्च पाठे रोचनाङ्कत्वस्य द्रव्यधर्मत्वाद् दुकूलभावविशेषणत्वानुपपत्तिपरिहाराद् गुणान्तरलाभः ।

५. उपसर्गप्रक्रमभेदो यथा-

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।
नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ।।११०।। इति ।

तेन 'तदुपेतं विजहाति चायति'रिति युक्तः पाठः ।

६. वचनप्रक्रमभेदो यथा-

काचित् कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधौ मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-
रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः ।
भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत् कम्पमानाः
प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरो भावि नार्यः शशंसुः ।।१११।।

अत्र हि **'काश्चित् कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधुर्मन्दवक्त्रेन्दु-शोभाः'**।।११२।। इति युक्तः पाठः ।

यथा च-

'अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन'।।११३।। इति ।

अत्र ह्येकवचनेन भगवतीमेकां सम्बोध्य प्रसादसम्बन्धितया यस्तस्या बहुत्वनिर्देशः स

७. वचनप्रक्रमभेदो दोषः । तेनात्र भवतीप्रसादेनेति युक्तः पाठः।

८. तिङन्तप्रक्रमभेदो यथा अत्रैव 'अपरा भूमिवत् कम्पमाना' इति । अत्र हि कम्पमापुरित्युचितः पाठः । एकस्याः क्रियायाः प्राधान्याभावादित्युक्तम् । कालविशेषप्रक्रमभेदो यथा-

सस्नुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि
जक्षुर्विसान्धृतविकासिबिसप्रसूनाः ।
सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-
दोषप्रवादममृजननगनिम्नगानाम् ।।११४।।

अत्र हि स्नानादौ यः कालविशेषः प्रक्रान्तः स नेजनादौ भेदं नीत इति प्रक्रमभेदो दोषः । तेन

सस्नुः पयांसि पपुरम्बरमानिनेजु-
र्जक्षुर्बिसान् धृतविकासिबिसप्रसूनाः ।
सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-
दोषं वनेषु सरितां प्रसभं ममार्जुः ।।११५।।इति युक्तः पाठः ।

यदि वा दोषोऽयमनुद्भावनीय एव । कालविशेषस्य विवक्षामात्र-भावितयाऽनवस्थिततत्वात् । यदाहुः-

'परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये दर्शनयोग्यत्वात् परोक्ष-स्याविवक्षायां लङ्भवत्येव । अजयज्जयन्तो भूतानि'।।११६।।इति ।

सतोऽपि चासतो वापि चाविवक्षा भवति यथा-**'अनुदरा कन्ये'**।।११७।।ति ।

अर्थस्य तदतद्भावो विवक्षामात्रतो भवेत् ।
यत्र, प्रक्रमभेदोऽयं न तत्रोद्भाव्यते बुधैः ।।३०।।
यथा विशेषकालस्य, शीलादिप्रत्ययेषु च ।
कर्तुश्च फलवत्तायां, तेन ते नोपदर्शिताः ।।३१।।

इति सङ्ग्रहश्लोकौ ।

९. कारकशक्तिप्रक्रमभेदो यथा-(शाकु.२.६)

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।
विस्रब्धं क्रियतां वराहततिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रान्तिलभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ।।११८।। इति ।

अत्र हि 'कुर्वन्त्वस्तभियो वराहततयो मुस्ताक्षतिम्' इत्युपपन्नः पाठः ।
यथा च-(कुसं.४.७)

कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं च न ते मया कृतम् ।
किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ।।११९।।

अत्रापि 'न च तेऽहं कृतवत्यसम्मतम्' इति । यथा च-

सजलजलधरं नभो विरेजे विहृतिमियाय रुचिस्तडिल्लतानाम् ।
व्यवहितरतिविग्रहैर्वितेने जलगुरुभिः स्तनितैर्दिगन्तरेषु ।।१२०।।

१०. शाब्दः प्रक्रमभेदो यथा-

चारुता वपुरभूषयदासां तामनूननवयौवनयोगः ।
तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदो दयितसङ्गमभूषः ।।१२१।।इति।

अत्र हि 'तमपि वल्लभसङ्ग' इति युक्तः पाठः ।
यथा च-

सस्नुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि
जक्षुर्विसान् धृतविकासिबिसप्रसूनाः ।।१२२।। इति ।

अत्रापि 'जक्षुर्बिसं विकचमस्य दधुः प्रसूनम्' इति युक्तः पाठः । अस्मिंश्च पाठे बिसशब्दस्य पौनरुक्त्यदोषपरिहाराद् गुणान्तरलाभः ।
यथा च-(रघु.९.६)

समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः ।
अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ।।१२३।।

अत्र हि अनुयातिक्रियाकर्मभावो वरुणस्यार्थः प्रक्रान्त इति तत्रास्य तादृश एव हेतुरुपादातुं युक्तः । यस्त्वसन्नियमनलक्षणः शाब्दो हेतुरस्यान्येषामिवोपात्तः स प्रक्रमभेदो दोषः तस्याप्युक्तयुक्त्या रसभङ्गपर्यवसायित्वात् । तेनायमत्र पाठः पठितव्यः-'**नियमयन्नसतः स नराधिप**' इति ।

एवञ्च विभक्तिप्रक्रमभेदश्चशब्दश्चोक्तनयनिरस्त-समुच्चयविषयभावः क्रमभेददुष्टश्च परिहृतौ भवतः । एवमन्येऽप्यवगन्तव्याः ।

एषां चान्योन्यासाङ्कर्याल्लोष्टसञ्चारक्रमेण बहवः प्रक्रमभेदप्रकाराः समुद्भवन्ति । ते स्वयमेवाभ्यूह्याः ।

११. तद्यथा-

नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ।।१२४।। इति ।

अत्र हि द्वयोः प्रकृतिप्रत्यययोः प्रक्रमभेदः । तेन 'न लघुर्जातु पदं नृपश्रिय' इति युक्तः पाठः ।

आर्थः प्रक्रमभेदो यथा अनन्तरोदाहरणयोराद्यमाहितविपर्ययम् ।

तद्यथा-

मत्तता दयितसङ्गमभूषा भूषयत्यसमसायकलक्ष्मीम् ।
साप्यनूननवयौवनयोगं तद् वपुस्तदपि चारुतरत्वम् ।।१२५।।इति ।

अत्रापि हि 'मत्ततां दयितसङ्गतिरेषा' इत्युचितः पाठः ।

१२. क्रमप्रक्रमभेदो यथा-(शाकु.३.३)

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दो-
र्द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु ।
विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै-
स्त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोषि ।।१२६।। इति ।

ननु च प्रकृतिप्रत्ययपर्यायादीनां प्रक्रान्तानां भेदेऽपि प्रधानभूतस्यार्थस्याभेदाच्छब्दमात्रस्य भेदे सति न किञ्चिदेकरसायाः प्रतीतेः परिस्खलनमुपपद्यत इति कथमयं प्रकृत्यादिप्रक्रमभेदो नाम शब्दानौचित्यमित्युक्तम् । उच्यते ।

सर्व एवायमेवञ्जातीयः प्रक्रमभेदः प्रायेण विध्यनुवादभावप्रकार इत्यवगन्तव्यम् । न च तत्राप्यसत्यप्यर्थभेदे शब्दभेदमाद्रियन्ते वक्तारः ।

यथा-

यदधरदलमाश्रितं प्रियाया वदनसरोरुहसाम्यमेति यश्च ।
तदमृतममृतं स इन्दुरिन्दुर्विषमितरत् तमसा समस्तथान्यः ।।१२७।।
इति ।

अस्त्वेवम् ।

यस्त्वयमन्यः शाब्द आर्थश्चेति द्विविधः प्रक्रमभेद उक्तः सोऽनुपपन्नः । यतः **'चारुता वपुरभूषयदासा'।।१२८।।** मित्यादौ भूषणभूष्यभावादिरूपं किमपि वसतु प्रत्याय्यं वर्त्तते । तच्च शब्दादर्थादुभाभ्यामपि वा प्रतीयताम्। कस्तत्र प्रक्रमभेदनियमं प्रत्यभिनिवेशः यद्भेदाभेदाभ्या मनौचित्यं स्यात्।

न हि ।

शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्क्रिया ।
प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ।।१२९।।

इत्यादावसत्यपि प्रतीतिपरिस्खलनेऽनौचित्यसंस्पर्शः कश्चिदुपलभ्यत इति तदेतदविदितशब्दार्थव्यापारविभागस्यैवाभिधानम् ।

अन्यो हि शब्दव्यापारविषयोऽर्थोऽन्यश्चार्थव्यापारविषयः । तत्र यः प्राधान्येन प्रतिपादयितुमिष्यते स शब्दव्यापारविषयः, तस्य साक्षात् तदभिसम्बन्धसम्भवात् । अन्यस्त्वर्थव्यापारविषयो विपर्ययात् । एवञ्च सति यदयं भूषणभूष्यभावः प्राधान्येन वक्तुं प्रक्रम्यते तदा शब्दव्यापारस्यैवासौ विषयो भवितुमर्हति नार्थव्यापारस्येति विषयविभागे व्यवस्थिते सति तयोर्यदन्यथाकरणं तदेकरसायाः प्रतीतेः परिस्खलनहेतुर्भवत्यनौचित्यमित्युक्तं यथा पूर्वोक्त उदाहरणद्वये ।

यत् पुनः 'शुचि भूषयती'त्यादौ सत्यपि प्रक्रमभेददोषे नानौचित्यसंस्पर्शः कश्चित् संवेद्यत इत्युक्तं, तत्र 'वपुषः शुचि भूषणं श्रुत'मिति, 'तां मदस्तमपि वल्लभसङ्ग' इति चोभयत्रापि पाठविपर्यासात् प्रक्रमभेददोषद्वये परिहृते सत्यनयोः प्रतीत्योर्यादृशमौचित्यमनौचित्यं वाविर्भवति तत्प्रतीतिपरमार्थविदः सहृदया एव विवेक्तुमलमिति त एव प्रष्टव्याः नान्ये । ते ह्युभयत्रापि सादृश्यमेवावगच्छन्ति ।

यदि वा शुचि भूषयतीत्यादौ भूषणभूष्यभावशृङ्खलायां यथासम्भवं भङ्गीभर्णितिवैचित्र्यमात्रं कवेर्विवक्षितं, तच्च निर्व्यूढमिति तदपहृतचेतसां प्रतीतिस्खलनखेदानवधारणम् ।

अथ यदि शब्दव्यापारविषयस्यैवार्थस्य प्राधान्यं नान्यस्येत्युच्यते, तर्हि **'चक्राभिघातप्रसभे'।।१३०।।** त्यादौ **'लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्'।।१३१।।** इत्यादौ 'कृतक-**कुपितैर्बाष्पाम्भोभि'।।१३२।।** रित्यादौ च वस्तुमात्रस्यालङ्कारस्य रसादेश्च प्रतीयमानस्यार्थस्या-वाच्यस्यैवाप्राधान्यं स्यात् । तच्चानिष्टं भवति । तयोरग्निधूमयोरिव गम्यगमकभावेनावस्थानात् प्रधानेतरभावस्यावश्याभ्युपगम्यत्वात् ।

अत्रोच्यते । प्रतीत्यपेक्षमनयोः प्राधान्यमप्राधान्यं चावस्थाप्यते । वाच्यस्य प्रतीतिः शब्दव्यापारविषय इति तस्य प्राधान्यमवस्थाप्यते ।

प्रतीयमानस्य पुनरन्यथेति तस्याप्राधान्यमेवेत्युक्तम् ।

यत् पुनर्वस्तुमात्रादीनां प्राधान्यमवस्थाप्यते, तद् वाच्यप्रतीयमानयोर्धूमाग्न्योरिव गम्यगमकभावापेक्षयैव, न प्रतीत्यपेक्षया । तदपेक्षयैव च क्वचिद् वाच्यस्याप्यप्राधान्यमुच्यते ।

ननु यदि प्रतीतेरेकरसप्रसृतायाः परिस्खलनहेतुत्वादयं प्रक्रमभेददोषोऽनौचित्यमित्युच्यते तदिदानीमेकस्मिन्नेव वस्तुनि निर्वर्ण्यमाने महाकवीनां या विचित्रा भङ्गीभणितयोऽलङ्कारसंज्ञास्तास्वप्ययं प्रक्रमभेददोषो दुर्निषेधः स्याद् विशेषाभावात् ।

मैवं वोचः । तत्राप्यस्माभिरयमिष्यत एव ।

कथं तर्हि वैरस्यं न प्रकाशते ।

तस्याङ्गनावदनेन्दुबिम्बगतस्येव कलङ्कलेशस्य स्वादिष्ठाभिरलङ्कारपरम्पराभिरभिभूयमानत्वाद् वाक्यभेदाच्चेति । यदुक्तम् -(कुसं.१.३)

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः।।१३३।।इति।

न तु तावतासौ नास्त्येवेति शक्यं कल्पयितुं तत्सद्भावस्य न्यायसिद्धत्वात् । न हि भङ्गीभणितिविषमे वर्त्मनि प्रवर्त्तमाना प्रतीतिरपरिस्खलितक्रमेणैव प्रवर्त्तत इत्युपपद्यते कारणभेदस्यापि कार्यभेदहेतुत्वोपगमात् । तदेतदुक्तं भवति 'सर्व एव भणितिप्रकारः प्रक्रमभेदस्य विषय' इति ।

स च विविच्यमानो वाच्यप्रतीयमानार्थनिष्ठ एव पर्यवस्यतीति शाब्दश्चार्थश्चेति तथैव द्वैविध्येन प्रतिपादितः ।

१३. वस्तुप्रक्रमभेदो यथा-(उराच.१)

'इयं गेहे'।।१३३a।। (पृ.७३) इति । अत्र प्रथमे पादे साक्षान्नायिकायाः स्वरूपं वर्णयितुमुपक्रम्योत्तरत्र भेदेन तदीयस्पर्शादिवर्णनं निर्वाहितमिति वस्तुप्रक्रमभेदो दोषः ।

ननूभयत्राप्यर्थतस्तत्स्वरूपप्रकर्षप्रतीतिः पर्यवस्यतीति कथमयं दोषः। सत्यम् । स्यादेवं यद्यसावुभयत्राप्यसञ्जातपरिस्खलनखेदवैरस्या सत्येकरसैव पर्यवस्येत् । न चोक्तनयेनैतत्सम्भवतीति दोषतयैवायमुक्तः। तेन मुखं पूर्णश्चन्द्रो वपुरमृतवर्त्तिर्नयनयोः' इत्येवमयं पाठः परिणमयितव्यः ।

यथा च-

तरङ्गय दृशोऽङ्गने ! पततु चित्रमिन्दीवरं
स्फुटीकुरु रदच्छदं व्रजतु विद्रुमः श्वेतताम् ।
क्षणं वपुरपावृणु स्पृशतु काञ्चनं कालिका-
मुदञ्चय मनाङ्मुखं भवतु च द्विचन्द्रं नभः ।।१३४।।

अत्र उपमानानामिन्दीवरादीनां निन्दाद्वारेण नयनादीनामुपमेयानां यत् तेभ्योऽतिशयलक्षणं वस्तु वक्तुं प्रक्रान्तं तस्यानिर्वाहात् भेदः मुखचन्द्रयोः सादृश्यप्रतिपादनमात्रपर्यवसानात् । तदेवमत्र पाठः पठितव्यः- 'उदञ्चय मनाङ्मुखं भवतु लक्ष्यलक्ष्मा शशी' ।

यथा च-

तद् वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा तच्चेत् स्मितं का सुधा
सा चेत् कान्तिरतन्त्रमेव कनकं ताश्चेद् गिरो धिङ् मधु ।
सा दृष्टिर्यदि हारितं कुवलयैः किं वा बहु ब्रूमहे
यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमो वेधसः ।।१३५।। इति ।

अत्राप्युपमानादुपमेयस्यातिरेकलक्षणं यद् वस्तु वक्तुमिष्टं तस्यार्थान्तरन्यासमुखेन प्रक्रमभेदः वस्तुसर्गपौनरुक्त्यस्य सादृश्यमात्रपर्यवसानादिति तेन 'पुनरुक्तवस्तुविमुख' इत्यत्र युक्तः पाठः । दोषोऽयमेवञ्जीतीयकानामर्थदोषाणामन्येषामप्युपलक्षणम् ।

तेन **'तपेन वर्षा'।।१३६।।** इत्याद्यपाकृतं भवति ।

ननु कर्तृप्रक्रमभेदोऽपीह कस्मान्न प्रदर्शितः ।

असम्भवादिति ब्रूमः । यस्तु क्वचित् कविभिः प्रयुज्यमानो दृश्यते स कर्तृव्यत्यासो नाम गुण एव, न दोषः । तत्रैव चार्य प्रक्रमभेदभ्रमो भवतां तयोर्भिन्नलक्षणत्वात् ।

यदाह-

प्रकृतमपि यत्र हित्वा कर्तृत्वं युष्मदस्मदर्थस्य ।
चारुत्वायान्यत्रारोप्येत गुणः स तु न दोषः ।।

यश्च यथा प्रकान्तोऽभिधातुमर्थस्तथैव तस्य न चेत् ।
निर्वाहः स प्रक्रमभेदो न प्रकरणावसितः ।। इति ।

भिन्नलक्षणत्वान्न प्रक्रमभेददोषाशङ्कावकाशः ।

तत्र युष्मदर्थस्य यथा **'यथाह सप्तमो वैकुण्ठावतार'।।१३७।।**इति।

अत्र हि यथात्थ त्वमिति युष्मदर्थस्य कर्तृत्वं प्रकृतमपहाय चारुत्वाय ततोऽन्यत्रारोप्यैवमुक्तम् । दाशरथिं रामं प्रति हि कस्यचित् समक्षमियमुक्तिः ।

अस्मदर्थस्य यथा-**'नाभिवादनप्रसाद्यो रेणुकापुत्रः, गरीयान् हि गुरुधनु-र्भङ्गापराध'**।।१३८।। इति । अत्रापि हि नाभिवादन-प्रसाद्योऽस्मीति वक्तव्ये पूर्ववच्चारुत्वायैवमुक्तम् । एषा हि भार्गव-स्यात्मानमुद्दिश्योक्तिः। यथा च-(कुसं.५.४०)

अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने !
न चेद् रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि।।१३९।। इति ।

अत्राप्यहं प्रष्टुमना इति वक्तव्येऽस्मदर्थस्य कर्तृत्वमन्यत्रारोप्यैवमुक्तम् ।

द्विविधो ह्यन्यशब्दार्थश्चेतनाचेतनभेदात् । तत्र चेतनेऽन्यत्रारोपो हि दर्शित एव । अचेतने तु यथा-

चापाचार्यः पशुपतिरसौ कार्त्तिकेयो विजेयो
बाणव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।
अस्त्येवैतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां
बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ।।१४०।।इति।

अत्र हि त्वं रेणुकाकण्ठबाधां कृतवानिति त्वया बद्धस्पर्धोऽहं लज्ज इति वक्तव्ये चारुत्वाय युष्मदर्थयोः कर्तृत्वमुभयोः परशुचन्द्रहास-योर्जडयोरारोप्यैवमुक्तम् ।

यथा च -

भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते
कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चिद् गतम् ।
नैवं चेत् खरदूषणत्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्किलः
पत्री नैष सहिष्यते मम धनुर्ज्याबन्धबन्धूकृतः ।।१४१।। इति ।

अत्रापि हि 'अहं न सहिष्य' इति वक्तव्ये पूर्ववदस्मदर्थस्य कर्तृत्वमचेतने पत्रिणि समारोप्यैवमुक्तम् ।

३. क्रमभेदः

३. क्रमभेदो यथा-(रघु.१६.३३)

१. तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।।१४२।।इति।

अत्र हि परामर्शनीयमर्थमनुक्त्वैव यस्तस्य सर्वनामपरामर्शः स क्रमभेदो दोषः । तस्य हि प्रक्रान्तोऽर्थो विषय इष्टो न प्रक्रंस्यमानः तस्य

स्मृतिपरामर्शरूपत्वात् । स्मृतेश्चानुभूत एवार्थो विषयो नानुभविष्यमाण: । अत्र च प्रतीतिमात्रमनुभवोऽभिमतो नेन्द्रियविषयभाव: । न स गङ्गार्थ: प्रतीतपूर्वो, य: परामृश्येतेति परामर्शक्रमभेदो दोष: ।

ननु पदार्थबुद्धावुपक्रम एवायमवभासते दोष: यत्र पदार्थ-पौर्वापर्यप्रकाश: यत्समाश्रयोऽयं दोष उद्घुष्यते, न वाक्यार्थ-विमर्शदशायाम् । तत्र हि न पौर्वापर्यप्रतिनियमावभास: तस्य निरंशत्वाद्। बहिरङ्गा च पदार्थबुद्धिरन्तरङ्गश्च वाक्यार्थविमर्श इति कथमयं दोष: ?

सत्यम्, अस्त्येतत् । किन्तु स वाक्यार्थविमर्श: प्रवर्त्तमानो वक्त्रभिप्रायप्रतिरूप एव प्रवर्त्तते, नान्यादृश:, तत्संचारमयत्वाच्छब्दव्यवहारस्य । यदाहु:-'वक्तुरभिप्रायं सूचयेयु:' इति । तत्र चासौ सूक्ष्मतयानभिव्यक्तपदार्थस्वरूप: स्थित एव पदार्थबुद्धा स्थूलतया केवलं व्यक्तोऽवभासत इति पदार्थसमाश्रयोऽयं दोषस्तत्रापि दुर्निषेध एव ।

न चात्र प्रमादज: पादयो: पौर्वापर्यविपर्यय इति शक्यते वक्तुम् तत्रापि गङ्गाप्रतीपगमनहेतो: शाब्दस्य तदीयतीर्थाभिधानव्यवधाने सत्यन्यस्य प्रक्रमभेद-दोषस्याविर्भावापत्ते: । तेन पादयोर्विपर्यय: शाब्दस्य च हेतोर्गङ्गाविशेषणमुखेनार्थ-त्वमित्युभयविपर्ययोऽत्र श्रेयानिति ।

परामृश्यमनुक्त्वैव परामर्शोऽस्य यस्तदा ।
स दोषो वक्ष्यमाणार्थसंवित्तावक्षमो हि स: ।।३२।।

इति सङ्ग्रहश्लोक: ।

यथा च- (विक्रमो.४.१)

२. **'नवजलधर: सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचर'।।१४३।।** इति ।

अत्र हि आरोपनिवृत्तौ तद्विषयवाचिनो: सुरधनुर्धारासारशब्दयोरिव नवजलधरपदस्यापि पूर्वं पश्चाद् वा 'इदंशब्द:' प्रयोक्तव्य: शुक्तिकेयं न रजतमितिवद् इत्येष क्रमो न्याय्य:, यस्तु दृप्तनिशाचरविशेषणवाचिन: सन्नद्धपदानन्तरं तस्य प्रयोग: स क्रमभेदो दोष: । एवमेव-(कुसं.५.७१)

'कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी'।।१४४।। इति ।

अत्र हि द्वितीयश्चशब्दो भिन्नक्रम: स हि त्वमित्यस्यानन्तरं प्रयोक्तव्य: ।

यथा च-**मीलितं यदभिरामताधिके साधु चन्द्रमसि पुष्करै: कृतम् ।**
उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुन:।।१४५।।

इत्यत्र पुनश्शब्दः । स हि तेनेत्यततोऽनन्तरं वक्तव्यः ।

३. उक्खअदुमं व सेलं हिमहअकमलाअरं व लच्छिविमुक्कम् ।
पीअमइरं व चसअं बहुलपओसं व मुद्धअंदविरहिअम् ।।१४६।।

इत्यत्र ह्युपमानवाचिभ्यां शब्दाभ्यामेवानन्तरमिवशब्दः प्रयोक्तव्यः न साधारणधर्मवाचिभ्याम्, यथात्रैव कमलाकरबहुलप्रदोषशब्दाभ्यामिति । स हि यदनन्तरं श्रूयते तत्रैवोपमानतामाधातुमलमिति, अन्यथार्थस्यासङ्गति-प्रसङ्गात् । न हि भवति **'गौरमिवेन्दुबिम्बं तव मुखमि'।।१४७।।** ति। न चासौ तथाप्रयुक्त इति क्रमभेदो दोषः । तेन 'सेलं व उक्खअदुममि'ति च पाठः पठितव्यः ।

यथा वा-

४. उपालब्धेवोच्चैर्गिरिपतिरिति श्रीपतिमसा'।।१४८।। विति ।

अत्र हि 'इतीवोपालब्ध क्षितिधरपतिः श्रीपतिमसावि'ति पाठः श्रेयान् । यतो नात्रोपालब्धेवोच्चैर्गिरिपतिरित्येतत्पर्यंतोक्तिरवच्छेत्तुमभिमता । न च पदसम्बन्धस्य पुरुषाधीनत्वात् प्रापिपयिषुपदेनैवास्याभिसम्बन्धो न गिरिपतिपदेनेति शक्यते वक्तुम्, तस्य तदधीनत्वासिद्धेरुपपादयिष्य-माणत्वात् ।

यथा च-(शि.पा.२)

५. प्रतीक्ष्यं च प्रतीक्ष्यायै पितृस्वस्त्रे सुतस्य ते ।
सहिष्ये शतमागांसि प्रत्यश्रौषीः किलेति यत् ।।१४९।। इति ।

अत्रापि हि **'सहिष्ये शतमागांसीत्यभ्युपैर्यत् किल स्वय'मिति** युक्तः पाठ इति ।

अनेनैव तज्जातीयार्थानामन्येषामव्ययानां प्रयोगनियमो व्यख्यात इति तेषामपि क्रमभेदो दोष एव । तद्यथा-

६. किं क्रमिष्यति किलैष वामनो यावदित्थमहसन्न दानवाः ।
तावदस्य न ममौ नभस्तले लङ्घितार्कशशिमण्डलः क्रमः ।।१५०।।

इत्यत्रेत्थंशब्दस्य । स हि वामनशब्दादनन्तरं द्रष्टव्यः । यथा च-(शिपा.)

७.'स्तम्बेरमः परिणिनंसुरसावुपैति षिड्गैरगद्यत ससम्भ्रममेवमेका'।।१५१।।,

इत्यत्रैवंशब्दस्य । स ह्युपैतीत्यतोऽनन्तरं द्रष्टव्यः । तेन 'स्तम्बेरमः परिणिनंसुरसौ समभ्येत्येवं ससम्भ्रममभण्यत काऽपि षिड्गै'रिति युक्तः पाठः । अत्र च यत् प्रतीतिवैचित्र्यं स मतिमतामेव विषयः ।

उक्तिस्वरूपावच्छेदफलो यत्रेतिरिष्यते ।
न तत्र तस्मात् प्राक् किञ्चिदुक्तेरन्यत् पदं वदेत् ।।३३।।
उपाधिभावात् स्वां शक्तिं स पूर्वत्रादधाति हि ।
न च स्वरूपावच्छेदः पदस्यान्यस्य सम्मतः ।।३४।।
इतिनैवेतरेषामप्यव्ययानां गतिः समा ।
ज्ञेयेत्थमेवमादीनां तज्जातीयार्थयोगिनाम् ।।३५।।
यतस्ते चादय इव श्रूयन्ते यदनन्तरम् ।
तदर्थमेवावच्छिन्द्युरासमञ्जस्यमन्यथा ।।३६।।
यथानन्तर्यनियमस्तेषामर्थौचितीवशात् ।
अन्यतस्तर्हि तत्कार्यसिद्धेस्ते स्युरपार्थकाः ।।३७।।
कैश्चिदेव हि केषाञ्चिद् दूरस्थैरपि सङ्गतिः ।
न जातु सर्वैः सर्वेषामित्येतदभिधास्यते ।।३८।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

४. पौनरुक्त्यम्

४. पौनरुक्त्यमार्थमेकमेवाभ्युपगन्तुं युक्तं न शाब्दं तस्यार्थभेदे सत्यदुष्टत्वात्। यदुक्तं 'तच्च न शब्दपुनरुक्तं पृथग्वाच्यम् अर्थपुनरुक्तेनैव गतार्थत्वाद्'। न ह्यर्थभेदे शब्दसाम्येऽपि कश्चिद्दोषः । यथा-

हसति हसति स्वामिन्युच्चै रुदत्यपि रोदिति
द्रविणकणिकाक्रीतं यन्त्रं प्रनृत्यति नृत्यति ।।१५२।। इति ।

तदभेदे तु दुष्टतैव । अन्यत्र तात्पर्यभेदात् तच्च भूषणमेव न दूषणम्। तस्यानुप्रासविशेषविषयत्वेनेष्टत्वाद् । यथा-

वस्त्रायन्ते नदीनां सितकुसुमधराः शक्रसङ्काश ! काशाः
काशाभा भान्ति तासां नवपुलिनगताः श्रीनदीहंस ! हंसाः ।
हंसाभोऽम्भोदमुक्तस्फुरदमलवपुर्मेदिनीचन्द्र ! चन्द्र-
श्चन्द्राभः शारदस्ते जयकृदुपगतो विद्विषां काल ! कालः ।।१५३।। इति ।

१. उभयाभावे तु पौनरुक्त्यं दूषणमेव यथा-(शि.पा.)

'जक्षुर्बिसान्धृतविकासिबिसप्रसूना'।।१५४।। इति ।

सर्वनामपरामर्शस्य ह्ययं विषयो बिसार्थो न स्वशब्दस्य । न च घासक्रियाकर्मभावाभिधानपरः प्रथमो बिसशब्दः परश्च प्रसूनसम्बन्धा-

भिधानपरः इत्यत्रापि तात्पर्यभेद इत्याशङ्कनीयम्। स्वार्थमभिदधत एव हि शब्दस्यार्थान्तरप्रतीतिप्रावण्यं तात्पर्यमुच्यते । न चात्रैतत् सम्भवति उक्तयोरर्थयोरभिधेयतयार्थान्तरत्वाभावात्। तदुक्तम्-

सर्वनामपरामर्शयोग्यस्यार्थस्य यत्पुनः ।
स्वशब्देनाभिधानं सा शब्दस्य पुनरुक्तता ।।
प्राधान्यमथ सम्बन्धिनिबन्धो योग्यता द्वयी ।
नातः समासगस्यापि परामर्शोऽस्य दुष्यति ।। इति ।

द्विविधा हि योग्यता शाब्दी चार्थी च । तत्र शब्दस्य प्राधान्ये सति शाब्दी साक्षात्परामृश्याथप्रतीतेः । यथा-

२. **चारुता वपुरभूषयदासां तामनूननवयौवनयोगः ।**
तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदस्तमपि वल्लभसङ्गः ।।१५५।।इति।
विपर्यये त्वार्थी, सम्बन्धिप्रतीतिमुखेन तत्प्रतीतेः । यथा-

३. **'भाति सितभूतिलिप्तः शशाङ्कमौलिस्तदंशुनिचित इव'** ।।१५६।।इति।
अत्र हि शशाङ्कसम्बन्धिनामंशूनां निबन्धस्तत्परामर्शयोग्यता । स हि समासे गुणीभूतः ।

यथा वा-

४. **जयति निशापतिमौलिर्दधन्महाकालविभ्रममजस्त्रम् ।**
तत्तमसामिव लक्ष्म्या कण्ठविषच्छाययाच्छुरितः ।।१५७।। इति ।
अत्र हि निशासम्बन्धिनां तमसां निबन्धो योग्यता । सा हि गुणीभूतस्यापि गुणीभूता ।

सम्बन्धिनिबन्धाभावे त्वसमासगतस्यैव तस्य योग्यता यथा-

५. **जयति जगत्त्रयजनको नगेन्द्रसुतया निरुद्धदेहार्धः ।**
सा च भुवनैकजननी यया विना सोऽपि हि विहस्तः ।।१५८।।इति।
समासगतस्य यथात्रैव नगेन्द्रतनयेति पाठे ।

अयं च योग्यायोग्यत्वविवेको न सर्वजनसंवेदनीय इति प्राधान्यमेव तावत् प्रथमं योग्यतालक्षणम्, तदभावे तत्सम्बन्धिनिबन्ध इत्युभयं योग्यतालक्षणमुक्तम् इतरथा तत्प्रतीतेरसम्भवात् ।

अत्र तु सत्यपि सम्बन्धिनिबन्धने यत् पुनः स्वशब्देनाभिधानं तच्छब्दपुनरुक्तमिति । तेन **'जक्षुर्बिसं विकचमस्य दधुः प्रसूनमि'**।।१५९।। त्यत्र युक्तः पाठः । एवञ्चार्थप्रक्रमभेददोषोऽपि परिहृतो भवति ।

तच्चानेकप्रकारं सम्भवति । प्रकृतिप्रत्ययोभयपदवाक्यविषयत्वात् । तत्र

१. प्रकृतिविषयं यथा-

अश्वीयसंहतिभिरुद्धतमुद्‌धुराभि-

भूरिेणुजालमखिलं वियदाततान ।।१६०।। इति ।

अत्र हि समूहार्थाया: प्रकृते: संहतेश्च पौनरुक्त्यम् ।

२. प्रत्ययविषयं यथा-

'बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्त'।।१६१।।(मेघ.११) इति,

'त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीमि'ति ।।१६२।।(कुसं.५.१६)च ।

अत्र हि मत्वर्थीयस्य पौनरुक्त्यम् बहुव्रीहिसमाश्रयेणैव तदर्थावगतिसिद्धे:।

यदाहु:-**'कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्यां बहुव्रीहिर्लघुत्वात् प्रक्रमस्य'** इति ।

मतोर्भूमादयो येऽर्थास्तेऽप्यस्त्यर्थानुयायिन: ।

गम्या: प्रकरणादिभ्य इति नोदाहृता: पृथक् ।। इति ।

यथा वा-

'वासो जाम्बवपल्लवानि जघने गुञ्जास्त्रजो भूषणम्'।।१६३।। इति,

'तदीयमातङ्गघटाविघट्टितै'।।१६४।। रिति,

'येनाकुम्भनिमग्नवन्यकरिणां यूथै: पय: पीयते'।।१६५।। इति। इत्यादौ तद्धितप्रत्ययस्य पौनरुक्त्यम् षष्ठीसमासाश्रयेणैव तदर्थावगतिसिद्धे: ।

यत्र त्वर्थान्तरे तद्धितस्योत्पत्तिर्न तत्र समासात् तत्प्रतीतिरिति न तस्य पौनरुक्त्यम् । यथा-

'अथ भूतानि वार्त्रघ्नशरेभ्यस्तत्र तत्रसु:'।।१८६।। इति ।

अत्र ह्यपत्यार्थे तद्धितोत्पत्तिर्नेदमर्थ इति ।

६. उभयविषयं यथा-

छायामपास्य महतीमपि वर्तमाना-

मागामिनीं जगृहिरे जनतास्तरूणाम् ।।१६७।।

अत्र हि समूहार्थाया: प्रकृतेर्बहुवचनस्य चोभयो: पौनरुक्त्यम् ।

७. पदविषयं यथा-

दलत्कन्दलभाग् भूमिस्सलम्बाम्बुदम्बरम् ।

वाप्य: फुल्लाम्बुजयुजो जाता दृष्टेर्विषं मम ।।१६८।। इति ।

अत्र हि भजि: सहशब्दो युजिश्च पुनरुक्तार्थ:, पूर्ववद् बहुव्रीहिसमासाश्रयणेनैव तदर्थावगते: ।

यत्र च विशेषणाद् विशेष्यमात्रप्रतिपत्तिरिष्यते तत्र तदुक्तेः पौनरुक्त्यं यथा-'**पायात् स शीतकिरणाभरणो भवो वः**'।।१६९।।
-इत्यत्र भवशब्दस्य ।

८. यथा वा-(शि.व.१)
चकासतं चारुचमूरुचर्मणा कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ।।१७०।।
-इत्यत्र नागेन्द्रन्द्रवाहनशब्दयोरेकतरस्य ।

यत्र तद् विशेषप्रतिपत्तिः, न तत्र पौनरुक्त्यम् -(कुसं.३.१०)
तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।
कुर्यो हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ।।१७१।।इति।
अत्र हरशब्दस्येति वक्ष्यते ।

९. अथ यथात्रैव 'तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपी'त्यत्र विशेष्योपादानमन्तरेणाप्युभयार्थप्रतिपत्तिस्तद्वदत्रापि भविष्यतीति तदयुक्तम् । उत्तमपुरुषेणैवास्मदर्थस्य विशेष्यस्य प्रतिपादितत्वात् तदनुपादानासिद्धेः ।

१०. यथा च-(किराता.)
निर्याय विद्याथ दिनादिरम्याद् बिम्बादिवार्कस्य मुखान्महर्षेः ।
पार्थाननं वह्निकणावदाता दीप्तिः स्फुरत्पद्ममिवाभिपेदे ।।१७२।।इति।
अत्र हि महर्षिमुखार्कबिम्बयोर्विद्यादीप्त्योः पार्थाननपद्मयोश्चोपमानोपमेयभावावगतिरेकस्यैवेवशब्दस्य व्यापारः । तथा हि 'महर्षिमुखाद् विद्या निर्याय पार्थाननमभिपेदे अर्कबिम्बादिव दीप्तिः पद्ममि'ति । एवं पदार्थसमन्वये सति सर्वेषामुपमानोपमेयभावोऽभिमतः सिद्ध्यत्येवेति यत् तत्रान्येषां साम्याभिधायिनामुपादानं तत् पुनरुक्तमेव, अन्यथा विद्या दीप्तिरिवेति तृतीयस्यापीवशब्दस्य प्रयोगः प्रसज्येतेति 'स्फुरत्पद्ममभिप्रपेद' इत्यत्र युक्तः पाठः ।

११. यथा वा-(कुसं.१.२५)
दिने दिने सा परिवर्धमाना
लब्धोदया चान्द्रमसीव रेखा ।
पुपोष लावण्यमयान् विशेषान्
ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ।।१७३।। इति ।

यथा च- (शि.पा.)
यं समेत्य च ललाटलेखया युञ्जतः सपदि शम्भुविभ्रमम् ।
चण्डमारुतमिव प्रदीपवच्चेदिपस्य निरवाद् विलोचनम् ।।१७४।।

अत्रापि 'दैपमर्चिरिव चण्डमारुतमि'ति युक्तः पाठः । यथा च-

नवचन्द्रिकाकुसुमकीर्णतमःकबरीभृतो मलयजार्द्रमिव ।
ददृशे ललाटतटहारि हरेर्हरितो मुखस्य हिमरश्मिदलम् ।।१७५।।

-इत्यत्रापीवशब्दप्रयोगः पुनरुक्तो हारीत्यनेनैव तदभिन्नार्थेन तदर्थस्य प्रतिपादितत्वात् ।

१२. न चोभयोरभिन्नार्थत्वेऽपि हारीत्यस्य पौनरुक्त्यं युक्तं वक्तुम्, तस्य यथास्थानमवस्थानादिवशब्दस्य च विपर्ययेण क्रमभेददुष्टत्वादिति **'ददृशे ललाटतटमिन्द्रदिशो वदनस्य हारि हिमरश्मिदलमि'ति** वरमत्र पाठो युक्तः । यथा च-

१३. **वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।**
अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ।।१७६।।

इत्यत्र द्वितीय इवशब्दः पुनरुक्तः । एवं ह्यत्र पाठो युक्तः 'गेयस्य वाङ्मयस्याहो अपर्यन्ता विचित्रता' इति ।

१४. एवमुपमारूपकेऽपि इवशब्दप्रयोगः पुनरुक्तोऽवगन्तव्यः । यथा-
निर्मोकमुक्तिमिव गगनोरगस्य लीलाललाटिकामिव त्रिविष्टपविटस्य।।१७७।।
इति । यथा च

१५. **'शातः श्यामालतायाः परशुरिव तमोऽरण्यवह्नेरिवार्चि'रिति** ......
अत्र हि रूपकस्योपनिबन्धः श्रेयान्, नोपमायाः, तस्यास्तन्मुखेनैव प्रतीतिसिद्धेः । न ह्यसति सादृश्ये क्वचित् स्वस्थधीः अतस्मिंस्तत्त्वमारोपयति । यथा-

१६. **आलानं जयलक्षणस्य करिणः सेतुर्विपद्वारिधेः**
पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः ।
सङ्ग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
राजन् ! राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ।।१७९।।इति।

१७. यथा च-(कुसं.८.६३)

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ।।१८०।।इति।

अत्र हि चुम्बतीवेत्यत्रेवशब्दः पुनरुक्तः चुम्बतेर्मुख्यार्थबाधे सति तत्सदृशार्थप्रतीतेस्सामर्थ्यसिद्धत्वोपपादनादिति । एवम्

स्मरहुताशनमुर्मुरचूर्णतां दधुरिवाम्रवणस्य रजःकणाः ।
निपतिताः परितः पथिकव्रजानुपरि ते परितेपुरतो भृशम् ।।१८१।।

इत्यत्रापि वेदितव्यम् । यथा च-(शि.व.)

तृप्तियोगः परेणापि न महिम्ना महीयसाम् ।
पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ।।१८२।।

अत्र हि प्रतिवस्त्वलङ्कारान्महार्णवमहीयसामुपमानोपमेयभावमवगम्यमानमवधीर्य यद् दृष्टान्तशब्दने पुनर्महार्णवस्योपमानत्ववचनं तत् पुनरुक्तम् । वाच्यो ह्यर्थो न तथा स्वदते, यथा स एव प्रतीयमानः । अत एवम्-(कुसं. २.१५)

सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ।।१८३।।

इत्यत्र प्रभाधेन्वोः 'प्रभेव भानोः सुरभिर्महर्षे'रिति शब्दवाच्यामुपमामनादृत्य कविना पूर्ववद् दीपकमुखेनोपमेयभावो भणितः । एवमलङ्कारान्तरेष्वपि यथायोगमवगन्तव्यम् ।

वाच्यात् प्रतीयमानोऽर्थस्तद्विदां स्वदतेऽधिकम् ।
रूपकादिरतः श्रेयानलङ्कारेषु नोपमा ।।३९।।

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

यथा च-

शिशिरकालमपास्य गुणोऽस्य नः क इव शीतहरस्य कुचोष्मणः ।
इति धियास्तरुषः परिरेभिरे घनमतो नमतोऽनुमतान् प्रियाः ।।१८४।।

इत्यत्र 'धी'शब्दोः, 'अत' इति च हेत्वर्थः शब्दः पुनरुक्तौ, हेत्वर्थेन इतिनैव तदर्थस्योक्तत्वात् ।

यथा **'अश्वेतिविद्रुतमनुद्रवतान्यमश्वमिं'**।।१८५।। ति । तेन वरम् 'इति यतोऽस्तरुष' इति युक्तः पाठः । यथा वा-

आः किमर्थमिदं चेतः सतामम्भोधिदुर्भरम् ।
इति मत्वेव दुर्वेधाः परदुःखैरपूरयत् ।।१८६।। इति ।

अत्र हि मननार्थः पुनरुक्तः, इति नैव क्रोधपरामर्शिना तस्यावगमितत्वात् । तेन 'इति क्रुधेव तद्वेधा' इति युक्तः पाठः । एवञ्च वेधसो दुष्टत्वस्यानिबन्धस्यावाच्यस्य यद् वचनं तदपि परिहृतं भवति ।

अव्यभिचारिणः कारकस्याविशेषणः प्रयोगः पुनरुक्तः । तत्र कर्त्तुर्यथा-

पतितोत्पतितैः शत्रुशिरोभिः समराङ्गणे ।
यः कन्दुकैरिवोच्चण्डः क्रीडन् लोकैर्व्यलोक्यत ।।१८७।।

इत्यत्र लोकशब्दस्य, विलोकनक्रियायास्तत्कर्तृकत्वाव्यभिचारात्। सविशेषणस्य न तस्य पौनरुक्त्यम्। यथा-

जनैरजातस्खलनैर्न जातु द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ।।१८८।। इति।

कर्मणो यथा-

उवाच दूतस्तमचोदितोऽपि गां न हीङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदति ।।१८९।।इति।

सविशेषणस्य यथा-'**शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युत**'।।**१९०**।। इति।

करणस्य यथा-

यदा दृशा कृशाङ्ग्यास्मि दृष्टो, जातं तदैव मे ।
प्रजागरगरग्रस्तसमस्तप्रसरं मनः ।।१९१।। इति।

अस्यैव सविशेषणस्य यथा-

तं विलोक्य सुरसुन्दरीजनो विस्मयस्तिमिततारया दृशा ।।१९२।। इति।

एवं कारकान्तरेष्वप्यवगन्तव्यम्।

एकैवालङ्कृतिर्यत्र शाब्दत्वार्थत्वभेदतः ।
द्विरुच्यते तां मन्यन्ते पुनरुक्तिमतिस्फुटाम् ।।४०।।

तद् यथा-(रघु.३.२३)

उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ।।१९३।।

इत्यत्र।

यस्य यद्रूपताव्यक्तिः सामर्थ्यादेव जायते ।
तस्योपमा रूपकं वा तदर्थं पौनरुक्त्यकृत् ।।४१।।

तत्रोपमा यथा-(माघ.)

स्फुरदधीरतडिन्नयना मुहुः प्रियमिवागलितोरुपयोधरा ।
जलधरावलिरप्रतिपालितस्वसमया समयाज्जगतीधरम् ।।१९४।।

अत्र जगतीधरजलधरावल्योः प्रियप्रणयिनीतुल्यत्वे समासोक्त्यैवावसिते सति यदेतज्जगतीधरस्य प्रियतुल्यत्ववचनं तत् पुनरुक्तम्।

यथात्र तथैवोत्तरेषु चोदाहरणेषु। यथा-(रघु.५.६७)

निद्रावशेन भवता ह्यनवेक्ष्यमाणा
पर्यत्सुकत्वमवला निशि खण्डितेव ।
लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी
सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ।।१९५।। इति।

अत्र हि लक्ष्म्या अबला खण्डितेवेति यदुपमानमुक्तं तत् पुनरुक्तं तस्यास्तत्तुल्यवृत्तान्ताभिधानसामर्थ्यादेवानन्तरोक्तनयेन तदर्थावगतेः।

यथा च-(रघु.९.३१)

सुरभिसङ्गमजं वनमालया नवपलाशमधार्यत भङ्गुरम् ।
रमणदत्तमिवार्द्रनखक्षतं प्रमदया मदयापितलज्जया ।।१९६।।

इत्यत्रार्द्रनखक्षतविशेषणं प्रमदार्थः, तद्विशेषणं चति त्रितयमपि पुनरुक्तम्, तदर्थस्योपमानादेव प्रतीतेर्गतार्थत्वात् । तथा हि-सुरभिशब्दात् पुंस्त्व-विशिष्टाद् रमणार्थोऽवगम्यते वनमालाशब्दाच्च स्त्रीत्वविशिष्टात् कामिन्यर्थः । तद्विशेषणोपादानं तु व्यर्थमेव, व्यावर्त्याभावात् । तेन यथा कामुकसङ्गमसमुत्थमङ्गनया लोहितं वक्रं च नखक्षतं धार्यते, तद्वद् वनमालया वसन्तसमागमजनितं नवं भङ्गुरं च पलाशमधार्यतेति समुदायादयमर्थः सचेतसामुन्मिषत्येव, यतोऽलङ्कारान्तरोपकृताल्लिङ्गविशेष-निर्देशादेवार्थानां स्त्रीपुंसत्वानुमितिरनुमतैव महाकवीनाम् ।

यथा च-(ध्व.पृ.३८)

ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम् ।
प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार ।।१९७।।इति।

अत्र हि शरदो नायिकात्वस्येन्दो रवेश्च नायकत्वप्रतिनायकत्वयोरभिव्यक्तिः ।

यथा वा-

अत्यन्तपरिणाहित्वादत्यन्तश्लक्ष्णतावशात् ।
न काचिदुपमारोढुमूरू शक्नोति सुभ्रुवः ।।१९८।। इति ।

अत्र 'अङ्गनोरू मणिस्तम्भावि'ति ।

यथा च-(माघ.)

आभोगिनेत्रपरिवर्त्तनविभ्रमेण
मूर्त्या नितम्बवलनाकुलतां वहन्त्या ।
यस्या शनैरविरलोत्कलिकाकलाप-
पर्याकुलं हृदयमम्बुनिधेर्ममन्थे ।।१९९।। इति ।

अत्र हि आरोहार्थो हृदयार्थश्च लक्षणयोपात्तौ, न मुख्यतया, तयोर्जीवव्यापार-तत्कायैकदेशविशेषरूपत्वात् । लक्षणायाश्चालङ्कारान्तरत्वमुपपादितमेव ।

(किञ्च)-

यदर्थैकाश्रयो धर्मो यत्र स्यादधिरोपितः ।
उपमानोपमेयत्वं न तयोः शाब्दमिष्यते ।।४२।।

यथा-(कि.)

अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसनततिः ।

तरुवत् सुकरः सहिष्णुना रिपुरुन्मूलयितुं महानपि ।।२००।।

इत्यत्र तरुरिप्वोः । तद्धि सामर्थ्यादेव तयोः सिद्ध्यति, उन्मूलनस्य तरुधर्मस्य रिपावारोपितत्वात् ।

रूपकं यथा-

अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम् ।

निरकासयद् रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका ।।२०१।।इति।

अत्र हि लिङ्गविशेषनिर्देशात् स्त्रीत्वस्य, कार्यतश्च तद्विशेषस्याभिव्यक्तौ सामर्थ्यादेवापरदिशो गणिकारूपत्वे वियतश्चालयत्वेऽवगते यत् तयोस्ताद्रूप्यवचनं तत् पुनरुक्तम् । पुनस्तद्वचने वा रवेरपि कामुकरूपत्वचनप्रसङ्गः, विशेषाभावात् । यदुक्तम् -

उभयार्थपदनिबन्धो लिङ्गविशेषः पदञ्च गुणवृत्ति ।

उपमानविशेषाश्रयमर्थं गमयति स न हि पुनर्वाच्यः ।।४३।।इति ।

यथा-

राहुस्त्रीस्तनयोरकारि सहसा येनाश्लथालिङ्गन-

व्यापारैकविनोददुर्ललितयोः कार्कश्यलक्ष्मीर्वृथा ।

तेनाक्रोशत एव तस्य मुरजित् तत्काललोलानल-

ज्वालापल्लवितेन मूर्धविकलं चक्रेण चक्रे वपुः ।।२०२।।इति ।

अत्र हि अनुप्रासैकरसिकेन कविना पौनरुक्त्यदोषमपश्यता पर्यायोक्त्यनुमितोऽपि चक्रशब्दार्थः प्रयुक्तः । तेन 'मूर्धविकलामस्त्रेण तेने तनुम्' इति युक्तः पाठः । अनेनानुप्रासव्यसनिता काव्यस्य परिपुष्यत्येव । यतः-

समासे चासमासे चानुप्रासेष्वखिलेष्वपि ।

पदादिवर्णानुप्रासः कवीनामधिकं प्रियः ।।४४।। इति ।

तत्र समासे यथा-

त्वत्कीर्त्तिकेतकीक्लृप्तकान्तकर्णावतंसकः ।

दिगङ्गनागणो राजन् ! राजत्यामोदनिर्भरः ।।२०३।। इति ।

असमासे यथा-

कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभाषिणि!।

किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ।।२०४।।इति। अलमनेन ।

यथा च-

तं जिगीषुरिव शात्रवं ततो लोकलोचनपथोपरोधकम् ।
रश्मिभिः कनकसायकोपमैरन्धकारमरुणोऽस्तमानयत् ।।२०५।।इति।

अत्र लोचनपथोपरोधापराधिनोऽन्धकारस्य कनकसायकोपमैः रश्मिभिर्यदेतदस्तनयनं तज्जिगीषोरेव व्यापार इत्यरुणस्यान्धकारस्य च यत् कर्तृकर्मभावेनोपादानं तत् सामर्थ्याज्जिगीषुशात्रवतुल्यवृत्तान्ततामवगमयतीति यदेतत् तयोर्जिगीषुरिव शात्रवमित्युपमानोपमेयभावेनाभिधानं तत् पुनरुक्ततां नातिवर्तते । यथा वा-

परिहासरतिर्यश्च यशःकर्पूरपांसुभिः ।
दिक्कामिनीमुखान्यारात् पटवासैरिवाकिरत् ।।२०६।। इति ।

अत्र परिहासरतेः कामुकस्य कर्पूरपांसुभिर्मुखावकिरणव्यापारः प्रायेण कामिनीविषय एव प्रसिद्ध इति दिशां मुखसम्बन्धाल्लिङ्गविशेषनिर्देशाच्च व्यञ्जकात् कामिनीरूपतावगतावपि यत्तासां कामिनीत्वेन रूपणं तत् पुनरुक्तम्। अत एव कर्पूरपांसूनामपि पटवासरूपत्वेऽवगते तेषां तद्रूपणमेव तावत् पुनरुक्तं किं पुनरुपमानोपमेयभावोपनिबन्धः, सामर्थ्यादेवतत्सिद्धेः । न च सामर्थ्यसिद्धेऽर्थे शब्दप्रयोगमाद्रियन्ते सत्कवयः । यथा-(विक्रमो.४.२७)

महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः
प्रणयमगणयित्वा यन्ममापद्गतस्य ।
अधरमिव सदान्धा पातुमेषा प्रवृत्ता
फलमभिनवपाकं राजजम्बूद्रुमस्य ।।२०७।। इति ।

अत्रेतिशब्दस्य । यथा च-

चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्च्छितः ।
मूर्च्छयत्येष पथिकान् मधौ मलयमारुतः ।।२०८।। इति ।

अत्रोत्प्रेक्षायामिवशब्दस्य । यथा च-

अयं मन्दद्युतिर्भास्वानस्तं प्रति यियासति ।
उदयः पतनायेति श्रीमतो बोधयन् नरान् ।।२०९।। इति ।

अत्र निदर्शने ममेवेति ।

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणाम् ।
मुमूर्च्छ सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम् ।।२१०।।(रघु.१०.७९)इति ।

अत्र विनीतत्वस्य यद् विशेषणं तद् बाधकसद्भावाभावे सति समानविभक्ति-

कत्वाविशेषात् तेजसाप्यनुषज्यत एवेति यत् पुनस्तेजसस्तद्वचनं तत्पौनरुक्त्यमावहति ।

धर्मस्तुल्यविभक्तीनामेकस्याप्युदितोऽखिलान् ।
तानन्वेतीति पर्यायैस्तदुक्तिः पौनरुक्त्यकृत् ।।४५।।

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

कैरवेन्दीवरच्छायौ नौम्युमाधवमाधवौ ।
ब्रह्मार्चितब्रह्मनुतौ निहतान्धककालियौ ।।२११।। इति ।

अत्र प्रथमो धवशब्दो द्वितीयश्च ब्रह्मशब्दः पुनरुक्तौ, तावन्तरेणापि समासान्तराश्रयणेन विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धेः प्रत्युदाहरणयोः प्रथमचतुर्थयोरिव पादयोः। अन्यथा तत्रापि छायानिहतपदयोर्द्विरुपादानप्रसङ्गः स्याद् विशेषाभावात् ।

अस्तु को दोषः ? उभयोरपि लक्षणानुगमसम्भवादिति चेत् । सत्यं, किन्तु प्रतीतिरिह प्रधानमिति सैवानुसर्त्तव्या न लक्षणमात्रम्, तस्य तदर्थत्वादित्युक्तम् । सा च यावद्भिरुपजायते तावतामेव प्रयोगो युक्तो नातिरिक्तानाम् ।

न च प्रतीतिमनादृत्यैव लक्षणमस्तीत्येवातिरिक्तपदप्रयोगो युक्तः, तस्यार्थप्रयुक्तत्वाद्, अर्थस्य चाधिक्यात् । तदुक्तं 'तदर्थावगत्यर्थो हि शब्दप्रयोगः । अर्थश्चेदवगतः किं शब्दप्रयोगेणे'-ति । तस्मादुभयोरपि लक्षणानुगमसम्भवे येनैव लघुनोपायेन प्रधानसिद्धिस्तदेव लक्षणमाश्रयणीयं भवति नेतरत्, तत्पुरुषलक्षणाश्रयणेन चोपायलाघवमिति तदेवाश्रयितुं युक्तं, न द्वन्द्वलक्षणम् ।

न चैवं तस्य विषयापहारः स्यादित्याशङ्कनीयं **'जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ'।।२१२।।** इत्यादावतज्जातीये विषये तस्य चरितार्थत्वादित्यलमवान्तरचिन्तया ।

'द्विषद्वधूलोचनचन्द्रकान्तनिष्यन्दनेन्दूदयसन्निभोऽयम् ।।२१३।।' इत्यत्रेन्दूदयस्य यश्चन्द्रकान्तविषयो निष्यन्दनव्यापारः स प्रसिद्ध इति नोपादेयतामर्हति यथा **'रजनीपुरन्ध्रीलोध्रतिलकः, तिमिरद्विपयूथकेसरी'।।२१४।।**-त्यत्र प्रसाधननिर्मथनव्यापार उपादीयमानः पौनरुक्त्यमेव पुष्णाति ।

यस्त्वप्रसिद्धः, असावुपादीयत एव, यथा **'संसारसम्भवनिराकरणैकरेखे'।।२१५।।**-त्यत्र निराकरणम् । रेखा हि हेयोपादेययोरुभयोर्विभागहेतुः पदार्थः प्रसिद्ध इत्यनभिमतपक्षप्रतिक्षेपाय तदनुगुणस्य

व्यापारस्योपादानमुपपन्नमेव । अभिमतपक्षपरिग्रहायापि यथा-

त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्पविज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा ।।२१६।।

इत्यत्र प्रसरस्य ।

किञ्चात्र यद् 'इनदूदयस्येव सन्निभा यस्ये' तीन्दूदयतुल्यत्वं राज्ञः शाब्दमुक्तं तत् तस्य तत्त्वारोपादार्थमेव युक्तमित्युपात्तपदातिरिक्तस्य सन्निभापदस्य पौनरुक्त्यमावहतीत्युक्तम् ।

अयथार्थक्रियारम्भैः पतिभिः किं तवेक्षितैः ।

अरुध्येतामितीवास्य नयने बाष्पवारिणा ।।२१७।। इति ।

अत्र हि बाष्पस्य वारिरूपत्वाव्यभिचारेऽपि यद् वारित्वमुक्तं तदसति प्रयोजने पौनरुक्त्यं करोति । न चात्र किञ्चित्प्रयोजनमुत्पश्यामः । तस्माद् बाष्पसम्पदेत्ययमत्रोचितः पाठः । अस्मिन् हि सति पौनरुक्त्यपरिहारः सम्पदः स्त्रीत्वात् सखीत्वव्यक्तौ लेशतोऽर्थान्तरावगतिश्चेत्युभयं सिद्धं भवति ।

सति तु प्रयोजने न दोषः । यथा-

पृथ्वीपाल ! प्रतापस्ते वैद्युतेनाग्निना समः ।

यो वैरिवनिताबाष्पवारिणा वर्धतेऽधिकम् ।।२१८।।इति ।

वैद्युताग्निवृद्धेराधिक्यस्य वारिकार्यत्वेन प्रसिद्धेः । यथा च-

साहायकार्थमिव फूत्कृतमारुतेन संधुक्षितः सपदि यस्य पृषत्कवह्निः ।।२१९।।

इत्यत्राग्निसन्धुक्षणस्य मारुतकार्यत्वेन प्रसिद्धेः । यथा च-

'अवहितचेतसः पथि जनस्य कुतः स्खलितमि'ति ।।२२०।।

अवहितत्वं नाम चेतस एव धर्मो, नान्यस्येति मुख्यवृत्त्या तत्रैवास्य वृत्तिरुपपन्ना । या त्वन्यत्र पुरुषादावस्य दृश्यते सा तत्सम्बन्धादिति तद् विशिष्टेन चेतसा जनस्य यद्विशेषणं तत्र चेतस उपादानं पुनरुक्तं तदुक्त्यैव तदवगतेः । यथा च-(रघु.८.८८)

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।।२२१।। इति ।

व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।।२२२।।

(किराता.) इति ।

केवलादेव तत्सम्बन्धात् तदवगतिर्भवत्येव, यथा-(रघु.११.८२)

तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि ।।२२३।इति ।

यथा च-

'शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ।।२२४।। इति ।

'मूढोऽनात्ममयः क्वचि'दिति च ।
यथा च-

उदितवपुषि दिननाथे प्रविकसितात्मसु कुलेषु कमलानाम् ।
जगति प्रमुदितमनसि च कोऽन्यो विमनायते घूकात् ।।२२५।।इति ।

अत्र हि वपुरात्ममनश्शब्दानां त्रयाणामपि पौनरुक्त्यम् । तत्र द्वयोः स्वरूपमात्रवचनात् तस्य च पदार्थेष्वव्यभिचारात्, तृतीयस्यापि प्रमोदस्य मनःकर्तृकत्वाव्यभिचाराद् इत्यनन्तरमेवोक्तम् ।

यथा वा-

'किं पुनरीदृशे दुर्जति जातामर्षनिर्भरे च मनसि नास्त्येवावकाशः शोकक्रियाकरणस्ये'ति ।।२२६।। अत्र क्रियाकरणशब्दयोः । यथा च-

पातु वस्तारकाकान्तकलाकलितशेखरः ।
जगत्त्रयपरित्राणक्रियाविधिविचक्षणः ।।२२७।। इति ।

अत्र क्रियाविधिशब्दोः पौनरुक्त्यम् । तत्राद्यस्य तावत् परित्राणक्रियाविशेषप्रतीतेरेव क्रियासामान्यप्रतीतिसिद्धेः विशेषस्य च सामान्यव्यभिचारात्, द्वितीयस्यापि क्रियापर्यायत्वेन तत्तुल्यवृत्तान्तत्वात् । यथा च-

सङ्कल्पकल्पितां कान्तां सर्वत्रोत्पश्यतोऽनिशम् ।
वियोगदुःखानुभवक्लेशो बततथापि मे ।।२२८।। इति ।

अत्र हि सङ्कल्पानुभवक्लेशास्त्रयोऽपि पुनरुक्ताः/ । तत्राद्यस्य तावत् यत् पौनरुक्त्यं, तदर्थस्य कल्पनायां करणभावाव्यभिचारात् । द्वितीयस्य दुःखस्यानुभव-विशेषात्मत्वोपगमे सति व्यतिरेकाभावात् तन्निबन्धनः षष्ठीसमासस्तेन सह न सम्भवतीति । न च विशेषस्य सामान्येन सह समास इष्यते न हि भवति शाबलेयस्य गौरिति । नापि विशेषणसमासः । विशेषप्रतीतेरेव सामान्यप्रतीतिसिद्धेस्त-योर्विशेषणविशेष्यभावात्, न हि भवति शावलेयगवीति । तृतीयस्यापि दुःखपर्यायत्वात् तदुक्त्यैव गतार्थत्वात् पौनरुक्त्यमविवादसिद्धमेव । एवमेव-

अगाधापारसंसारसागरोत्तारसेतवे ।
देहार्धधृतकान्ताय कन्दर्पद्वेषिणे नमः ।।२२९।। इति ।

अत्र सागरोत्तारशब्दावुभावपि पुनरुक्तौ, एकस्यागाधत्वापारत्वलक्षणासाधारणसागरधर्माध्यारोपसामर्थ्यात् सेतुसम्बन्धाच्च संसारस्य तद्रूपतावगतेः । आर्थी एव हि अत्र रूपणा युक्ता अनुमेयत्वात्, न शाब्दी ।

यथा-(रघु.१९.२७)

चुम्बने विपरिवर्तिताधरं हस्तरोधि रशनाविघट्टने ।
विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभूद् वधूरतम् ।।२३०।।

इत्यत्र मन्मथस्यानलत्वेन ।

इतरस्य च सेतोर्नियमेनोत्तरणार्थत्वेन प्रसिद्धेः । अनेन च **'सकलकलाकनक-निकषपाषाण'।।२३१।।** इत्यादौ कनकादि-शब्दानामपि पौनरुक्त्यं व्याख्यातम् । यथा च-

करकलितनिशातोत्खातखड्गाग्रधारा-
दृढतरविनिपातच्छिन्नदुष्टारिकण्ठः ।।२३२।। इति ।

अत्र नवानां पदानामवकरत्वम् । तत्र यत् खड्गस्य करकलितत्वादिविशे-षणचतुष्टयं तत् पुनरुक्तं तत्र तस्य व्यापार्यमाणस्य तत्त्वाव्यभिचारात् । यच्चाग्रत्वविशिष्टाया धाराया वचनं तत् पुनरुक्तं खडगस्यैव करणत्वविवक्षायामौ-चित्यादेव तत्प्रतीतिसिद्धेः । यच्चात्र दृढतरत्वविशिष्टो विनिपातः करणभावेनोपात्तो, यदपि दुष्टत्वमरीणां विशेषणं तदुभयमपि पुनरुक्तमेवार्थसामर्थ्यसिद्धत्वात् । अतश्च खड्गच्छिन्नारिकण्ठ इति पदचतुष्टयमेवात्र सारम् । अन्यत्त्ववकरप्रायं वृत्तस्य पूरणायैव पर्यवस्यति नार्थविशेषस्य कस्यचिदिति । यथा-

शीधुरसविषयपानक्रियावशावाप्तजन्ममदविवशा ।
गलदंशुकदृश्यमुखी सुखायते किमपि कमितुरचिरोढा ।।२३३।।

इत्यत्र रसादीनां सप्तानामवकरत्वम् । यथा वा-

मदिराद्रवपानवशावाप्तोदयमदविघूर्णितात्मैव ।
तव तरुणि! मदनदीपनमिदमक्षियुगं समाभाति ।।२३४।।इति ।

अत्र द्रवादीनां षोडशानामवकरपदानां पौनरुक्त्यं प्रयुक्तान्तर्गताभ्यां द्वाभ्यामेव मदिराक्षिपदाभ्यां सम्बोधनीकृताभ्यां तदर्थप्रतीतिसिद्धेः ।

यथाह भरतः-(ना.शा.८.८४)

आघूर्णमानमध्या या क्षामा चाञ्चिततारका ।
दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे ।। इति ।

एषां चावकरपदानां पर्यायेण यथायोगमेकादिप्रयोगे सति लोष्टसञ्चार-क्रमेणातिबहवोऽवकरप्रकाराः समुद्भवन्ति, येषु प्रयुक्तेष्वप्रयुक्तेष्वपि तुल्यैवार्थावगतिरिति ते तत्र शल्यायमानाः शाब्दिकैः केवलमाद्रियन्ते । कविभिस्तु प्रस्तुतरसाभिव्यक्तिव्यवधाननिबन्धनधियावधीरणीया एव ।

यद्वा किं बहुनोक्तेन क्रियाकारकयोरपि ।
यदौचित्यादवगतिस्तत्रान्येषां कथैव का ।।२३५।।

तत्र क्रियाया यथा-

मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।
वज्रमिन्द्रकरविप्रसृतं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ।।२३६।।इति।

कारकस्य यथा-

मा धाक्षीन्मा भाङ्क्षीन्मा भैत्सीज्जातुचिद् बत भवन्तम् ।
सुकृतैरध्वन्यानां मार्गतरो! स्वस्ति तेऽस्तु सह लतया ।।२३७।।इति।

वाक्यार्थविषयं पौनरुक्त्यं यथा-(किराता.)

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ।।२३८।इति।

अत्र हि 'अविवेकप्रयुक्तमविमृश्यकारित्वलक्षणं सहसाकार्यकारित्वं नामापदामविकलं कारणमिति तेषां कार्यकारणभावमन्वयवाक्येन प्रतिपाद्य पुनः कारणाभावरूपं विमृश्यकारित्वमनूद्य तत्कार्यभूतविपदभावरूपाणां सम्पदां सद्भावो भणित' इति व्यतिरेकवाक्येनापि तेषां कार्यकारणभाव एवाभिहित इति तस्य पुनरुक्तता, अन्वयवाक्यादेव तदवगतेः । यदुक्तम्-'साधर्म्येणापि प्रयोगे अर्थाद् वैधर्म्येणान्वयगतिः असति तस्मिन् साम्याभावे हेत्वाभावस्यासिद्धेरिति नावश्यं वाच्यद्वयप्रयोग' इति ।

किञ्चान्वयव्यतिरेकवाच्ययोरन्योन्यस्य न हेतुहेतुमद्भावः सम्भवति । न हि यस्मिन् सति यस्यावगतिस्तस्य प्रत्युत स एव हेतुरिति युज्यते वक्तुं हेतुहेतुमद्भावविपर्यासप्रसङ्गाद् इति व्यतिरेकवाक्ये तदभिव्यक्त्यर्थो हिशब्दोऽप्यपार्थक एवेति ।

कुतस्तर्हि द्वितीयेऽर्धेऽर्थस्य चारुतावगतिः ?

उच्यते ।

लिङ्गविशेषाद् धर्मविशेषाच्च सम्पदां नायिकात्वेऽवसिते सति समासोक्तिरित्येतद् वक्ष्यते ।

यथा च-(श्रीगीता ४.७)

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत! ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।।२३९।। इति ।

अत्र हि धर्माधर्मयोश्छायातपयोरिव अन्योन्यपरिहारेणावस्थितयोर्य-

दैवैकस्य ग्लानिस्तदैवेतरस्याभ्युत्थानमिति तयोरेकस्मिन् वाच्ये यदुभयोर्वचनं तत् पुनरुक्तमिति ।

सामर्थ्यसिद्धस्यार्थस्य यथाऽऽर्थी पुनरुक्तता ।
तात्पर्यभेदाच्छब्दस्य द्विरुक्तिः शाब्द्यपीष्यते ।।४६।।

पौनरुक्त्यमिति द्वेधा गौणमुख्यतया स्थितम् ।
तत्र दूषणमेवाद्यमपरं भूषणं स्मृतम् ।।४७।।

शब्दालङ्कारनिपुणैर्लाटानुप्राससंज्ञया ।
तच्चोदाहृतमेव प्राग् दूषण तु वितन्यते ।।४८।।

प्रकृतिप्रत्ययार्थोऽस्य पदवाक्यार्थ एव च ।
विषयो बहुधा ज्ञेयः स क्रमेणोपदर्श्यते ।।४९।।

अभिन्न एव यत्रार्थः प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।
तत् पौनरुक्त्योपहतं पदमादौ विवर्जयेत् ।।५०।।

विहितस्य बहुव्रीहेः कर्मधारयशङ्कया ।
शब्दस्य मत्वर्थीयादेर्व्यक्तैव पुनरुक्तता ।।५१।।

यस्मिन् यत्तद्धितोत्पत्तिरर्थस्तेनैव जातुचित् ।
न तदन्तः समस्येत तद्धितव्यर्थताभयात् ।।५२।।

विशेषणवशादिच्छेद् विशिष्टं यत्र संज्ञिनम् ।
युक्ता तत्र विशेष्योक्तिरन्यथा पौनरुक्त्यकृत् ।।५३।।

सकृदेव प्रयुक्तेन यत्र साम्याभिधायिना ।
अन्येषामुपमानत्वं सामर्थ्यादवगम्यते ।।५४।।

तत्राऽसकृत् प्रयोगोऽस्य पौनरुक्त्याय कल्पते ।
यद्वदव्यभिचारस्य कारकस्याविशेषणा ।।५५।।

अर्थस्यानुमितस्योक्तिर्नात्येति पुनरुक्तताम् ।
यद्वशाद् यदभिव्यक्तिस्तदुक्तौ नाददीत तत् ।।५६।।

यो यद्धर्मोपचारेण यत्सम्बन्धान्वितोऽपि वा ।
तस्य तद्रूपणार्थीष्टा न शाब्दी पौनरुक्त्यतः ।।५७।।

प्रयुक्तान्तर्गतैरेव यत्र सोऽर्थः प्रतीयते ।
प्रयोगस्तत्र शेषाणां पदानां पौनरुक्त्यकृत् ।।५८।।
कर्त्तर्यङ्गिनि रूढायां तत्क्रियायां च नेष्यते ।
वाक् साधकतमाङ्गानामौचित्यादेव तद्गतेः ।।५९।।
दोषद्वयमिदं प्रायः समासविषयं मतम् ।
यतोऽवकरभूयिष्ठा लक्षणैकपरायणैः ।।६०।।
कृताः प्रतीतिविमुखैर्दृश्यन्तेऽनेकधा हि ते ।
समासमत एवाहुः कवीनां निकषं परम् ।।६१।।
वृत्तावितरथा चोक्ते नान्यभाजि विशेषणे ।
विशेष्योक्तिरयुक्तैव स्यात् तदव्यभिचारतः ।।६२।।
यो यदात्मा तदुक्त्यैव तस्यार्थस्य गतिर्यतः ।
तेन प्रयोजनाभावे द्वयोक्तिः पुनरुक्तिकृत् ।।६३।।
यो यस्य नियतो धर्मस्तस्य तेन न धर्मिणा ।
समासः शस्यतेऽन्यार्थस्तत एव हि तद्गतेः ।।६४।।
क्रियाप्रतीतिः करणप्रत्ययाव्यभिचारिणी ।
तदप्रतीतौ तादात्म्यात् सैवानवसिता भवेत् ।।६५।।
यदेतत् त्यागपाकादौ क्रियेत्युक्तेर्निबन्धनम् ।
तद्व्यक्तिर्यद्वशाद् यस्य तदुक्तौ नाददीत तत् ।।६६।।
प्रयुक्ते चाप्रयुक्ते च यस्मिन्नर्थगतिः समा ।
न तत् पदमुपादेयं कविनाऽवकरो हि सः ।।६७।।
अन्योन्याक्षेपकत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकयोः ।
उभयोरुक्तिरेकस्य नात्येति पुनरुक्तताम् ।।६८।।
पुनरुक्तिप्रकाराणामिति दिङ्मामीरितम् ।
विवेक्तुं को हि कार्त्स्न्येन शक्नोत्यवकरोत्करम् ।।६९।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

५. वाच्याऽवचनम्

५. वाच्यस्यावचनं यथा-(विक्रमो.४.१)

१. कनकनिकषस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ।।२४०।।इति।

अत्र हि भ्रान्तौ निवृत्तायां तद्विषयभूतयोः सुरधनुर्धारासारयोरिव विद्युतोऽपि इदमा परामर्शे वाच्ये यत् तस्यावचनं स वाच्यावचनं दोषः । यथा च-

कमलमनम्भसि कमले कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ।।२४१।।

अत्र हि द्वितीयः कमलार्थः सर्वनामवाच्यः । तस्य यत् स्वशब्देन वचनं स वाच्यावचनं दोषः । तेनात्र 'तस्मिंश्च कुवलये' इति युक्तः पाठः ।

सर्वनामपरामर्शविषये योऽर्थवस्तुनि ।
स्वशब्दवाच्यतादोषः स वाच्यावचनाभिधः ।।७०।।

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

२. 'द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिन'।।२४२।। (कुसं.५) इति । अत्र हि कपालिशब्दो धर्मिधर्मोभयार्थवृत्तिः संज्ञिमात्रं वा प्रत्याययेत्, कपालसम्बन्धकृतं वा गर्हितत्वम्, उभयमपि वेति त्रयः पक्षाः। तत्र प्रथमे पक्षे विशेषप्रतिपत्तये कपालिग्रहणमपरमपि कर्तव्यं येनास्य गर्हितत्वं प्रतीयेत । द्वितीये पक्षे तस्याश्रयप्रतिपत्तये तेनैव तत्पर्यायेण सर्वनाम्ना वा विशेष्यमवश्यमुपादेयं भवति येन तस्य विवक्षितार्थसिद्धावार्थो हेतुभावोऽवकल्प्येत । तत्र तेनैवोपादाने यथा-

सततमनङ्गोऽनङ्गो न वेत्ति परदेहदाहदुःखमहो ।
यदयमदयं दहति मामनलशरो ध्रुवमसौ न कुसुमशरः ।।२४३।। इति।

पर्यायेणोपादाने यथा-(कुसं.३.१०)

कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ।।२४४।।इति।

अत्र हरस्येति पर्यायशब्देनोपात्तस्यार्थस्य पिनाकपाणित्वं धैर्यच्युतेरशक्यकरणीयतायामार्थो हेतुः अन्यथा हरग्रहणस्य पौनरुक्त्यं स्यादिति । यथा च-(रघु.१६.८८)

'एकः शङ्कामहिकुलरिपोरत्यजद्वैनतेयादि'ति ।।२४५।।

सर्वनाम्ना यथा-

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः ।।२४६।।इति।

यद्वा किं बहुनोक्तेन क्रियाकारकयोरपि ।

यदौचित्यादवगतिस्तत्रान्येषां कथैव का ।। २३५।।

तत्र क्रियाया यथा-

मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।

वज्रमिन्द्रकरविप्रसृतं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ।।२३६।।इति।

कारकस्य यथा-

मा धाक्षीन्मा भाङ्क्षीन्मा भैत्सीज्जातुचिद् बत भवन्तम् ।

सुकृतैरध्वन्यानां मार्गतरो! स्वस्ति तेऽस्तु सह लतया ।।२३७।।इति।

वाक्यार्थविषयं पौनरुक्त्यं यथा-(किराता.)

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ।।२३८।इति।

अत्र हि 'अविवेकप्रयुक्तमविमृश्यकारित्वलक्षणं सहसाकार्यकारित्वं नामापदामविकलं कारणमिति तेषां कार्यकारणभावमन्वयवाक्येन प्रतिपाद्य पुनः कारणाभावरूपं विमृश्यकारित्वमनूद्य तत्कार्यभूतविपदभावरूपाणां सम्पदां सद्भावो भणित' इति व्यतिरेकवाक्येनापि तेषां कार्यकारणभाव एवाभिहित इति तस्य पुनरुक्तता, अन्वयवाक्यादेव तदवगतेः । यदुक्तम्-'साधर्म्येणापि प्रयोगे अर्थाद् वैधर्म्येणान्वयगतिः असति तस्मिन् साम्याभावे हेत्वाभावस्यासिद्धेरिति नावश्यं वाच्यद्वयप्रयोग' इति ।

किञ्चान्वयव्यतिरेकवाच्ययोरन्योन्यस्य न हेतुहेतुमद्भावः सम्भवति । न हि यस्मिन् सति यस्यावगतिस्तस्य प्रत्युत स एव हेतुरिति युज्यते वक्तुं हेतुहेतुमद्भावविपर्यासप्रसङ्गाद् इति व्यतिरेकवाक्ये तदभिव्यक्त्यर्थो हिशब्दोऽप्यपार्थक एवेति ।

कुतस्तर्हि द्वितीयेऽर्धेऽर्थस्य चारुतावगतिः ?

उच्यते ।

लिङ्गविशेषाद् धर्मविशेषाच्च सम्पदां नायिकात्वेऽवसिते सति समासोक्तेरित्येतद् वक्ष्यते ।

यथा च-(श्रीगीता ४.७)

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत! ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।।२३९।। इति ।

अत्र हि धर्माधर्मयोश्छायातपयोरिव अन्योन्यपरिहारेणावस्थितयोर्य-

दैवैकस्य ग्लानिस्तदैवेतरस्याभ्युत्थानमिति तयोरेकस्मिन् वाच्ये यदुभयोर्वचनं तत् पुनरुक्तमिति ।

सामर्थ्यसिद्धस्यार्थस्य यथाऽऽर्थी पुनरुक्तता ।
तात्पर्यभेदाच्छब्दस्य द्विरुक्तिः शाब्द्यपीष्यते ।।४६।।

पौनरुक्त्यमिति द्वेधा गौणमुख्यतया स्थित् ।
तत्र दूषणमेवाद्यमपरं भूषणं स्मृतम् ।।४७।।

शब्दालङ्कारनिपुणैर्लाटानुप्राससंज्ञया ।
तच्चोदाहृतमेव प्राग् दूषण तु वितन्यते ।।४८।।

प्रकृतिप्रत्ययार्थोऽस्य पदवाक्यार्थ एव च ।
विषयो बहुधा ज्ञेयः स क्रमेणोपदर्श्यते ।।४९।।

अभिन्न एव यत्रार्थः प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।
तत् पौनरुक्त्योपहतं पदमादौ विवर्जयेत् ।।५०।।

विहितस्य बहुव्रीहेः कर्मधारयशङ्कया ।
शब्दस्य मत्वर्थीयादेर्व्यक्तैव पुनरुक्तता ।।५१।।

यस्मिन् यत्तद्धितोत्पत्तिरर्थस्तेनैव जातुचित् ।
न तदन्तः समस्येत तद्धितव्यर्थताभयात् ।।५२।।

विशेषणवशादिच्छेद् विशिष्टं यत्र संज्ञिनम् ।
युक्ता तत्र विशेष्योक्तिरन्यथा पौनरुक्त्यकृत् ।।५३।।

सकृदेव प्रयुक्तेन यत्र साम्याभिधायिना ।
अन्येषामुपमानत्वं सामर्थ्यादवगम्यते ।।५४।।

तत्राऽसकृत् प्रयोगोऽस्य पौनरुक्त्याय कल्पते ।
यद्वदव्यभिचारस्य कारकस्याविशेषणा ।।५५।।

अर्थस्यानुमितस्योक्तिर्नात्येति पुनरुक्तताम् ।
यद्वशाद् यदभिव्यक्तिस्तदुक्तौ नाददीत तत् ।।५६।।

यो यद्धर्मोपचारेण यत्सम्बन्धान्वितोऽपि वा ।
तस्य तद्रूपणार्थीष्टा न शाब्दी पौनरुक्त्यतः ।।५७।।

प्रयुक्तान्तर्गतिरेव यत्र सोऽर्थः प्रतीयते ।
प्रयोगस्तत्र शेषाणां पदानां पौनरुक्त्यकृत् ।।५८।।

कर्त्तर्यङ्गिनि रूढायां तत्क्रियायां च नेष्यते ।
वाक् साधकतमाङ्गानामौचित्यादेव तद्गतेः ।।५९।।

दोषद्वयमिदं प्रायः समासविषयं मतम् ।
यतोऽवकरभूयिष्ठा लक्षणैकपरायणैः ।।६०।।

कृताः प्रतीतिविमुखैर्दृश्यन्तेऽनेकधा हि ते ।
समासमत एवाहुः कवीनां निकषं परम् ।।६१।।

वृत्ताावितरथा चोक्ते नान्यभाजि विशेषणे ।
विशेष्योक्तिरयुक्तैव स्यात् तदव्यभिचारतः ।।६२।।

यो यदात्मा तदुक्त्यैव तस्यार्थस्य गतिर्यतः ।
तेन प्रयोजनाभावे द्वयोक्तिः पुनरुक्तिकृत् ।।६३।।

यो यस्य नियतो धर्मस्तस्य तेन न धर्मिणा ।
समासः शस्यतेऽन्यार्थस्तत एव हि तद्गतेः ।।६४।।

क्रियाप्रतीतिः करणप्रत्ययाव्यभिचारिणी ।
तदप्रतीतौ तादात्म्यात् सैवानवसिता भवेत् ।।६५।।

यदेतत् त्यागपाकादौ क्रियेत्युक्तेर्निबन्धनम् ।
तद्व्यक्तिर्यद्वशाद् यस्य तदुक्तौ नाददीत तत् ।।६६।।

प्रयुक्ते चाप्रयुक्ते च यस्मिन्नर्थगतिः समा ।
न तत् पदमुपादेयं कविनाऽवकरो हि सः ।।६७।।

अन्योन्याक्षेपकत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकयोः ।
उभयोरुक्तिरेकस्य नात्येति पुनरुक्तताम् ।।६८।।

पुनरुक्तिप्रकाराणामिति दिङ्मामीरितम् ।
विवेक्तुं को हि कार्त्स्न्येन शक्नोत्यवकरोत्करम् ।।६९।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

५. वाच्याऽवचनम्

५. वाच्यस्यावचनं यथा-(विक्रमो.४.१)

१. कनकनिकषस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ।।२४०।।इति।

अत्र हि भ्रान्तौ निवृत्तायां तद्विषयभूतयोः सुरधनुर्धारासारयोरिव विद्युतोऽपि इदमा परामर्शे वाच्ये यत् तस्यावचनं स वाच्यावचनं दोषः । यथा च-

कमलमनम्भसि कमले कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ।।२४१।।

अत्र हि द्वितीयः कमलार्थः सर्वनामवाच्यः । तस्य यत् स्वशब्देन वचनं स वाच्यावचनं दोषः । तेनात्र 'तस्मिंश्च कुवलये' इति युक्तः पाठः ।

सर्वनामपरामर्शविषये योऽर्थवस्तुनि ।
स्वशब्दवाच्यतादोषः स वाच्यावचनाभिधः ।।७०।।

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

२. 'द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिन'।।२४२।। (कुसं.५) इति । अत्र हि कपालिशब्दो धर्मिधर्मोभयार्थवृत्तिः संज्ञिमात्रं वा प्रत्याययेत्, कपालसम्बन्धकृतं वा गर्हिततत्वम्, उभयमपि वेति त्रयः पक्षाः। तत्र प्रथमे पक्षे विशेषप्रतिपत्तये कपालिग्रहणमपरमपि कर्तव्यं येनास्य गर्हिततत्वं प्रतीयेत । द्वितीये पक्षे तस्याश्रयप्रतिपत्तये तेनैव तत्पर्यायेण सर्वनाम्ना वा विशेष्यमवश्यमुपादेयं भवति येन तस्य विवक्षितार्थसिद्धावार्थो हेतुभावोऽवकल्प्येत । तत्र तेनैवोपादाने यथा-

सततमनङ्गोऽनङ्गो न वेत्ति परदेहदाहदुःखमहो ।
यदयमदयं दहति मामनलशरो ध्रुवमसौ न कुसुमशरः ।।२४३।। इति।

पर्यायेणोपादाने यथा-(कुसं.३.१०)

कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ।।२४४।।इति।

अत्र हरस्येति पर्यायशब्देनोपात्तस्यार्थस्य पिनाकपाणित्वं धैर्यच्युतेरशक्यकरणीयतायामार्थो हेतुः अन्यथा हरग्रहणस्य पौनरुक्त्यं स्यादिति । यथा च-(रघु.१६.८८)

'एकः शङ्कामहिकुलरिपोरत्यजद्वैनतेयादि'ति ।।२४५।।

सर्वनाम्ना यथा-

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः ।।२४६।।इति।

अत्रापि सर्वनाम्नोपात्तस्यार्थस्य वामनोचनात्वं मनसिजदाहजीवनयोरन्योन्यविभिन्नयोरप्यभिन्नहेतुकत्वोपपत्तावार्थो हेतुः इतरथा वामलोचनात्वस्य पुनरुपादानप्रसङ्गः ।

अत एव तृतीयः पक्षो न सम्भवत्येव एकस्यैव शब्दस्यावृत्तिमन्तरेणानेकार्थ-प्रतिपादनसामर्थ्याभावात् । न चासावनिबन्धना शक्या कल्पयितुमिति वक्ष्यते । न चात्र किञ्चिन्निबन्धनमुक्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः । तेन वरमयमत्र पाठः श्रेयान् अल्पदोषत्वात् 'द्वयं गतं सम्प्रति तस्य शोच्यतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।' इति ।

अर्थभेदाद् विभिन्नेऽपि शब्दे सादृश्यमात्रजः ।
आवृत्तिव्यवहारोऽयं मूलमस्यैकताभ्रमः ।।७१।।

अतश्च-

तत्पर्यायेण तेनैव सर्वनाम्ना विनिर्दिशेत् ।
आर्थहेतुत्वनिष्पत्तौ धर्मिधर्मोभयात्मकम् ।।७२।।

इत्यन्तरश्लोकौ ।

३. यत्रान्यस्यालङ्कारस्य विषयेऽलङ्कारान्तरनिबन्धः सोऽपि वाच्यावचनं दोषः । तत्र समासोक्तिविषये श्लेषस्योपनिबन्धो यथा-

अलकालिकुलाकीर्णमारक्तच्छदसुन्दरम् ।
आमोदिकर्णिकाकान्तं भाति तेऽब्जमिवाननम् ।।२४७।।

अत्र हि अब्जसमुचितविशेषणोपादानसामर्थ्याक्षिप्तस्याब्जस्योपमानभावावगमः समासोक्तेरेव विषयो युक्तो न श्लेषस्य, तत्रैव तस्यानुमीयमानतया सचेतनचमत्कारकारित्वोपपत्तेः, श्लेषे तु तस्य वाच्यतया तद्विपरीतत्वादित्युक्तम् ।

यथा च-

बंहीयांसो गरीयांसः स्थवीयांसो गुणास्तव ।
गुणा इव निबध्नन्ति कस्य नाम न मानसम् ।।२४८।। इति ।

अत्र हि मुख्यवृत्त्या निबन्धोऽप्रस्तुतरज्ज्वादिगुणैककार्यः शौर्यादिषु गुणेष्वारोपितस्तेषां सामर्थ्यादेव तत्साम्यमवगमयतीत्ययमपि समासोक्तेरेव विषयो युक्तो न श्लेषस्य ।

न हि विशेषणसाम्यमेवैकमप्रस्तुतार्थावगतिहेतुः, यथाहुः-

प्रकृतार्थेन वाक्येन तत्समानैर्विशेषणैः ।
अप्रस्तुतार्थकथनं समासोक्तिरुदाहृता ।। इति ।

किं तर्हि तत्कार्यसमारोपोऽपीति गुणा इवेत्यपास्यमेव ।

४. श्लेषस्य विषये उपमाया यथा-(हर्षचरिते)

भैरवाचार्यस्तु दूरादेव दृष्ट्वा राजानं शशिनमिव जलनिधिश्चचाल।।२४९।।इति

अत्र हि राजशब्द एवोभयार्थत्वाच्छशिनमाहेति श्लेषस्यायं विषयो युक्तः । यदत्र पृथक् तमुपादाय राजशशिनोरुपमानोपमेयीावोपनिबन्धः सोऽपि वाच्यावचनं दोषः । स ह्यार्थ एव तद्विदामधिकं स्वदते न शाब्द इत्युक्तम् । एवं-(रघु.१)

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ।।२५०।।

इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अत्र हि श्लेषविषये रूपकमासूत्रितमनादृत्योपमानुरागिणा कविना सैवोपनिबद्धा । न चासौ ताभ्यां स्पर्धितुमुत्सहते तयोर्यथापूर्वं प्रतीयमानार्थसंस्पर्शातिरेकात् तदनुविधायिनः सहृदयैकसंवेद्यस्य चमत्कारातिरेकस्य सम्भवादिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः ।

५. रूपकस्य विषये उपमाया यथा-

ततो द्रुतं वैरमदाभितप्तः सोऽतीव रम्याद् भवनाद्रिकुञ्जात् ।
विनिर्ययौ दानवगन्धहस्ती सहाद्रिकुञ्जादिव गन्धहस्ती ।।२५१।।

न चात्राद्याविन्दुगन्धहस्तिशब्दौ प्रशंसावाचिनावपरौ पुनरुपमानवाचिनाविति तयोर्भिन्नार्थत्वान्न यथोक्तदोषावकाश इति युक्तं वक्तुम् आद्याभ्यामेव ताभ्यां तदुभयार्थावगतिसिद्धेः ।

नन्वेवम्-

अनिराकृततापसं पदं फलहीनां सुमनोभिरुज्झिताम् ।
खलतां खलतामिवासतीं प्रतिपद्येत कथं बुधो जनः ।।२५२।।

इत्यादिकाव्यमुक्तदोषयोगादसदेव स्यात् ।

मैवं वोचः ।

यत्र हि यदलङ्कार-प्रतिभानुगुणशब्दोपरचितः श्लेषस्तत्र तदलङ्कारनिबन्धस्तमेव श्लेषमभिव्यनक्ति, न तु तस्य विषयमाक्रामतीति निबन्धनान्तराभावे सत्युपात्तस्यापि शब्दस्य यदेतदुपमानाभिधायितया द्विरुपादानं सा श्लेषस्यैवाभिव्यक्तिः, न तु तत्रालङ्कारान्तरसंस्पर्श इति तदतद्विषयता-

शङ्कैवात्र नावतरतीत्युक्तदोषद्वययोगासिद्धेः कथमिवास्य काव्यस्य दुष्टता स्यात् ।

यदलङ्कारव्यक्त्यै ये शब्दास्तदितरोऽपि तैरेव ।
व्यज्येताल्पतरैर्यदि तदसौ गृह्येत लाघवान्नान्यः ।।७३।।
न ह्यस्ति निजे कर्मण्यलङ्कृतीनां स कश्चनातिशयः ।
येन विधीयेतैका परा निषिध्येत वा कविभिः ।।७४।।

इति सङ्ग्रहार्थे ।

६. किञ्च सौन्दर्यातिरेकनिष्पत्तयेऽर्थस्य काव्यक्रियारम्भः कवेः, न त्वलङ्कारनिष्पत्तये, तेषां नान्तरीयकतयैव निष्पत्तिसिद्धेः भङ्गिभणितिभेदानामेवालङ्कारत्वोपगमात् । तेनात्र समासोक्तिश्लेषभङ्गिभ्यामेवार्थस्य यथोक्तचमत्कारित्वसिद्धिः, नोपमयेति तयोर्वाच्ययोर्यदवचनं स दोष एव।

न चालङ्कारनिष्पत्त्यै रसबन्धोद्यतः कविः ।
यतते ते हि तत्सिद्धिनान्तरीयकसिद्धयः ।।७५।।

यतः-

रसस्याङ्गं विभावाद्याः साक्षान्निष्पादकत्वतः ।
तद्वैचित्र्योक्तिवपुषोऽलङ्कारास्तु तदाश्रयाः ।।७६।।
तेनैषामप्रधानत्वादाधानोद्धरणादयः ।
चारुतापेक्षयार्थस्य कल्प्यन्ते कविना स्वयम् ।।७७।।

यदाहुः-(ध्व.३.३७ पृ.१८१)

मुख्या महाकविगिरामलङ्कृतिभृतामपि ।
प्रतीयमानच्छायैव भूषा लज्जेव योषिताम् ।। इति ।

अत एव बहुष्वन्येष्वलङ्कारेषु सत्स्वपि !
कांश्चिदेव निबध्नाति शक्तिमानपि सत्कविः ।।७८।।
यतः सर्वेष्वलङ्कारेषूपमा जीवितायते ।
सा च प्रतीयमानैव तद्विदां स्वदतेतराम् ।।७९।।
रूपकादिरलङ्कारवर्गो यमक एव हि ।
तत्प्रपञ्चतया प्रोक्तः कैश्चित्तत्त्वार्थदर्शिभिः ।।८०।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

स चायं द्विविधः श्लेषः शब्दार्थविषयतयोच्यते । तत्र शब्दविषयो यथा-

यत्रान्यूनातिरिक्तेन सादृश्यं वस्तुनोर्द्वयोः ।
शब्दमात्रेण कथ्येत स शब्दश्लेष इष्यते ।।८१।।

स शब्दैः कर्तृकर्मादिप्रधानार्थाविनाकृतैः ।
निबद्धो धर्मिधर्मार्थैर्द्विविधः परिकीर्त्तितः ।।८२।।

इत्थं समासतो ज्ञेयं शब्दश्लेषस्य लक्षणम् ।
अपरस्तु प्रसिद्धत्वादिहास्माभिर्न लक्षितः ।।८३।।

उभयत्राप्यभिव्यक्त्यै वाच्यं किञ्चिन्निबन्धनम् ।
अन्यथा व्यर्थ एव स्याच्छ्लेषबन्धोद्यमः कवेः ।।८४।।

७. तत्र धर्म्यर्थस्य श्लेषादभिन्नत्वं यथा-

'अत्रान्तरे फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासः कुसुमसमयुगमुपसंहर-न्नजृम्भत ग्रीष्माभिधानो महाकालः ।।२५३।।' इति ।

अत्र हि समासोक्तिनिबन्धना देवताविशेषवाचिनो महाकालशब्द-स्यावृत्तिः, न तु तस्यैवोभयार्थत्वनिबन्धनेति वक्ष्यते ।

निबन्धनाभावे तु तस्य दुष्टतैव यथा-

आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गा-
माक्रम्य च स्थितमुदग्रविशालश्रृङ्गम् ।
मूर्ध्नि स्खलत्तुहिनदीधितिकोटिमेन-
मुद्वीक्ष्यको भुवि न विस्मयते गिरीशम् ।।२५४।। इति ।

अत्र हि आवृत्तिनिबन्धनं न किञ्चिदुक्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः ।

न च सकृत्प्रयुक्तोऽयं गिरीशशब्द एवोभयार्थत्वाच्छ्वेतो धावतीतिवद् यथायोगं प्रदीपवत् तन्त्रेण प्रसङ्गेन वार्थान्तरप्रतीतिनिबन्धनमिति शक्यते वक्तुं, तयोः प्रतिपत्तृपरामर्शानपेक्षं प्रदीपस्यापरपदार्थविषयत्वेन प्रवृत्तिदर्शनात्, न शब्दविषयतैवम्; शब्दो हि प्रतिपत्तृपरामर्शमन्तरेण नार्थान्तरे प्रतीतिमाधातुमलम्, परामर्शश्च निर्निबन्धनो न भवितुमर्हति, अपिप्रसङ्गात्, निबन्धनं चात्र न किञ्चिदुपकल्प्यत इति व्यर्थः श्लिष्टार्थशब्दान्वेषणप्रयासः कवेः । यथा च-

विदधतः पथिकक्षपणं प्रति स्मृतिभुवो निजशक्त्युपबृंहणम् ।
दधुरहार्यभटाः सहकारितामनवमा नवमाधवसङ्गिनः ।।२५५।।

अत्र हि सहकारिशब्देन सहकर्तुं शीलत्वं सहकारसम्बन्धश्चेत्युभयोऽर्थः श्लेषेण विवक्षितः । तत्र रम्यतातिरेकलक्षण एक एव ततः प्रतीयते नापरो निबन्धनाभावादिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः ।

एकोऽनेकार्थकृद् यत्र स्वभावेनैव दीपवत् ।
समयस्मृत्यनाकाङ्क्षस्तन्त्रस्य विषयो हि सः ।।८५।।
शब्दे त्वसिद्धमेकत्वं प्रत्यर्थं तस्य भेदतः ।
सादृश्यविप्रलब्धस्तु लोकस्तत्त्वमवस्यति ।।८६।।
नैतावतावगन्तव्या तस्यानेकार्थवृत्तिता ।
नात एव प्रसङ्गस्य पदं शब्दोऽवकल्पते ।।८७।।
न चानिबन्धना युक्ता शब्दस्यार्थान्तरे गतिः ।
तच्चानेकविधं प्रोक्तमव्ययानव्ययात्मकम् ।।८८।।
तस्मादर्थान्तरव्यक्तिहेतौ कस्मिंश्चनासति ।
यः श्लेषबन्धनिर्बन्धः क्लेशायैव कवेरसौ ।।८९।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

धर्मार्थस्य यथा-

प्रकटकुलिशकुन्तचक्रभास्वत्परबलभीहितमत्तवारणाङ्काः ।
दिशि दिशि ददृशे निशान्तपङ्क्तिः समरविमर्दभुवं विडम्बयन्ती ।।२५६।।

अत्र व्यतिरेकालङ्कारनिबन्धना श्लेषाभिव्यक्तिः ।

यथा च-

उषसि विगलितान्धकारपङ्कप्लवशबलं घनवर्त्म दूरमासीत् ।
मधुरतरणितापयोगतारं कमलवने मधुपायिनां च पङ्क्तिः ।।२५७।।इति।

अत्र चशब्दः श्लेषाभिव्यक्तिहेतुः ।

८. केचित् पुनः धर्मिधर्मोभयार्थस्यापि शब्दस्य श्लेषमिच्छन्ति, यथा-

अनवरतनयनसलिलसिच्यमानस्तरुरिव विपल्लवोऽपि सहस्रधा प्ररोहति ।।२५८।। इति ।

अत्र विपल्लवशब्दस्य । तच्चायुक्तम् । तथाहि-विपल्लवशब्दस्य धर्मिधर्मोभयार्थत्वेऽपि न धर्मार्थत्वम्, यतोऽयमुपमानस्य विशेषणभावमुपगन्तुं नोत्सहते, तस्योपमेयाभिधाने चरितार्थस्यावृत्तेरनुपपत्तेस्तत्स्वरूपापहारप्रसङ्गात् ।

यः पुनरप्रधानमेवार्थमभिधत्ते न प्रधानमसावुपयुक्तार्थोऽपि निबन्धनसद्भावे सत्यावर्त्तत एव । यथा-

'सानुस्थितिर्जनकराजसुतेव भास्वदङ्कोल्लपल्लवतया श्रियमेति यस्य ॥२५९॥' इति ॥

अत्र भास्वदङ्कोल्लपल्लवताशब्दः ।

९. इह पुनर्द्विरुपादानमेवैकमुपमानसम्बन्धबुद्धिनिबन्धनमवसेयं न चेवाद्यव्ययमनव्ययमलङ्कारान्तरं वा किञ्चित् ।

१०. यत्र च प्रधानार्थसंस्पर्शमात्रादेवोभयार्थस्य शब्दस्य द्विरुपादानमवश्यं कार्यं तत्र तदेकार्थस्य तत् स्थितमेव । यथा-(सू.श.)

ब्रध्नस्येद्धा रुचिर्वो रुचिरिव रुचितस्याप्तये वस्तुनोऽस्तु ।।२६०।।इति।

यथा च-

खलतां खलतामिवासतीं प्रतिपद्येत कथं बुधो जनः ।।२६१।।इति।

न चावृत्तिनिबन्धनमिवशब्दोऽत्र प्रयुक्त एवेति कुतः प्रधानार्थसंस्पर्शवशाद् विपल्लवशब्दस्य द्विरुपादानप्रसङ्ग इति शक्यते वक्तुं, तस्य तरुविपल्ल-वयोरुपमानोपमेयभावद्योतनमात्रचरितार्थस्य तयोर्विशेषणविशेष्यभावाभिधानसामर्थ्याभावात् ।

अथ विपल्लवशब्दस्य तरुविशेषणभावोपगमयोग्यार्थान्तरसम्भवे तस्य तरुणा सामानाधिकरण्ये सत्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात् तयोर्विशेषणविशेष्यभावोऽवगम्यत इति चेत् तन्न; वाक्यप्रभेदप्रसङ्गात् 'विपल्लवस्तरुरिव स च तरुर्विपल्लव' इति ।

११. अथ समासोक्तिवशादुक्तनयेन तयोः सम्बन्धावगतिरिति । तदयुक्तम् । तस्या उपमानभूतधर्मिमात्रप्रतीतिसामर्थ्योपगमात् । इह तु तरुरिवेति तदुपात्तमेवेति व्यर्थ एवायमनेकार्थपदोपादानप्रयासः कवेः ।

तस्मात् सलिलसिच्यमानत्वसहस्रधाप्ररोहादिसमानधर्मापेक्षयैवात्र तरुविपल्लवयोरुपमानोपमेयभावोऽवगन्तव्यः न तु श्लेषः, स हि भ्रान्तिमात्रकृतः ।

यथा च-

'क्वचित् तरुतलविवरवर्त्तिनो बभ्रवः क्वचित् स्वच्छन्दचारिणो हरिणाः क्वचिज्जटावल्कलावलम्बिनः कपिला' ।।२६२।। इति ।

एवमर्थश्लेषेऽप्यवगन्तव्यम् । यथा-

समन्ततः केसरिणं वसन्तं भीमं च कान्तं च वपुर्वहन्तम् ।
विलोक्य दूरात् तरसाभिमानो दुर्वारणः क्वापि गतः स मत्तः ।।२६३।।इति।

अत्र हि केसरिदुर्वारणयोर्वसन्ताभिमानयोश्च धर्मिधर्मोभयार्थयोरन्योन्यं विशेषणविशेष्यभावो रूप्यरूपकभावो वा निबद्धः । स चायुक्तः । न हि स्वतन्त्रपरतन्त्रतालक्षणविशेषणविशेष्याद्यात्मकविरुद्धोभयार्थाभिधानं सकृदुपात्तेनैकेनैव शब्देन शक्यते कर्त्तुम्, अर्थयोरन्योन्यविरोधात् । द्विरुपादाने तु तयोर्भिन्नार्थत्वान्न कश्चित् दोषः । यथा-(रघु.९.४१)

अलिभिरञ्जनबिन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।
न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ।।२६४।।

इत्युक्तप्रायम् ।

१२. न च तदुपात्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः ।

तदभिव्यक्तिनिबन्धनसद्भावे तु तयोः प्रधानेतराभिव्यक्तौ विशेषणविशेष्यप्रतिनियमो युक्त एव । यथा-

अतिगम्भीरे भूपे कूप इव जनस्य निरवतारस्य ।
दधति समीहितसिद्धिं गुणवन्तः पार्थिवा घटकाः ।।२६५।।इति।

अत्र हि इवशब्दनिबन्धनो गुणवत्त्वघटकत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावः, न पार्थिवत्वस्यापि, तस्योपमेयतया प्राधान्यात् तस्य स्वरूपापहारापत्तेरित्युक्तम् ।

किञ्च मत्त इत्यस्य द्विरुपादानेऽपि नार्थश्लेषो घटते तयोर्भिन्नविभक्तिकत्वादिति भ्रान्तिमात्रकृतस्तत्रार्थश्लेषाभिमानः ।

१३. किञ्च लक्षणवाक्ये शब्दमात्रेणेति यन्मात्रग्रहणं तदुपमानसामानाधिकरण्यतदितरयोग्ययोरुभयोरपि शब्दयोः परिग्रहार्थम् । तेन लिङ्गवचन-विभक्तिविशेषयोगे सति यस्य तद्योग्यत्वमुपजायते तेनापि सादृश्यं कथनीयमित्यभ्यनुज्ञातं भवति ।

क. तत्र लिङ्गविशेषयोगे सति यथा-

उषसि विगलितान्धकारपङ्क्तप्लवशबलं घनवर्त्म दूरमासीत् ।
मधुरतरणितापयोगतारं कमलवने मधुपायिनां च पङ्क्तिः ।।२६६।।

इति ।

अत्र चशब्दनिबन्धना श्लेषाभिव्यक्तिः ।

ख. वचनविशेषयोगे यथा-

विघटिततिमिरौघदिक्प्रबन्धप्रकटनभस्यभवन्निशावसाने ।
स्फुटदलनमनाश्च पद्मषण्डास्सपदि हिमेतरदीधितिश्च तेषाम् ।।२६७।।

इति ।

अत्र चशब्दनिबनधनावृत्तिः । यथा च-

तनुत्वरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च ।
अभवन्नितरां तस्या वलयः कान्तिवृद्धये ।।२६८।। इति ।

ग. विभक्तिविशेषयोगे यथा-

सरसमन्थरतामरसोदरभ्रमरसज्जलया नलिनी मधौ ।
जलधिदेवतया सदृशीं श्रियं स्फुटतरागतरागरुचिं दधौ ।।२६९।।इति।

अत्र सादृश्यमनव्ययमावृत्तिनिबन्धनम् ।

१४. न्यूनातिरिक्तप्रतिषेधश्चास्य प्रधानविशेषणसाम्यप्रतिपत्त्यर्थः । तेन यत्र तत्र सम्भवति स दुष्ट एव श्लेष इत्यवसेयम् ।

क. तत्र न्यूनत्वं यथा-

इह चटुलतया विलोचनौघैः स्फुटशितितारकविभ्रमैस्तरुण्यः ।
दधति मधुकरैश्च कोरकान्तस्थितिरमणीयतरैः श्रियं नलिन्यः ।।२७०।।

इति ।

अत्र मधुकरपक्षे न्यूनत्वम् ।

ख. अतिरिक्तत्वं यथा-

दिशि दिशि विहगास्तनूस्समन्तादनलसपक्षतयोपचीयमानाः ।
उषसिजिगमिषाकुलास्तदानीं दयितवियोगदशा वधूश्च देहुः ।।२७१।।

इति ।

अत्र दयितवियोगदशापक्षेऽतिरिक्तत्वम् । अव्ययमावृत्तिहेतुः ।

१५. किञ्चात्र शब्दश्लेषे न कर्तृकर्मादिप्रधानार्थपदोपनिबन्धने शब्दसादृश्यमुपकल्पनीयं प्रधानस्वरूपापहारप्रसङ्गात् । तत्र

क. कर्तुः स्वरूपापहारो यथा-

इह विबुधगजस्य कर्णतालस्खलनसमीरविधूतकुम्भधातोः ।
वहति मदनदीपरागरक्ता रतिगृहभित्तिरिव श्रियं परार्ध्याम् ।।२७२।।इति।

यथा च-

सङ्ग्रामनाटककुतूहलिनां तदानी-
मुत्थापनेन दधतो मुदमुत्तमानाम् ।
विस्पष्टभाण्डरुचयोऽतिविचित्ररूपां
लक्ष्मीं दधुर्जवनिकामहितास्तुरङ्गाः ।।२७३।। इति ।

एवम्-(किराता.)

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।
अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः ।।२७४।।

इत्यादावपि द्रष्टव्यः । अत्र हि 'न विद्विषा भीः सुहृदा च नादरः' इति युक्तः पाठः ।

ख. कर्मणो यथा-

कुन्तालीभिर्युधमिव गहनामेता-
मासाद्योच्चैश्शितशतशरशतसङ्कीर्णाः ।
अस्मिन् नानाफलकवलनसंसक्ता
वल्गन्त्येते दिशि दिशि हरिसैन्यौघाः ।।२७५।। इति ।

ग. क्रियाया यथा-

कुसुमैः कृतवासनः समन्तादपनिद्रत्वमुपेयिवद्भिरस्मिन् ।
श्रुतिमन्त्रगणाभिरामरूपैर्न ववौषट्पदशोभिभिः समीरः ।।२७६।।इति।

एष चार्थो न्यायसिद्धोऽपि मृदुमतीन् प्रति सुखप्रतिपत्तये वचनेन प्रतिपादितः।

सा चेयमखिलस्यैव पदस्यावृत्तिरिष्यते ।
निबन्धनबलोद्भूता न तदंशस्य जातुचित् ।।९०।।
उपयुक्तार्थता ह्यस्य पदस्येव न विद्यते ।
अधुना तूपयोगेऽस्य पूर्वस्यार्थस्तिरोभवेत् ।।९१।।
अर्थप्रयोगो युगपल्लाघवेनोभयोरपि ।
स्यादयं कामचारो यद्येकेनोक्तिर्द्वयोर्भवेत् ।।९२।।

इत्यन्तरश्लोकाः

१६. 'यत्र च मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च गौर्यो विभवरताश्च श्यामाः पद्मरागिण्यश्च धवलद्विजशुचिवदना मदिरामोदिनिश्वसिताश्च प्रमदा ।' इति ।

अत्र चशब्दावेदितो विरोधः तस्याप्यपिशब्दस्येव तदर्थाभिधानसामर्थ्योपगमात् । यथा-

घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्धरथो मतः ।
इत्यसिद्धं विरोधस्य साक्षाच्छब्देनाप्रदर्शितत्वम् ।।२७७।।

खं येऽभ्युज्ज्वलयन्ति लूनतमसो ये वा नखोद्भासिनो
ये पुष्णन्ति सरोरुहश्रियमधिक्षिप्ताब्जभासश्च ये ।
ये मूर्धस्ववभासिनः क्षितिभृतां ये चामराणां शिरां-
स्याक्रामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रियै सन्तु वः ।।२७८।।

इत्यत्रोभयेषां पादानां व्यतिरेकोऽनुमेयस्तत्र चैषां भिन्नविशेषणत्वमेव हेतुः ।

१७. अभिन्नविशेषणत्वे हि निबन्धनसद्भावे सति सादृश्यमात्रं प्रतीयते न व्यतिरेकः, यथा-

भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये ।
लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीं दृशोस्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ।।२७९।।इत्यादौ।

भिन्नविशेषणत्वे तु तेषामन्योन्यविशेषप्रतिपत्तिः । विशेषो हि न भेदमन्तरेण भवति स एव च व्यतिरेको नापर इति भिन्नविशेषणत्वानुमेय एवासौ न शब्दशक्तिमूलः ।

१८. तदभिव्यक्तिनिबन्धनं क्वचिदन्यदीयं वचनमपि भवति । यथा वेणीसंहारे- **'रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ।।२८०।।'**

इति शैलूषवचनाकर्णनक्रुद्धं भीमसेनं सान्त्वयितुं सहदेवस्य 'आर्य ! अनुमतमेव नो भरतपुत्रस्य वचनम्' इति वचनम् ।

१९. क्वचित् पुनः प्रतीयमानार्थस्तदभिव्यक्तिनिबन्धनं भवति यथा-

आलिङ्गनादरचितस्थितिराबभौ या पत्युर्विकासिपरिखाजलनीविबन्धा ।
विस्तारिसालजघनं परिवर्त्तनमाननक्षत्ररत्नरशनागुणमुद्वहन्ती ।।२८१।।

इति ।

अत्र तदुचितविशेषणसामर्थ्योपस्थापितो नायिकार्थः पत्युरालिङ्गनादरचितस्थितस्य श्लेषस्य ।

यत्र तु आवृत्तिनिबन्धनगन्धोऽपि न सम्भवति न तत्रार्थान्तरावगतिरिति वृथैव तत्र कवीनामुभयार्थपदोपनिबन्धप्रयासः, वाच्यावचनदोषदुष्टत्वात्। तत्र

२०. शब्दश्लेषे यथा-

क्ष्माभर्त्तुरस्य विकटः कटकः सपीलु-
पालीकुलस्सहरिसैन्यशतावमर्दः ।
लक्ष्मीं विलासघटनां नयति व्यपास्त-
नानाधिकामचरमागधराजितश्रीः ।।२८२।। इति ।

यथा च-

येन ध्वस्तमनाभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो
यश्चोद्रिक्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इत स्तुत्यं च नामामराः
पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ।।२८३।।इति।

एवम्-

कह णाम ण होसि तुम भाअणमसमञ्जसस्स णरणाह!।
णिच्चं चेअ कुणन्तो जहिच्छमत्थाण विणिओअं ।।२८४।।
(कथं नाम न भवसि त्वं भाजनमसमञ्जसस्य नरनाथ?
नित्यं चैव कुर्वन् यथेच्छमर्थानां विनियोगम् ।।)

इत्यादावपि द्रष्टव्यः । न ह्यत्र चाटौ निन्दायां वा निश्चयो निबन्धनाभावादिति ।

२१. अर्थश्लेषे यथा-

दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाकृष्टसृष्टैः पयोभिः
पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्यह्नि संहारभाजः ।
दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो
गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ।।२८५।।इति।

अत्र हि गाव इत्यस्य विशेष्यवाचिन उपमानाभिमतार्थान्तरवृत्तित्वेऽपि विशेषणानाञ्चोभयार्थानुगुण्येऽप्युपमानस्य तत्सम्बन्धाभिधायिनश्चावश्यवाच्यस्यावचनं यत् स दोष इत्येतद् ्रितनिष्यते ।

उभयश्लेषे यथा-

सर्वैकशरणमक्षयमधीशमीशं धियां हरिं कृष्णम् ।
चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमथनं नमत चक्रधरम् ।।२८६।।इति।

इहापि वाच्यावचनमनगन्तव्यम् ।

२२. यथा-

पतिते पतङ्गमृगराजि निजप्रतिबिम्बरोषत इवाम्बुनिधौ ।

अथ नागयूथमलिनानि जगत्परितस्तमांसि परितस्तरिरे ।।२८७।।इति।

अत्र नागयूथेन धर्मिणा साम्यं तमसां वक्तुमभिमतं कवेः, न तद्धर्मेण मलिनत्वमात्रेण । मृगपतौ पतिते निष्प्रतिपक्षतया तस्यैव स्वेच्छाविहारि-त्वोपपत्तेः, न तद्वन्मलिनानां तमसां, पतङ्गस्य मृगराजरूपणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च तत् मलिनादिशब्दाः शक्नुवन्ति वक्तुं हारिसुन्दरसुभगसदृशसन्निभादिशब्दानामेव तदभिधानसामर्थ्य-दर्शनात् । अन्यथा-

सरोजकणिकागौरीं गौरीं प्रति मनो दधौ ।।२८८।।

इत्यादौ गौरादिशब्दा अपि धर्मिसाम्यमेवावगमयेयुः न धर्ममात्र-साम्यम् । तच्चानिष्टं गौरत्वमात्रसाधर्म्यकृतस्य गौर्याः सरोजकर्णिका-साम्यस्य वैवक्षिकत्वात् ।

अथोच्यते गौरादिशब्दा अपि सदृशादिशब्दवत् साक्षाद् धर्मिसाम्य-मेवाभिदध्युः, सामर्थ्यात् तु धर्ममात्रसाम्यावगतिः कर्णिकाया गौरत्वा-व्यभिचाराद् इति । तदयुक्तम् । तन्निबन्धनभूतायाः श्रुतहानेरश्रुतकल्प-नायाश्चान्याय्यत्वात् । युज्येत पुनरेवं, यदि प्रतीतिः क्षमेतेति ।

२३. यत् पुनर्धर्मयोरेकनिर्देशेऽन्यधर्मप्रतिपत्तिः साहचर्यादित्यन्ये मन्यन्ते, यथा-

निर्वृष्टेऽपि बहिर्घने न विरमन्त्यन्तर्जरद्वेशमनां

लूतातन्तुततिच्छिदो मधुपृषत्पिङ्गाः पयोबिन्दवः ।।२८९।।

इत्यत्र पयोबिन्दूनां मधुपृषत्पिङ्गत्वात् पिङ्गत्वसहचरितवृत्तत्वस्य प्रतिपत्ति-रिति, तदनुपपन्नम् । माधुर्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्गात्, साहचर्याविशेषात् । या तु रूपादेस्सतो गतिः सा हेतुधर्मानुमानेनेष्यते । इह तु हेतुहेतुमद्भावस्तयोरसिद्ध इति साहचर्यासिद्धौ कुतोऽन्य-धर्मप्रतिपत्तिसिद्धिः । सिद्धेऽपि वा तस्मिंस्तस्यैकस्य धर्मस्य साधन-भावेनानिर्देशे कथमन्यधर्मप्रतिपत्तिसिद्धिः । एवं हि-

दुःखाभितप्तस्य जनस्य जाने तुषारशीतः प्रतिभाति वह्निः ।।२९०।।

इत्यत्र वह्नावपि शीतत्वसाहचर्यात् पाण्डुत्वप्रतिपत्तिप्रसङ्गः ।

किञ्च सत्यामन्यधर्मप्रतिपत्तिसिद्धौ तद्धेतुः साहचर्यमन्यद्वा परिकल्प्येत । अत्र तु सैव न सिद्धेति व्यर्थस्तत्परिकल्पनप्रयासः ।

२४. किं हि तत्परिकल्पनं विनात्र परिहीयेत । पयोबिन्दूनां मधुपृषद्वृत्तत्वमिति चेत्, कामं परिहीयताम् । न च प्रयोजनवशात् प्रमाणव्यवस्था भवितुमर्हति ।

तस्मादनेकधर्मत्वेऽप्यर्थस्य यस्यैव धर्मस्य निर्देशस्तस्यैव प्रतिपत्तिर्न्याय्या, नान्यस्येति 'अत्र (पतित इति पद्ये) तमसां नागयूथसादृश्ये वाच्ये यत् तेषां मलिनत्वमुक्तं स वाच्यावचनं दोषः ।

एवं च पृषत्पदप्रयोगोऽत्रातिरिच्यमानोऽनुप्रासवृत्तपरिपूरणायैव पर्यवस्यति न बिन्दूनां वृत्तत्वप्रतिपत्तये इति 'नागयूथसदृशानी'त्यत्र पाठो युक्त इति ।

यत्तु-

करिकरभ ! विमुञ्च लोलतां चर विनयव्रतमानताननः ।
मृगपतिनखकोटिभङ्गुरो गुरुरुपरि क्रमते न तेऽङ्कुशः ।।२९१।।

इत्यत्राङ्कुशस्य मृगपतिनखकोटिभङ्गुरत्वं दुस्सहत्वं चेति धर्मद्वयं वक्तुमभिमतम् । न तदुक्तनयेन भङ्गुरशब्द एवावगमयितुं क्षमते, तस्य कौटिल्यमात्राभिधायित्वेनैव प्रसिद्धेः । यत् तु तस्य दुस्सहत्वं तत् मृगपतिपदसम्बन्धसामर्थ्यादिव प्रतीयते न भङ्गुरत्वसाहचर्यादिति ।

२५. एवम्-

प्रभवति च समरमूर्धनि नवनीरदनील एष तव खड्गः ।
विशति च मानसममलं सतां यशो हंसविसरसितम् ।।२९२।।

इत्यत्रापि खड्गस्य यशसश्च पूर्वोक्तेन नयेन नवनीरदहंसविसररूपत्वाप्रतीतौ तन्निबन्धनाया अर्थान्तरप्रतीतेरनुपपत्तिरिति भ्रान्तिमात्रकृतोऽसाविति मन्तव्यम्। तेन 'नवनीरदसुन्दरः कृपाणः' इति 'हंसविसरसम'मिति चात्रानुगुणौ पाठौ ।

धर्मिसाम्यविवक्षायां धर्ममात्राभिधायिनाम् ।
नेष्टः प्रयोगः शब्दानां समासोपमितौ बुधैः ।।९३।।

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

२६. यथा च-(रघु.१६.७१)

तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् ।
आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतो मरुत्वाननुयातलीलः ।।२९३।।इति।

अत्रानुयातिक्रियापेक्षो राजमरुत्वतोः कर्तृकर्मभावोऽभिधातुमभिमतः कवेः । न चासौ तत्सम्बन्धस्तयोः साक्षादुक्तः, जललीलासम्बन्धमुखेन राजसम्बन्धस्योक्तत्वात् । अतोऽत्र साक्षात् तत्सम्बन्धो वा वाच्यः, तदर्थमन्यत् क्रियान्तरं वा, येन कर्तृकर्मभावस्तयोर्घटनामियात् । न चोभयोरेकमप्युक्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः । तेन वरमत्र पाठः श्रेयान् **'आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतोऽनुयातो मघवा विलासैः'** इति । न चैवं क्रियान्तराकाङ्क्षाप्रसङ्गः।

यथा वा-

लच्छी दुहिआ जामादुओ हरी तह घरल्लिआ गङ्गा ।
अमियमिअंगा अ सुआ अहो ? कुडुम्बं महोअहिणो ।।२९४।इति।

(लक्ष्मीर्दुहिता जामाता हरिस्तस्य गृहिणी गङ्गा ।
अमृतमृगाङ्कौ च सुतौ अहो कुटुम्बो महोदधेः ।।)

अत्र लक्ष्म्या दुहितृत्वममृतमृगाङ्कयोः सुतत्वं च विधीयमानं तेषां त्रैलोक्यैकस्पृहणीयतया तत्कुटुम्बस्य महोदधेः श्लाघाया आस्पदत्वमुपपद्यत इति द्वयमेवोपादेयं द्रष्टव्यं नान्यत् ।

तत्र हि भगवतो हरेर्गङ्गायाश्च सकलत्रैलोक्यालङ्कारत्वेऽपि न तयोर्जामातृगृहिणीभावेन विधानमिति न महोदधेः श्लाघातिशययोगः यन्निबन्धनमत्यद्भुतास्पदत्वमस्य स्याद् इति तद्विधानस्य वाच्यस्यावचनं दोषः ।

अथ हरिर्जामाता गङ्गा गृहिणीत्येवं विपर्ययेणात्र सम्बन्धः करिष्यते तस्य पुरुषाधीनत्वात् । तथा च न यथोक्तदोषावकाशः इति ।

सत्यम् ।

किन्तु न सर्वविषयोऽयं सम्बन्धस्य पुरुषाधीनत्वोपगमः । तस्य हि विशेषणविशेष्यभाव एव विषयोऽवगन्तव्यः । यत्र स्वसौन्दर्यादेव तयोरन्योन्यापेक्षो विध्यनुवादभावः तत्र हि यथाश्रुतपदार्थसंबन्धनिबन्धनोऽर्थप्रतीतिक्रम इति तत्रैव पदार्थपौर्वापर्यनियमोऽवगन्तव्यः ।

यथा-

त्वक् तारवी निवसनं मृगचर्म शय्या
गेहं गुहा विपुलपत्रपुटा घटाश्च ।
मूलं दलं च कुसुमं च फलं च भोज्यं
पुत्रस्य जातमटवीगृहमेधिनस्ते ।।२९५।। इति ।

प्रत्युदाहरणं यथा-

शय्या शाद्वलमासनं शुचिशिला सद्म द्रुमाणामधः
शीतं निर्झरवारि पानमशनं कन्दाः सहाया मृगाः ।
इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे दोषोऽयमेको वने
दुष्प्रापार्थिनि यत् परार्थघटनावन्ध्यैर्वृथा स्थीयते ।।२९६।।इति।

अत्रोदाहरणप्रत्युदाहरणप्रतीत्योर्यदन्तरं तन्मतिमतामेवावभासते, अन्येषां तु शपथप्रत्येयमेव ।

अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत् ।
न ह्यलब्धास्पदं किञ्चित् कुत्रचित् प्रतितिष्ठति ।।९४।।

विधेयोद्देश्यभावोऽयं रूप्यरूपकतात्मकः ।
न च तत्र विधेयोक्तिरुद्देश्यात् पूर्वमिष्यते ।।९५।।

इत्यन्तरश्लोकौ ।

२७. यथा-

स्पष्टोच्छ्वसत्किरणकेसरसूर्यबिम्ब-
विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
बद्धान्धकारमधुपावलि सञ्चुकोच ।।२९७।।

इत्यादौ केसरादेः ।

पदानामभिसम्बन्धस्यान्यथाभावमात्रतः ।
यत्रानिष्टप्रतीतिः स्याद् रचनां तां परित्यजेत् ।।९६।।

यथा-

तव कण्ठासृजासिक्ता करवाललता द्विषाम् ।
प्रसूते समरारण्ये यशःकुसुमसम्पदम् ।।२९८।।इति।

अत्र हि चाटुके युष्मदर्थस्य च पौर्वापर्यविपर्यये समासे वा वाच्ये यत् तयोरवचनं तदेवानिष्टार्थप्रतिपत्तिमूलमिति दोषतयावगन्तव्यम् ।

यथा च-(कुसं.३.२१)

मधुश्च ते मन्मथ ! साहचर्यादसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।
समीरणः प्रेरयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ।।२९९।।इति।

अत एव-

येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थेनापि तेन सः ।
पदानामसमासानामानन्तर्यमकारणम् ।।९७।।
इति प्रतीत्योर्वैचित्र्यमनालोच्यैव चर्चितम् ।
गुणदोषमपश्यद्भिर्दूरादूरोत्थयोस्तयोः ।।९८।।
स्वरूपेऽवस्थितिर्येषां शब्दानामिति नेष्यते ।
न तानन्यव्यवहितान् प्रयुञ्जीत विचक्षणः ।।९९।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

२८. तेन **'द्विषत्कण्ठासृजासिक्ता त्वत्कृपाणलता वरा ।।३००।।'** इत्येकत्र युक्तः पाठः, अपरत्र **'व्यादिश्यते केन समीरणो वा हविर्भुजश्चोदयिता भवे'।।३०१।।** ति (कुसं.३.२१)।

२९. अनन्वयोऽप्यभ्यूह्यार्थत्वाद् रसभङ्गहेतुरिति सोऽपि वाच्यावचनं दोषः । यथा-(रघु.९.६४)

निर्घातोग्रैः कुञ्जलीनाञ् जिघांसुर्ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान् ।
नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽसौ वीर्योदग्रे राजशब्दे मृगाणाम् ।।३०२।।इति।

अत्र हि सिंहानां तावन्न राजशब्दसम्बन्धः सम्भवति तेषां तद्वाच्यत्वाभावात् तत्सम्बन्धाभावाच्च । तत्पर्यायस्य मृगराजशब्दस्य सन्नप्यसावनुपयुक्त एव तस्य प्रक्रान्तत्वाभावाद् मृगाणामित्यत्र मृगराजानामित्येवमनुक्तेश्च ।

३०. किञ्च मृगेषु राजत्वं भवति सिंहानां, नतु शब्द इति वीर्योदग्रत्वं तद्विशेषणमनुपपन्नमेव तस्यार्थनिष्ठत्वेनोपपत्तेः । तेन न सिंहानां न मृगाणां न वीर्योदग्रत्वस्य च राजशब्दशब्देनान्वयः सङ्गच्छत इत्यवाच्य एवासौ । तेन राजभाव इति मृगेष्विति वा वाच्ये तदवचनं दोषः । यथा-

तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
वसन्तलक्ष्म्या शिशिरं समेत्य च ।

प्रसूनक्लृप्तिं दधतः सदर्त्तवः
पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां दधुः ।।३०३।। इति ।

अत्र हि तपर्त्तोर्लिङ्गविशेषानुमितपुरुषभावस्य कर्तृत्वात् प्राधान्यं वक्तुमुचितम्, वर्षाणां च स्त्रीत्वस्य सहभावेन निर्देशादप्राधान्यम्, यथान्येषां हिमागमादीनाम्, अन्यथा तेषां कुटुम्बिरूपतानुपपत्तेः । न च तथोक्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः । (किराता.)

३१. **किमवेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।**
प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ।।३०४।।

इत्यत्र महीयसामिति बहुवचनं वा वीप्सासमानफलं प्रयोक्तव्यम्, यथा-

यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।
विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ।।३०५।।

इत्यत्रार्थान्तरन्यासे, सर्वादिशब्दो वा यथा-(शिशु.)

छायामपास्य महतीमपि वर्त्तमाना-
मागामिनीं जगृहिरे जनतास्तरूणाम् ।
सर्वो हि नोपनतमप्यपचीयमानं
वर्धिष्णुमाश्रयमनागतमप्युपैति ।।३०६।।

इत्यत्र । अन्यथा समर्थकस्य प्रकतिमहीयस्त्वस्य हेतोरन्यसमुन्नत्य-सहिष्णुत्वलक्षणेन साध्येन सर्वोपसंहारव्याप्तिर्न प्रतीयते । तस्मादेवमत्र पाठः परिणमयितव्यः-

प्रकृतिः खलु सा महीयसां न सहन्तेऽन्यसमुननतिं यया ।।३०७।।इति।

सर्वनामपरामर्शयोग्यस्यार्थस्य या पुनः ।
स्वशब्देनाभिधा दोषः स वाच्यावचनाभिधः ।।१००।।

यथा-

३२. **निशि नान्तिकस्थितामपि चक्राह्वः सहचरीं विलोकयति ।**
चक्राह्वापि न सहचरमहो सुदुर्लङ्घता नियतेः ।।३०८।। इति ।

अत्र हि चक्राह्वौ सहचरौ न स्वशब्दपरामर्शविषयौ भवितुमर्हतः, तयोरुक्तनयेन सर्वनामपरामर्शविषयत्वोपपादनात्, अन्यथा तयोः पौनरुक्त्यं सर्वनाम्नां च विषयापहारः स्यात् । न चात्र तथा परामर्शो विहित इति वाच्यावचनं दोषः । तेन 'विरहविधुरा न सापि

त'मित्यत्रानुगुणः पाठः ।

३३. एवम्-

परिपाति स केवलं शिशूनिति तन्नामनि मास्म विश्वसीः ।।३०९।।

इत्यादावप्ययं दोषो द्रष्टव्यः । तस्य हि शिशुपाल इति नाम प्रसिद्धं न तु शिशुपरिप इति । तेन 'स शिशून् किल पालयत्यभीः' इति युक्तः पाठः इत्यलं बहुभाषितेन ।

६. अवाच्यवचनम्

१. अनेन च वाच्यावचनेन सामर्थ्यादवाच्यवचनममपि सङ्गृहीतं वेदितव्यम् । तस्यापीष्टार्थविपर्ययात्मकत्वात् । तद्यथा-(रघु.१४.८)

सरित्समुद्रान् सरसींश्च गत्वा रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।
तस्यापतन् मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ।।३१०।।इति।

अत्र ह्येकस्यैवार्थस्य यः पर्यायमात्रभेदेन भेदमुपकल्प्योपमानोपमेयभावो निबद्धः सोऽवाच्यवचनं दोषः, तस्य भिन्नार्थनिष्ठत्वात् । तदयमत्र पाठो युक्तः 'विन्ध्यस्य मेघप्रभवाणि यद्वत्' इति । अस्मिँश्च पाठे भिन्नलिङ्गत्वमुपमादोषोऽपि परिहृतो भवति ।

पर्यायमात्रभिन्नस्य यदेकस्यैव वस्तुनः ।
उपमानोपमेयत्वमवाच्यवचनं च तत् ।।१०१।।

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

यथा च-(उराच.)

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयो-
रसावस्यास्स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।
अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ।।३११।।इति।

अत्र यत् साक्षान्नायिकावर्णनं तदवाच्यमेव । तत्सम्बन्धिनामेव स्पर्शादीनामिव रम्याणामर्थानां विरहव्यतिरेकेणाङ्गभावोपगमाद् । न तस्या एव विरहस्य तत्सम्बन्धित्वेऽप्यसह्यत्वाभिधानादिति तस्या वचनं दोषः । तेन 'मुखं पूर्णश्चन्द्रो वपुरमृतवर्त्तिर्नयनयो'रित्यत्र युक्तः पाठः ।

यथा च-

२. **शोकानलधूमसम्भारसम्भृताम्भोदभरितमिव वर्षति**
नयनवारिधाराविसरं शरीरम् ।।३१२।। इति ।

अत्र हि शोकस्य केनचित् साधर्म्येण यदनलत्वेन रूपणं तत् तावद्रूप्यस्य सद्भावाद्युक्तमेव । धूमस्य पुनर्न किञ्चिद् रूप्यमस्तीत्यवाच्य एवासौ । यथा 'शोकानलदाहभीतेव न हृदयमवतरती'त्यत्र ।

३. रूप्यान्तरसद्भावे तु न कश्चिद् दोषः । यथा-

तस्या धौताञ्जनश्यामा हृदयं दहतोऽनिशम् ।
शोकाग्नेर्धूमलेखेव गलत्यश्रुकणावलिः ।।३१३।। इति ।

अनलकार्यत्वात् तस्य वाच्यत्वमदुष्टमिति चेत्, न, अनवस्थपत्तेरति-प्रसङ्गाच्चेति तस्य वचनं दोष एव । यथा च-

तप्ते महाविरहवह्निशिखावलीभि-
रापाण्डुरं स्तनतटे हृदये प्रियायाः ।।३१४।। इत्यादि ।

उपचारसहैकैव रूपकस्येष्यते क्रिया ।
यथानलस्य दाहादिर्न कार्यादिरसम्भवात् ।।१०२।।

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

४. **दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य ।**
कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ।। इति ।

अत्र कृपणकृपाणयोराकारमात्रतो व्यतिरेक उक्तः, स चायुक्तः, द्विविधो ह्याकारार्थः सन्निवेशलक्षणोऽक्षरविशेषलक्षणश्च ।

तत्राद्यस्तावदिहानुपादेय एव, सहानवस्थानवतोरर्थयोस्तद्व्यभिचा-भावादिति नासौ सचेतसां चमत्कारमावहति । द्वितीयस्तु न सम्भवत्येव, अक्षरकृतविशेषस्य शब्दैकविषयत्वात् । यद्यपि हि स्वरूपमपि शब्दस्यार्थ एव । यदाहुः-(वा.प.१.५६)

विषयत्वमनापन्नैः शब्दैर्नार्थः प्रकाश्यते ।
न सत्तयैव तेऽर्थानामगृहीताः प्रकाशकाः ।। इति ।

तथापि तस्य तात्पर्येणाविवक्षितत्वात् न तदपेक्षमर्थविषयत्वमस्य शक्यं वक्तुम् । वाच्यदशापत्तावपि तस्य शब्दस्वरूपतानपायादिति । यथा च-

येनालङ्कृतमुद्यानं विहारेणामुना तव ।
तेनैव निर्विकारेण करिकुम्भनिभौ कुचौ ।।३१५।। इति ।

इह तु युक्त एवासौ-

अक्षराणामकारोऽहमिति यः स्वयमभ्यधात् ।
सोऽपि त्वयामुना स्वामिन्नाकारेण लघूकृतः ।।२१६।।इति।
तेनाक्षरविशेषात्मकाकारभेदलक्षणस्य शब्दधर्मस्यार्थविशेषणभावेनावाच्यस्य यद् वचनं सोऽपि दोष एवेति द्रष्टव्यम् ।

यद्यप्यर्थावुभौ शब्दः क्रमेणाभिदधात्ययम् ।
स्वरूपञ्चार्थरूपं च तथाप्यस्याभिधा क्रिया ।।१०३।।
तत्परत्वाद् विवक्षाया विश्राम्यत्यर्थ एव हि ।
भिन्नधर्मतया तेन भिन्नकक्ष्यतयापि च ।।१०४।।
नार्हतो जातुचिदिमौ श्लिष्टमेकं विशेषणम् ।
मा भूदेकात्मतापत्तिदोषोऽसावेतयोरिति ।।१०५।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

५. क. **यमिन्द्रशब्दार्थनिषूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ।** इति ।
अत्र हिरण्यकशिपुमिति वक्तव्ये हिरण्यपूर्वं कशिपुमित्युक्तं सोऽवाच्य-वचनं दोषः ।
यतोऽत्र हिरण्यशब्दः कशिपुशब्दश्चाभिधेयप्रधानौ वा स्यातां स्वरूपमात्रप्रधानौ वा । तत्र न तावदभिधेयप्रधानौ अनभ्युपगमाद्, अर्थस्यासमन्वयात्; कशिपुशब्दस्य नपुंसकलिङ्गतापत्तेश्च । नापि स्वरूपप्रधानौ । नह्येवमसुरविशेषस्य हिरण्यकशिपोरभिधानानुकारः प्रख्यानक्रियाकर्मभावेनाभिहितो भवति ।

ख. द्विविधो हि शब्दानुकारः शाब्दत्वार्थत्वभेदात् । तत्रेतिना व्यवच्छेदे शाब्दः प्रसिद्ध एव । अर्थावच्छेदभावादार्थः; यथा 'महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः'(विक्रमो.४.१३) इति ।
इह चायमार्थोऽनुकारः, इतिनाऽनवच्छेदात् । केवलं यत् तस्याभिधानमनुकार्यं तन्नानुकृतं, यच्चानुकृतं तत् तस्याभिधानमेव न भवति । लोके हिरण्यकशिपुरिति तस्याख्यानं न हिरण्यपूर्वःकशिपुरिति, अतस्तस्यावाच्यस्य वचनं दोषः । यथा वा-

ग. क्षुण्णं यदन्तःकरणेन वृक्षाः
फलन्ति कल्पोपपादास्तदेव ।।३१७।। इत्यत्र ।
अत्र-'क्षुण्णं यदन्तःकरणेन नाम तदेव कल्पद्रुमकाः फलन्ति ।' इति युक्तः पाठः । अस्मिंश्च पाठे क्षुण्णस्यार्थस्य कल्पद्रुमाणां चावज्ञा-

वगतौ गुणान्तरलाभः । एवम्-(रघु.८.२९)

घ. दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं प्रचक्षते ।।३१८।।

इत्यादौ द्रष्टव्यम् ।

ङ या घर्मभासस्तनयापि शीतलैः
स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः ।
कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधातृभि-
र्विहन्तुमंहांसि जलैः पटीयसी ।।३१९।। इति ।

अत्र घर्मभासस्तनयत्वादीनां शीतलत्वादीनां च धर्माणामेकाश्रयत्वेन विरोधो वक्तुं युक्तो, न भिन्नाश्रयत्वेन, तस्य तथानुपपत्तेः । नचासौ तथोक्तः, एकेषां यमुनाश्रयत्वेन अन्येषां जलाश्रयत्वेनोपादानात् ।

यद्यपि यमुनायास्तज्जलानां च तात्त्विकमेवैक्यं, तथापि तेषां शब्देन कर्तृकरणतया निर्देशाच्छाब्दं भिन्नत्वमस्त्येव । शाब्द एव विरोधो वक्तुमिष्टः कवेरिति तस्यावाच्यस्य वचनं दोषः । तेनायमत्र पाठः श्रेयान् ।

या धर्मभासस्तनयापि शीतला
स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनी ।
कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधायिनी
विहन्तुमंहांसि जलैः पटीयसी ।।३२०।। इति ।

यथा च-

च. 'रुरुचे हिमाचलगुहामुखोन्मुखः पयसां प्रवाह इव सौर-सैन्धवः'।।३२१।। अत्र हि पयसामिति यत्प्रवाहस्य सम्बन्धितया विशेषणं तदवाच्यमेव तस्य हि तत्सम्बन्धिताऽव्यभिचारात् । यच्चात्र सौरसंन्धव इति विशेषणं तत्र तद्धितनिर्देशोऽप्यवाच्य एव, षष्ठीनिर्देशे एव षष्ठीनिर्देशेनैव तदर्थावगतिसिद्धेः । तेन 'सुमहान् प्रवाह इव जह्नुजन्मनः' इत्यत्र युक्तः पाठः ।

छ. यथा च-(रघु.९.५७)

लक्ष्यीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः
प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।
आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी
बाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसञ्जहार ।।३२२।।

ज. **रहयिष्यति तं लक्ष्मीर्नयविमुखो नापदां पदं क इव ।**
स च तव रिपुरेवमतो भावी तस्यापि तद्विरहः ।।३२३।।इति।

अत्र प्रतिज्ञानिगमनयोः पौनरुक्त्यम् । प्रसिद्धव्याप्तिकस्य हेतोर्धर्मिण्युपसंहारवचनेनैव तदुभयार्थसिद्धेरिति । यदुक्तं 'प्रतिज्ञाया एव तावद् गम्मानार्थाया वचनं पुनर्वचनं, किं पुनरस्याः पुनर्वचनमित्यपार्थकं निगमनम्' इति ।

इह तु न दोषः-

यो यत्कथाप्रसङ्गे छिन्नच्छिन्नायतोष्णनिश्वसितः ।
स भवति तं प्रति रक्तस्त्वं च तथा दृश्यसे सुतनु!।।३२४।।इति।

झ. यत्राप्रस्तुतादेव प्रस्तुतस्यार्थस्य प्रतिबिम्बादिव बिम्बस्य साम्यावगतिर्न तत्रासौ वक्तव्यतामवतरति तदभिधानसामर्थ्यादेव तदवगमाद् उक्तावबाच्यवचनदोषानुषङ्गात् । यथा-

आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरा वार्यते
मध्येवारिधि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां पदम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक् सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ।।३२५।।इति।

अत्र प्रभुमिवेत्युपमानभावः प्रभोः । यथा च-

द्रविणमापदि भूषणमुत्सवे शरणमात्मभये निशि दीपकः ।
बहुविधार्थ्युपकारभरक्षमो भवति कोऽपि भवानिव सन्मणिः ।।३२६।।इति ।

अत्र भवदर्थस्योपमानभावः ।

ञ. प्रस्तुतात्तु तदन्यस्य प्रतीतिरनिबन्धना न सम्भवत्येवेति तत्र तस्योक्तिरुपपद्यत एव । (कुसं.८.५७)

निम्नमुन्नतमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।
सर्वमेव तमसा समीकृतं धिङ् महत्त्वमसतां हतान्तरम् ।।३२७।।इति।

अत्र तमसः प्रस्तुतत्वात् तदुक्तेरसत्पुरुषमत्त्वप्रतीतावसामर्थ्यमिति तद् वक्तव्यमेव भवतीति न तत्रावाच्यवचनदोषानुषङ्गः ।

अप्रस्तुतोक्तिसामर्थ्यात् प्रस्तुतं यत्र गम्यते ।
प्रतिबिम्बाद् यथा बिम्बं तस्योक्तिस्तत्र नेष्यते ।।१०६।।

प्रस्तुतात् तु तदन्यस्य प्रतीतिरनिबन्धना ।
न सम्भवत्येव ततस्तदुक्तिस्तत्र शस्यते ।।१०७।।

इति सङ्ग्रहश्लोकौ ।

६. किञ्च यत्राप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतस्यार्थस्य श्लेषमुखेनासन्नेवोत्कर्षोऽपकर्षो वा तदितरस्य तथाप्रतिपत्तयेऽभिधीयते नासौ तात्त्विक इति न तत्र तामाधातुमुत्सहते तयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेनावस्थानोपयमादित्यवाच्य एवासौ, तस्य वयनं दोषः । तत्रोत्कर्षे यथा-

सद्वृत्ते महति स्वभावसरले बद्धोऽसि यस्मिन् गुणै-
र्युक्ते संयमहेतुतामुपगते यत्रापि विश्राम्यसि ।
तस्याक्षेपपरम्पराभिरभितो दोलायमानस्थिते-
रालानस्य मतङ्गजैष कतमो निर्मूलने दुर्ग्रहः ।।३२८।। इति ।

अत्र सद्वृत्तादिभिर्विशेषणैररुन्तुदस्यालानस्याप्रस्तुतस्य श्लेषबलोपकल्पितेन सदाचारत्वादिधर्म सम्बन्धेनो त्कर्षोऽभिहितः, न चासौ वास्तव इति तदुन्मूलनग्रहो गजस्योचित एव, न दुष्ट त्युपालम्भयोग्यत्वं तत्रासिद्धमेव । यच्च बिम्बभूते तस्मिन्नसिद्धं, तत् कथं प्रस्तुतेऽर्थे दर्पणप्रतिमे प्रतिबिम्बीभवेदिति श्लेषोत्कर्षस्यावाच्यस्य वचनं दोषः । तस्माच्छ्लेषमनादृत्यैव निराकाङ्क्षकाकुक्रमेण किंशब्दस्यार्थो व्याख्येयः। तेन 'कतमो निर्मूलने दुर्ग्रह' इत्यत्र 'न खलु कश्चिदित्युचित एवायं निर्मूलनेऽभिनिवेशस्तव' इत्ययमर्थोऽवतिष्ठत इति । एवमपकर्षेऽपि द्रष्टव्यम् ।

७. सर्वनाम्ना परामृष्टस्याप्यर्थस्य यत्पुनः स्वशब्देन वचनं सोऽवाच्य-वचनं दोषः । यथा-

'उदन्वच्छिन्ना भूः, स च निधिरपां योजनशतम् ।।३२९।। इति ।

अत्र निधिरपामिति ।

८. यस्यार्थस्य समासोक्तित एवोपमानभावोऽवसितो न तस्यासौ पुनर्वाच्यो भवति अवाच्यवचनदोषानुषङ्गात् । यथा-(रघु.९.४१)

अलिभिरञ्जनबिन्दुमनोहरैः
कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।
न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं न
तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ।।३३०।। इति ।

अत्र तिलकप्रमदयोरेकतरस्मिन् वाच्ये यदुभयोर्वचनं तदवाच्यवचनं दोषः।

९. ये तु गण्डस्योपरि पिटकोद्भेदमिव तत्राप्यार्थमेव तस्योपमानत्वमुपरचयन्ति, नमस्तेभ्यः कविवरेभ्यः । तद्यथा-

जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीर भृङ्गः ।
भर्त्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
सम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ।।३३१।।इति।

अत्र हि समासोक्त्यैव दण्डपादस्याम्भोजतुल्यत्वेऽवगते यत् तस्याम्भोजशोभां विदधदिति पुनर्वचनं तदवाच्यवचनदोषतां नातिपतति ।

१०. यत् पुनस्तत्राप्यम्भोजस्यार्थमुपमानत्वमुपात्तं तदप्ययुक्तमेव, तस्योरुनालत्वादिधर्मसम्बन्धोपगमयोग्यतानुपपत्तेः । केवलमेकेनैव समासान्तर्भावाद् वापीसम्भूतत्वेनास्य विशेषणविशेष्यभावः सङ्गच्छते । किन्तु समास एवात्रोक्तनयेनानुपपन्न इवावभासते सचेतसां प्रक्रमभेदप्रसङ्गादित्युक्तम् ।

न च दण्डपादस्य तत्सम्बन्धो घटिष्यत इति शक्यते वक्तुं, तस्य तद्धर्मसम्बन्धासंभवात् । तेनात्राम्भोजस्य शाब्दमुपमानत्वं वा, दण्डपादस्य वाम्भोजत्वेन रूपणं कर्तव्यम्, येनास्य प्राधान्ये सति विशेषणसम्बन्धोपगमयोग्यता स्यात् ।

११. किञ्च भर्तुर्नृत्तस्योद्धतस्य ताण्डवात्मनो योऽनुकारस्तस्य दण्डपादविषयभावेनोपादानाद्, जङ्घाकाण्डनालत्वविशिष्टतया संस्थानविशेषवशाच्च पादस्य दण्डाकारता अभिनवत्वं चेत्युभयमप्यवगतमिति न तत्पुननरुपादेयतामर्हति अतो वरमयमत्र पाठः श्रेयान्-

स्वच्छलावण्यवापीसम्भूतो भक्तिभाजां
भवदवदहनः पादपद्मो भवान्याः ।। इति ।

एवञ्च धारणमात्रविवक्षायां विपूर्वस्य दधातेः प्रयोगः परिहृतो भवति, स हि विपूर्वः करोत्यर्थे वर्त्तते न धारण इति ।

यत्रार्थस्योपमानत्वं समासोक्त्यैव गम्यते ।
न तत् तत्र पुनर्वाच्यमुक्तौ वा शाब्दमस्तु तत् ।।१०८।।

अन्यथा त्वन्यधर्मैः कः सम्बन्धोऽन्यस्य वस्तुनः ।
तेन वाच्यत्वमार्थत्वं चेत्यस्य द्वयमप्यसत् ।।१०९।।

इति सङ्ग्रहश्लोकौ ।

१२. **पत्ता णिअंबफंसं ह्णाणुत्तिण्णाए सामलङ्गीए ।**
चिहुरा रुअन्ति जलबिनदुएहि बन्धस्स व भएण ।।३३२।।
(प्राप्ता नितम्बस्पर्शं स्नानोत्तीर्णाया श्यामलाङ्ग्याः ।
चिकुरा रुदन्ति जलबिन्दुभिर्बन्धस्येव भयेन ।।)

इत्यत्र रोदनं बन्धनभयञ्चेति यद् द्वयमुत्प्रेक्षितं वर्तते, तत्र प्राधान्याद्रोदनाभिधायिन एव पदादनन्तरमुत्प्रेक्षावाचिनि पदे वाच्ये यत् तस्यान्यतोवचनं सोऽवाच्यवचनं दोषस्तस्य तादर्थ्येनाप्राधान्यात् । प्रधाने चोत्प्रेक्षिते तदितरदर्थादुत्प्रेक्षितमेव भवति । यथा-

ज्योतीरसाश्मभवनाजिरदुग्धसिन्धु-
रभ्युन्मिषत्प्रचुरतुङ्गमरीचिवीचिः ।
वातायनस्थितवधूवदनेन्दुबिम्ब-
सन्दर्शनादनिशमुल्लसतीव यस्याम् ।।३३३।।

इत्यत्रेन्दुबिम्बसन्दर्शनम् । तेन 'जलबिन्दुएहि रुअइव चिहुरचयो बन्धणभएण' इति अत्र युक्तः पाठः ।

एकत्रोत्प्रेक्षितत्वेन यत्रार्था बहवो मताः ।
तत्रेवादिः प्रयोक्तव्यः प्रधानादेव नान्यतः ।।११०।।

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

१३. **तव वदनपदार्थश्चन्द्रशब्दार्थतुल्यो**
हृदयकुमुदवस्तूज्जृम्भयत्येष यन्मे ।। ३३४।।

इत्यत्र समासान्तर्गतेन वदनशब्देनैकेनैव वदने वाच्ये यद् बहुभिः शब्दैस्तस्य वचनं सोऽवाच्यवचनं दोषः ।

१४. तथा हि वदनं च तत् पदार्थश्चासाविति कर्मधारयो वा कल्प्येत, वदनपदस्यार्थ इति तत्पुरुषो वा । तत्राद्यस्तावदर्थयोरन्योन्यव्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावाभावादनुपपन्नः, द्वितीयोऽपि प्रयोजनाभावात् । न हि समासे सत्यसति वार्थस्य कश्चिद्विशेषोऽवगम्यते अन्यत्र प्रतिपत्तिगौरवादित्यवाच्यवचनप्रकार एवायमिति ।

१५. यथा च-'**कुशं द्विषामङ्कुशवस्तु विद्वान्**'।।३३५।। (रघु.१६.८१) इति

यत्स्वरूपानुवादेकफलं फल्गु विशेषणम्।
अप्रत्यक्षायमाणार्थं स्मृतमप्रतिभोद्भवम्।।१११।।
तदवाच्यमिति ज्ञेयं वचनं तस्य दूषणम्।
तद् वृत्तपूरणायैव न कवित्वाय कल्पते।।११२।।

यथा-

१६. **ककुभां मुखानि सहसोज्ज्वलयन् दददाकुलत्वमधिकं रतये।**
अदिदीपदिन्दुरपरो दहनः कुसुमेषुमत्रिनयनप्रभवः ।।३३६।। इति।

अत्र हि यदत्रिनयनप्रभवत्वमिन्दोर्विशेषणं तत् स्वरूपमात्रानुवादफलमित्यवाच्यमेव, तस्य तदव्यभिचारात्। न चाव्यभिचारिणोपि ततस्तस्योत्कर्षः कश्चिद् विवक्षितः कवेः, यथा-

अत्रेर्लोचनशुक्तिमौक्तिकमणेर्देवात् सुधादीधिते-
र्गोत्रं हेहयभूभुजां यदुदगात् तस्मिन्नभूदर्जुनः ।।३३७।।

इत्यत्र सुधादीधितेरिति तस्यावाच्यस्य वचनं दोषः। यच्चात्र दहनस्यापर इति व्यतिरेकप्रतीतिफलदं विशेषणं तदवाच्यमेव तस्यात्रिनयनप्रभव इति नञ्समासेनैव प्रतिपादितत्वात्। तस्मादुदित इति तत्रानुगुणः पाठः। यथा च-

१७. '**नाडीजङ्घो निजघ्ने कृततदुपकृतिर्यत्कृते गौतमेन**' ।।३३८।।इति।

अत्र हि तच्छब्दपरामर्शो गौतमस्यावाच्य एव तमन्तरेणाप्युपकारस्य तद्विषयभावावगतेः। तेन परमपकृतवानिति वरमत्र युक्तः पाठः।

यथा च-

'**कटस्थलप्रोषितदानवारिभि**'रिति। अत्र हि दानवारिप्रवासस्य यदेतत् कटस्थलमवधिभावेन विशेषणमुपात्तं तन्न वाच्यमव्यभिचारात्।

१८. एवम् -

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते! मम हि गौरि!।
अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति! युष्मत्प्रसादेन ।।३३९।।

इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। उत्फुल्लकेसरगौरशब्दानां पौनरुक्त्यात्।

कथं तर्हि स्वभावोक्तेरलङ्कारत्वमिष्यते।
न हि स्वभावमात्रोक्तौ विशेषः कश्चनानयोः।।११३।।

उच्यते वस्तुनस्तावद् द्वैरूप्यमिह विद्यते ।
तत्रैकमत्र सामान्यं यद् विकल्पैकगोचरः ।।११४।।
स एव सर्वशब्दानां विषयः परिकीर्त्तितः ।
अत एवाभिधेयं ते सामान्यं बोधयन्त्यलम् ।।११५।।
विशिष्टमस्य यद् रूपं तत् प्रत्यक्षस्य गोचरः ।
स एव सत्कविगिरां गोचरः प्रतिभाभुवाम् ।।११६।।

यतः -

रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः ।
क्षणं स्वरूपस्पर्शोत्था प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः ।।११७।।
सा हि चक्षुर्भगवतस्तृतीयमिति गीयते ।
येन साक्षात्करोत्येष भावांस्त्रैकाल्यवर्त्तिनः ।।११८।।
इत्यादि प्रतिभातत्त्वमस्माभिरुपपादितम् ।
शास्त्रे तत्त्वोक्तिकोशाख्य इति नेह प्रपञ्चितम् ।।११९।।
अर्थस्वभावस्योक्तिर्या सालङ्कारतया मता ।
यतः साक्षादिवाभान्ति तत्रार्थाः प्रतिभार्पिताः ।।१२०।।

यथा-(कुसं.४.२३)

ऋजुतां नयतः स्मरामि ते शरमुत्सङ्गनिषण्णधन्वनः ।
मधुना सह सस्मिताः कथा नयनोपान्तविलोकितं च तत् ।।३४०।।

इति । यथा च-(हर्षच.)

कुर्वन्नाभुग्नपृष्ठो मुखनिकटकटिः कन्धरामातिरश्चीं
लोलेनाहन्यमानस्तुहिनकणमुचा चञ्चता केसरेण ।
निद्राकण्डूकषायं कषति निबिडितश्रोत्रशुक्तिस्तुरङ्ग-
स्त्वङ्गत्पक्ष्माग्रलग्नप्रतनुबुसकणं कोणमक्ष्णः खुरेण ।।३४१।।

इति । यथा वा-(शाकु.१.७)

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ।।३४२।।

समान्यस्तु स्वभावो यः सोऽन्यालङ्कारगोचरः ।
म्लिष्टमर्थमलङ्कर्त्तुमन्यथा को हि शक्नुयात् ।।१२१।।
वस्तुमात्रानुवादस्तु पूरणैकफलो मतः ।
अर्थदोषः स दोषज्ञैरपुष्ट इति गीयते[1] ।।१२२।।
अनन्तरोक्तयोरेव यद्वाऽन्तर्भावमर्हति ।
यथायोगमयं दोषस्तेन पञ्चैव ते मताः ।।१२३।।

इत्यन्तरश्लोकाः ।

१९. ता एता दोषजातयो महाकवीनामपि दुर्लक्षा इत्यवसीयन्ते ।

यथा-(रघु.३.२३)

उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ।।३४३।।

इत्यत्र यथातथाशब्दाभ्यामेव मागधीनृपयोरुमावृषाङ्कसाम्यं शचीपुरन्दरसाम्यं च, सुतस्य च शरजन्मप्रजयन्तसादृश्यमवगमितमिति यत् तयोस्तस्य च पुनस्तत्सादृश्यवचनं तत् पुनरुक्तम् ।

तथोपमानयोर्यो निर्देशक्रमः प्रक्रान्तः स उपमेययोः क्रमे भेदं नीत इति निर्देशप्रक्रमभेदो दोषः; तत एव च तत्समावित्यत्रावाच्यवचनदोषोऽपि तावत् स्फुट एव उपमानयोग्यत्वानुपपत्तेः ।

किञ्च तथा शब्दस्य यद् वचनं सोऽवाच्यवचनं दोषः, तद्व्यतिरेकेणाप्यर्धयोर्विपर्यर्यासमात्रेण तदर्थावगतिसिद्धेः । तस्मादेवमत्र पाठः श्रेयान् 'सुजन्मना तेन सुतेन तावुभौ ननन्दतुः सा च विशांपतिश्च सः' इति । यतो वस्तुमात्रोपनिबद्धप्रायेऽपि पदसमुदाये दृश्यन्त एव ते ।

२०. अन्येषां यथा-(ध्व.१.२)

काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्व-
स्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये ।
केचिद् वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयं
तेन ब्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम् ।।३४४।।

इत्यत्र काव्यस्यात्मा ध्वनिरितीतिशब्दस्य तावत् प्रक्रमभेदः । स हि काव्यात्मपदानन्तरं प्रयोक्तव्यः काव्यस्यात्मेतीति । अन्यथा

---

१. इयमापूर्त्तिस्तत्रभगवतो हेमचन्द्राचार्यस्य 'काव्यानुशासन'-जात्यलङ्कारवृत्तेः । द्र. ३३०-३१ पृष्ठमध्ये काव्यमालायां द्वितीयसंस्करणे ।

ध्वनिनैवास्य सम्बन्धे विज्ञायमाने तस्य सर्वनामपरामर्शाभावे अभावो भाक्तत्वं वागविषयत्वं च न प्रतीयेत । तस्याभिधानात्मन इतिना व्यवच्छेदाद् अन्यस्य च ध्वनेरनुपादानात् ।

स ह्यभावादिधर्माधिकरणभावेन सर्वनामपरामर्शयोग्योऽवश्य मुपादेयः, नचोपात्तः । यश्चोपात्तः सतदभिधानानुकारस्वरूपमात्रप्रधानो, नार्थाभिमुख इति काव्यात्मन एवार्थस्य तदधिकरणभावो विज्ञायते न ध्वनेः । स हि तत्र संज्ञामात्रम् । यत् स एवाह 'काव्यस्यात्मा ध्वनिसंज्ञित' इति ।

२१. तच्चानिष्टमेव । न हि केचित् काव्यात्मनो रसादेरभावं भाक्तत्वं वाभ्युपगच्छन्ति । मुख्यवृत्त्या च काव्यात्मशब्दवाच्यो रसादिरेव युक्तो नापरः। तदभावे प्रतीयमानार्थान्तरसंस्पर्शेऽप्यर्थापत्त्यादिवाक्यवत् काव्यस्य निर्जीवतापत्तेः ।

एतच्च रसस्वरूपमुपक्रम्य स एवाह-(ध्व.१)

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।
क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ।। इति ।

इतिनार्थो व्यवच्छिन्नः शब्दमात्रेऽवतिष्ठते ।
सर्वनामपरामर्शयोग्योऽसौ न भवेत् ततः ।।१२४।।

यथा घटः कुट इति ज्ञेयो यस्स पृथूदरः ।
यथा नृपो नृग इति ख्यातो यः स महामतिः ।।१२५।।

ततोऽर्थ एव काव्यात्मा तत्परामर्शनोचितः ।
न ध्वनिस्तदभावादिसम्बन्धोऽस्य कथं मतः ।।१२६।।

इत्यन्तरश्लोकाः ।

२२. एवन्तर्हि

अस्त्युन्नते सुरसरिज्जलधाव्यमान-
भागे नवार्करुचि मन्दरशैलशृङ्गे ।
ज्योत्स्नावतीति नगरी भुवनत्रयैक
भूषा वृषाङ्कशिरसीव शशाङ्कलेखा ।।३४५।।

इत्यत्र शशाङ्कलेखाया ज्योत्स्नावतीत्वेन यद् विशेषणं तदनुपपन्नमेव स्याद् । इतिशब्दव्यवच्छेदादिति । बाढम् । को वा नानुमन्यते ।

केवलमिति-शब्दार्थानव-धारणमूलो मोह एवासौ व्याख्यातृणामिति ।

२३. अथ काव्यात्मानुवादेन विहितस्य ध्वनेः समाम्नानक्रियाकर्मभावावच्छेदेन समुदायादयमितिशब्दः प्रयुक्त इत्यर्थप्रधान एवायं ध्वनिशब्दो न स्वरूपप्रधान इति तस्य सर्वनामपरामर्शयोग्यस्याभावादिसम्बन्धो घटत एव इत्युच्यते । तदयुक्तम् । एवं हि वाक्यार्थावच्छेदः प्रतीयेत, ततश्च तत्परामर्शिनः सर्वनामपदादेर्नपुंसकलिङ्गनिर्देशप्रसङ्ग इति । यथा-

'तदवितथमेव मन्ये विषया आशीविषा इति यदाहुः ।।३४६।।'

तस्मादात्मशब्दानन्तरमेवायमितिशब्दः प्रयोक्तव्यः । स च हेत्वर्थवृत्तिः, यथा-(शिशु.)

रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः ।।३४७।।

इत्यत्र । तेनायमर्थः-यतः काव्यस्यात्मा जीवितभूतस्ततो बुधैर्यो ध्वनिर्नाम समाम्नातपूर्व इति । एष एवार्थोऽभिमतः कवेरिति विज्ञायते यदयं तत्र तत्र ध्वनेः काव्यैकजीवितत्वमाह ।

२४. किञ्च समाम्नातेर्धातोः कर्मणि भूते च क्तप्रत्ययोत्पत्तौ कर्मण एव प्राधान्ये तस्यैव निर्देशो न्याय्यो न कर्तुर्नापि पूर्वशब्दस्य, अव्यभिचारात् प्रयोजनाभावाच्चेति यदेतयोरुपादनं तत् पुनरुक्तमेव ।

२५. किञ्च 'भाक्तमाहुस्तमन्ये' इत्यत्रापि पूर्ववदितिशब्दः प्रयोक्तव्यः उत्तरत्र च । अन्यथा अन्येषां केषाञ्चिच्चोक्तिर्नानुकृता स्यात् ।

ततश्च भाक्तो यो ध्वनिस्तमाहुरन्य इति, वाचामविषये स्थितं यत् तदीयं तत्त्वं तत् केचिदूचुरिति प्रतीतौ ध्वनेर्भाक्तत्वोक्तिः, अन्येषां केषाञ्चिच्च वाचामविषये स्थितत्वं यत् तदीयस्य तत्त्वस्य तदुक्तिर्नानुकृता स्याद् इतिना व्यवच्छेदाभावाद् इति वाच्यावचनं दोषः ।

२६. सामर्थ्यादुक्तेरनुकारानुगमे वा पूर्वत्रेतिशब्दस्य पौनरुक्त्यप्रसङ्गः ।

किञ्चात्र वचनार्थो गदतिः प्रयुक्त एवेति तस्यैवादिदीपकन्यायेनानुवृत्तिर्युक्ता न तु तदभिन्नार्थस्य ब्रवीतेरुपादानमित्युभयत्राप्युक्तदोषत्वानतिवृत्तिः ।

२७. कालविशेषप्रक्रमभेदश्चात्रावगन्तव्यो जगदुरित्यूचुरिति च काल विशेषस्य प्रक्रान्तस्यानिर्वाहात् ।

२८. किञ्च ध्वनेस्तत्त्वं ध्वनिरेव वा स्याद् अन्यदेव वा । तत्र ध्वनिरूपत्त्वे

तत्त्वमूचुस्तदीयमिति त्रितयमपि पुनरुक्तं स्यात् । केचिद् वाचां स्थितमविषये जगदुरित्येतावद्भिः प्रयुक्तान्तर्गतैरेव पदैस्तदर्थावगतिसिद्धेः । यथोक्तं प्राक् -(२.५८)

प्रयुक्तान्तर्गतैरेव यत्र सोऽर्थः प्रतीयते ।

प्रयोगस्तत्र शेषाणां पदानां पौनरुक्त्यकृदिति ।। (२.५८)

अन्यरूपत्वे त्वन्यस्य वागविषयत्वाभावे ध्वनेस्तदविषयत्वं नोक्तं स्यात् तयोर्भेदात् ।

२९. किञ्च भक्तेरेव ध्वनिरूपतामन्ये मन्यन्ते न तत्सम्बन्धिनोऽन्यस्य व्यापारादेरिति व्यर्थस्तद्धितनिर्देशः । यत् स एवाह भक्तिर्ध्वनिरिति-(ध्व.१.१४)

भक्त्या बिभर्त्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ।। इति ।

युक्तं चैतत्, तथा हि -(ध्व.१.१७ उ.)

कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् ।।३४८।।

इत्यत्र वदत्यर्थाद्वाच्यादन्यस्य व्यक्तिलक्षणस्यार्थस्य तात्पर्येण प्रकाशनमिति ध्वनिलक्षणानुगमात् भक्तेरेव तत्त्वमुपपद्यते नान्यस्येति व्यर्थस्तद्धितनिर्देशः ।

३०. **'सहृदयमनःप्रीतय' ।।३४९।।**(ध्व.१.२) इत्यत्र च मनश्शब्दः पुनरुक्तः प्रीतेर्मनोधर्मतया तदधिकरणभावाव्यभिचारादित्येतत् प्रपञ्चितमेव प्राक्। तेन वरमयमत्र पाठः श्रेयान् अल्पदोषत्वात् -

काव्यस्यात्मेत्यमलमतिभिर्यो ध्वनिर्नाम गीत-
स्तस्याभावं जगदुरपरे भक्तिरित्येवमन्ये ।
केचिद् वाचामविषय इति प्रस्फुरत्तत्त्वमन्त-
स्तेन ब्रूमः सहृदयजनप्रीतये तत्स्वरूपम् ।। इति ।

यद्वा

इदमद्यतनानां च भाविनां चानुशासनम् ।
लेशतः कृतमस्माभिः कविवर्त्मारुरुक्षताम् ।।१२७।।

इत्यलमप्रस्तुवस्तुविस्तरेण । तस्मात् स्थितमेतद् यथा शब्दस्यार्थाभिधानमन्तरेण न व्यापारान्तरं सम्भवतीति ।

गमयन्त्यर्थमुखेन हि सुप्तिङ्वचनादयोऽपरानर्थान् ।
तेन ध्वनिलक्ष्मविधौ शब्दग्रहणं विफलमेव ।।१२८।।

इति सङ्ग्रहार्या ।

इति श्रीराजानकमहिमभट्टविरचिते व्यक्तिविवेकाख्ये काव्याऽलङ्कारे शब्दानौचित्यविचारो नाम द्वितीयो विमर्शः ।।२।।

निवेदना

आलङ्कारिकमूर्धन्याः समेऽपि ध्वनिनामकम् ।
शब्दतोऽपि न काव्यस्य धर्मभावेन पस्पृशुः ।।

शाब्दिकानां ध्वनिः क्वासौ क्वासावानन्दवर्धनः ।
तत्रापि काव्यधर्मत्वगाथा काल्पनिकी परम् ।।

वस्तुतो बौद्धशाखायां कस्याञ्चिद् ध्वनिरेषकः ।
प्रामूर्च्छत् तमेवानन्दाचार्योऽध्यगमत् ततः ।।

बुधा बौद्धा इहोन्नेया वैदिकानां विरोधिनः ।
सार्वाश्च भामहाद्या वै नान्ये हर्यादयो बुधाः ।।

लोचनादिषु यद् भर्तृहरिर्दत्तो ध्वनेः कृते ।
वैषम्यादत्र नो तेषां ध्वनिः काव्याध्वनो ध्वनिः ।।

सनातनस्य

०००

अथ तृतीयो विमर्शः

तदेवं ध्वनिलक्षणस्य तद्भेदानां चानुमानेऽन्तर्भावमुपपाद्य सम्प्रति तदुदाहरणानां यथायोगं क्रमेणासावुपदर्श्यते । तत्र

वस्तुमात्रस्य तावत् -

१. **भम धम्मिअ ! वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ देण ।**
गोलाणइकच्छकुडंगवासिणा दरिअसीहेण ।। १।।

(भ्रम धार्मिक विस्रब्धः स शुकनोऽद्य मारितस्तेन ।
गोदानदीकच्छकुडङ्गवासिना दृप्तसिंहेन ।।)

इत्यत्र केनचित् सुकृतिना यूना सह विस्रम्भसम्भोगसुखास्वादलालसया विजने वने विविधकुसुमामोदमुदितमधुकृति कृतसङ्केतया कयाचित् कुसुमापचिचीषया भ्रमतो धार्मिकस्य मनोरथपरिपन्थि तद्देश्सादनं विघ्नमिव मन्यमानया जानानयापि केसरिकिशोरकस्य क्रौर्यातिरेकं कुक्कुरमारणमात्रत्रासोपन्यासेनास्य प्रियमावेदयितुकामया विदग्धयापि मुग्धयेव विधिमुखेन भ्रमणस्य प्रतिषेधो विहितः ।

अत्र हि द्वावर्थौ वाच्यप्रतीयमानौ निधिनिषेधात्मकौ क्रमेण प्रतीतिपथमवतरत,. तयोर्धूमाग्न्योरिव साध्यसाधनभावेनावस्थानात् । तत्राद्यस्तावदविवेकसिद्धः स्पष्ट एव भ्रमणविधिलक्षणस्य साध्यस्य तत्परिपन्थिक्रूरकुक्कुरमारणात्मनः साधनस्य चेत्युभयोरप्युपादानात् ।

द्वितीयस्त्वत एव हेतोः पर्यालोचितणिजर्थस्य विवेकिनः प्रतिपत्तुः प्रयोजकस्वरूपनिरूपणेन सामर्थ्यात् प्रतीतिमवतरति । तच्च सामर्थ्यं मृतेऽपि कौलेयके क्रूरतरस्य सत्त्वान्तरस्य तत्र सद्भावावेदनं नाम नापरम् । तदेव च साधनम् । तयोश्च साध्यसाधनयोरविनाभावनियमो विरोधमूलः । स चानयोर्लोकप्रमाणसिद्ध इत्युक्तम् ।

ननु यद्यतो वाक्यादर्थद्वयावगमस्तत् कथमुत्तरस्मिन्नेव नियमेन विश्रान्तिः, न पूर्वस्मिन्, उभयत्रापि वा, तयोः प्राकरणिकत्वेन विशेषाभावात्।

उच्यते ।

न तावदत्र वाच्यानुमेययोरर्थयोः समुच्चयेन अवगतिरुपपद्यते 'भ्रम,

मा च भ्रमीरि'ति विधिनिषेधयोरेकाश्रयत्वविरोधात्,
नापि विकल्पेन, भ्रम वा मा वा भ्रमीरिति वचनोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात्,
नाप्यङ्गाङ्गिभावेन, विधिनिषेधयोस्तदसम्भवात् ।

केवलं योऽसौ भ्रमणविधौ हेतुभावेन दृप्तपञ्चाननव्यापारस्तत्रोपात्तः स एव विमृश्यमानः परम्परया धार्मिकस्य तन्निषेधे पर्यवस्यति तयोर्बाध्य-बाधकभावेनावस्थानात्, को ह्यनुन्मत्तः कुक्कुरमात्रसद्भावभयात् परिहृतभ्रमण-स्तत्रैव दृप्तसिंह-सद्भावाशङ्कायामपि सविस्रम्भं भ्रमेदित्यनुमेयार्थविश्रान्ति-नियमहेतुर्बाध्य-बाधकभावोऽस्त्येवात्र विशेषः ।

अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा शुक्तिकारजतप्रतीत्योरपि क्रमभाविन्योरेतत्पर्यनुयोगप्रसङ्गः केन वार्येत । तस्माद् बाध्यबाधक-भावावसायकृत एवात्रोत्तरार्थविश्रान्तिनियम इति स्थितम् ।

तत्र 'भम धम्मिअ ! वीसद्धो' इति वाक्यार्थरूपो भ्रमणविधिर्वाच्यः तस्य 'सो सुणओ अज्ज मारिओ देण' इत्यादिना क्रूरकुक्करमारणं दृप्तसिंह विहितं वाक्यार्थरूपमेवार्थो हेतुः । तत्प्रतिषेधस्त्वनुमेय एव न वाच्यः तस्योक्तनयेनाक्षेपात् ।

तत्र **'गोलाणईकच्छकुडङ्गवासिणा'** इति गोदावरीकच्छकुहरस्य धर्मित्वनिर्देशः, 'दरिअसीहेणे'ति श्वमारणकारणाभिधानद्वारेणोपात्तस्य दृप्तसिंहसद्भावस्य हेतुभावः, कुडुङ्गवासिणेति तद्विशेषणेन तस्य धर्मिणि सद्भावोपपादनम् ।

तस्यास्य हेतोः साध्यस्य च निर्भयभ्रमणविधिलक्षणस्य सहान-वस्थानलक्षणो विरोधः प्रसिद्ध एवेत्येकस्य सद्भावावेदनेनापरस्य स्वभाव-विरुद्धोपलब्ध्या प्रतिषेधे विज्ञायमाने सति समशीर्षिकयोभयार्थप्रतीतिरेवात्र न समस्तीति तद्विश्रान्तिपर्यनुयोगो निरवकाश एव ।

तेनानुमेय एव भ्रमणस्य निषेधो न व्यङ्ग्य इत्यवसेयं यथा नात्र शीतस्पर्शोऽग्नेरित्यतः शीतस्पर्शस्य । यदि वा प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरनर्थ-संशयाभावनिश्चयेन व्याप्ता, तद्विरुद्धश्चात्रानर्थसंशयोऽस्माद् विधिवाक्या-ण्णिजर्थपर्यालोचनयावसीयत इति व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या यथा नात्र तुषारस्पर्शोऽग्नेरित्यतः तुषारस्पर्शस्य ।

अपि चास्मिन्नुदाहरणे दारुणतरानितरानृक्षप्रभृतीन् प्रसिद्धतद्व्या-पारानपास्य यदेतत् करिकलभकुम्भनिर्भेदैकहेवाकिनः केसरिणः कौलेयक-

वधाभिधानमौचित्यैकनिकेतनस्य कवेस्तत्र चिरं चिन्तयन्तोऽप्यभिप्रायं न विद्मः।

न हि दृप्ततया यत्किञ्चनकारिणोऽन्यस्यापि स्वजातिसमुचितं चरितमपहायाप्रसिद्धमेव किमपि रसभङ्गभीरवः कवयो वर्णयितुमाद्रियन्ते, किमुत जगद्विदितव्यापारस्य केसरिणः । अनौचित्यनिबन्धो हि परं रसभङ्गकारणं कवयो वदन्ति । यत् स एवाह-(ध्व.पृ.१५९)

अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ।।

इति । तस्माद्दरिअरिक्खेणेत्यत्र पाठः श्रेयान् ।

२. **अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि ।**
मा पहिअ ! रतिअंधअ सेज्जाऐ महँण मज्जहिसि ।।२।।

(आर्या अत्र निमज्जति अत्र अहं दिवसके प्रलोकय ।
मा पथिक रात्र्यन्ध? शय्याया मम निमांक्षीः ।।)

अत्र हि चलितचारित्रमुद्रा प्रोषितपथिकयुवतिः कञ्चिद्युवानं वासरावसाने वसतिं प्रार्थयमानमुद्दिश्योत्पन्नमन्मथव्यथावेशा श्वश्रूसन्निधौ तस्मै शयनस्थानं विविक्तमुपदिश्य निशान्धताध्यारोपेण स्वशयनसंस्पर्श प्रतिषेध मुखेन श्वश्रूशय्या-सन्निवेशदेशं दर्शयन्ती रात्रावत्र मदीय एव शयनीये त्वया निःशङ्कमुपस्थातव्यमिति तैस्तैराकारैः प्रतिषेधमुखेन स्वाभिप्रेतमर्थमस्मै निवेदयते ।

तत्र च केचिदविदितस्वरूपस्यैव पथिकस्याकस्मान्निशान्धतोपक्षेपः स्वशयनीयोद्देशदर्शनं चेत्युभयमव्यभिचारि साधनमिति मन्यन्ते । तद्वशाद्धि तस्य नायिकाशयनोद्देशोपसर्पणमपि कल्पनीयं स्यात् । श्वश्र्वाश्च तस्याविनयदोषाशङ्कानिरास इत्युभयमभिमतं सिध्यति ।

यत्त्वत्र श्वश्रूशयनदर्शनं तत् तदाशङ्कानिरासार्थमेव न पथिकप्रवर्त्तनाङ्गतां गच्छति । आत्मन एव शयनोद्देशदर्शने हि तस्याः शङ्कास्यात् । यद्वा शयनयोर्विप्रकर्षप्रकाशनपरं तदिति तत्प्रवृत्त्यङ्गमेवास्तु तदिति च, तच्चायुक्तत् । अत्र हि श्वश्रूः प्रत्याय्या वर्त्तते नान्यः । न चायं चिरपरिशीलनावसेयो निशान्धताख्यो हेतुस्तां प्रति सिद्धः । तथाविधश्चोपादीयमानः प्रत्युत तस्याः शङ्कामुपजनयेत् । उभयथार्थकारी ह्यत्र हेतुरुपादेयो भवति यो न श्वश्र्वाः शङ्कामाधत्ते पथिकं च प्रवर्त्तयति । नचायं निशान्धताख्यो हेतुस्तथेति व्यर्थस्तदुपन्यासः । किञ्चायं निशान्धतोपक्षेपः

पक्षद्वयेऽप्यप्रयोजक एव शयनसन्निवेशदर्शनसंस्कारादेव तदुभयसिद्धेः ।

ये तु शयनीययोर्विप्रकर्षदर्शनेनान्योन्यदर्शनस्यास्फुटत्वमनुमीयमानं हेतुतया मन्यन्ते, अत एव च 'अत्ता एत्थ णिमज्जइ' इति पठन्ति तेऽप्ययुक्तवादिनः, अनैकान्तिकत्वात् । दृश्यन्ते ह्यचलितचारित्राणामपि युवतीनामेवंविधाः सद्भावगर्भाः भणितयः ।

आकारविशेषाणां हेतुत्वपरिकल्पनमुपहासायैव तेषां वाच्यत्वाभावात् वाच्यस्यैव व्यञ्जकत्वेन प्रकृतत्वात् ।

किञ्चात्र निरूप्यमाणो हेतुरेव न लभ्यते । स हि विधेयानुगुणो वा स्यात् प्रतिषेध्यानुगुण उभयानुगुणो वा । तत्राद्यः श्वश्र्वाः शङ्कामेव जनयेदसिञ्नत्वाञ्चाक्षुषत्वादिवत् । द्वितीयो न विवक्षितार्थसिद्धिहेतुर्विरुद्धत्वात् कृतकत्वमिव नित्यत्वे । तृतीयस्तु सन्देहमेव जनयत्यनैकान्तिकत्वात् । प्रमेयत्वादिवदिति । यदाहुः-(   )

नासिद्धो भावधर्मोऽस्ति व्याभचार्युभयाश्रयः ।
धर्मो विरुद्धो भावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ।। इति ।

अपि च तत्र यथाद्य उदाहरणे भ्रमणविधिहेतुरेव निरूप्यमाणः प्रतिषेधे पर्यवस्यति न तथेह प्रतिषेधहेतुरेव विधाविति कुतो विधिरूपार्थान्तर-प्रतीतिसिद्धिः । तस्माद् विधेयस्यार्थान्तरस्य निबन्धनाभावात् प्रतीतिरेव नास्तीति कुतस्तस्य व्यङ्ग्यत्वमित्ययुक्तमेवेदमुदाहरणम् ।

३. **वच्च महव्विअ पक्काए होन्तु णीसासरोइअव्वाइ ।**
मा तुज्झ वि तीए विण दक्खिणणहअस्स जाअन्तु ।।३।।

(व्रज ममैवैकस्या भवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि ।
मा तवापि तया विना दाक्षिण्यहतस्य जायन्ताम् ।।)

अत्र कयाचित् खण्डितयान्तर्ज्वलितेर्ष्याप्रकोपया सावहित्थं सोल्लुण्टनं सप्रणयौचित्यं च यः प्रियं प्रति भेदो विहितस्तत्र तस्यामेव भवान्नि-र्व्याजमनुरक्तहृदयो मयि तु कितव ! तव कृतकोपचारवचनरवनामात्रमेतदिति नायकस्यान्यत्रानुरागातिशयः साध्यः ।

तत्र च गच्छ त्वद्विरहविहितानि निश्वासरोदितव्यानि ममैव एकस्या भवन्तु मा तवापि दाक्षिण्यमात्रविवशस्य तया विना तानि भूवन्निति तत्र तस्य प्रस्थानानुमतिर्हेतुः । प्रस्थाने हि तस्य तद्विरहविरतिः । तद्विरतो च तद्धेतुकानां निःश्वासरोदनादिदुःखानामपि विरतिः ।

स्नेहोत्कर्षानुविधायिनो हि प्राणिनां विरहव्यथावेशा भवन्ति तेषां तत्कार्यत्वात् कार्यकारणभावश्चैषामध्यात्मप्रमाणसिद्ध: । धर्मिणि सद्भाव-सिद्धिश्चास्य हेतोस्सतोऽसत एव वा प्रतिषेवसामर्थ्यादवसीयते, प्राप्तिपूर्वका हि प्रतिषेधा भवन्तीति ।

तस्य च सत्यासत्यत्वविचारो निरुपयोग एव प्रतीतिमात्रपरमार्थत्वात् काव्यनाट्यादीनामिति विरहव्यथावसितोऽनुरागातिशय: कान्तस्यानुमेय एव भवति न व्यङ्ग्य इत्यवसेयम् ।

४. दे आ पसिअ णिअत्तसु मुहससिजोह्नाविलुत्ततमणिवहे? ।
अहिसारिआणं विग्घं करेसि अण्णाण वि हआसे! ।।४।।इति।
(प्रार्थये तावत् प्रसीद निवर्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहे ।
अभिसारिकाणां विघ्नं करोष्यन्यासामपि हताशे!।।)

अत्र काचित् कामपि निशान्धकाराभिसरणसमुद्यता सहजसौन्दर्यकान्तिकम-नीयमुखीं सखीमालोक्य मुदितान्त:करणा प्रणयोपालम्भनिभेन तस्यास्तां रूपसम्पदमित्थमुपवर्णयतीति चाटुकार्थोऽत्र प्रतीयमानोनुमेय: ।

तत्र च वाच्यस्य प्रतिषेधानुपपत्तिरेव हेतु: । तदनुपपत्तिश्च सम्बोधनद्वारेणोपात्तस्य मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहत्वस्य हेतोरार्थ स्यासिद्धे, परमार्थयो मानुषीमात्रस्य तथाविधाया वदनेन्दुकान्तेरसम्भवात् ।

अतस्तस्यास्तदन्यासां चाभिसारिकाणामभिसरणविघ्न एव न सम्भवतीति तत्प्रतिषेधप्रणयप्रयासस्सख्यास्तस्यामनर्थक एवेति प्रतिषेध विधेरनुपपत्तिसिद्धि: ।

अतो वदनेन्दुकान्तेर्यदेतद् विलुप्ततमोनिवहत्वमुपात्तं तदन्यथानु-पद्यमानं वदनस्य कान्त्यतिरेकलक्षणमर्थान्तरमेव चाटुरूपमनया भङ्ग्यानु-मापयति कान्त्यतिरेकमन्तरेण निर्मूलस्य तदतिशयारोपस्य लोकैरना-दृतत्वादिति तत्प्रमाणसिद्ध एवानयो: सम्बन्धो बोद्धव्य: ।

५. कस्स व ण होइ रोसो दटठ्ण पिआए सव्वणं अहरं ।
सब्भमरपदुमाघाइणि वारिअवामे सहसु एह्निमं ।।५।।
(कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियाया: सव्रणमधरम् ।
सभ्रमरपद्माघ्रायिणि? वारितवामे! सहस्वेदानरीम् ।।)

अत्र काचिद् विदग्धा सखी कामपि कामुकान्तिके परपुरुषपरिक्षताधरपल्लवा-मालोक्य तदसहनस्वभावं च तं कामुकमाकलय्य तस्या परपरिभोग-शङ्काकलङ्कमपाकर्त्तुमधरक्षतस्यान्यथासिद्धत्वमुपालम्भनिभेन तामाह ।

तत्र सव्रणवल्लभाधरदलदर्शनं सर्वस्यैव कामुकलोकस्येर्ष्याप्रकोपकारणं भवतीति व्याप्तिवचनम् । तव च वारितवामाया सभ्रमराम्भोजाघ्राणशीलायास्तन्निबन्धनमिदमधरस्य सव्रणत्वमिति पक्षधर्मोपसंहारः । सह्यतामिदानीं तस्य निजस्याविनयस्य विपाकः प्रियतमप्रकोपरूपस्त्वयेति निगमननिर्देशः । इति वाच्यार्थविषयः साध्यसाधनभावस्तावत् स्पष्टएव ।

अनुमेयार्थविषये तु तस्मिन् परपुरुषपरिभोगशङ्कानिरासः साध्यः । तस्य सभ्रमराम्भोजाघ्राणशीलत्वेन सम्बोधनसमर्पितेनानुमितमधरपल्लवपरिक्षतेरन्यथासिद्धत्वमार्थो हेतुः । तयोश्चाविनाभावनियमोऽनुरागिणामध्यात्मप्रमाणसिद्ध एवेति सिद्धम् ।

अत्र वाच्यानुमेययोरर्थयोरपि प्रतीतावनुमेय एव विश्रान्तिर्न वाच्ये तस्य तदङ्गतया प्राधान्याभावाद्, इत्युक्तमेव ।

६. सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ।।६।। इति ।

अत्र शूरादीनां त्रयाणां सर्वत्रैव स्वाधीनाः सम्पदो भवन्तीति साध्यम् । तत्र सुवर्णपुष्पपृथिवीचयने कर्तृत्वाभिधानं तेषां हेतुः ।

तद्धि मुख्यमनुपपद्यमानं वाक्यार्थोपचरवृत्त्या तत्सदृशमेव सर्वत्र सुलभविभवत्वमनुमापयति यथा पदार्थोपचारे गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दो गङ्गासमीपवर्त्तिनं तटम् ।

द्विविधो ह्युपचार इष्टः पदार्थवाक्यार्थविषयत्वात् उपचारे च वाच्यस्योपायत्वात् । अप्राधान्ये सत्यविवक्षितत्वमेव भवति, उपचारविषयस्यैवोपेयतया प्राधान्यात् । तयोश्च प्रसिद्धिकृत एवाविनाभावनियमोऽवगन्तव्यः, साध्यश्चानुमेय एव, न वचनगोचरतां गच्छतीत्युक्तम् ।

७. शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।
तरुणि ! येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावकः ।।७।।

इत्यत्र त्वदधरपल्लवपरिचुम्बनामृतं नाल्पपुण्यः पुमानासादयतीति चाटुकरूपोऽर्थः साध्यः । तत्सादृश्यलवावलम्बिनो बिम्बफलस्यापि परिखण्डनविधौ शुकशावकस्य लोकोत्तरतपःपरिणामशालित्वसमारोपो हेतुः ।

यत्र खलु यत्सादृश्यसद्भावमात्रभाजो भावस्य पुण्योपचयपरिश्रपरिप्रापणायत्वत्वमाशङ्क्यते तत्र तस्य तत्सम्बन्धिनो मुख्यस्यैव तत् कथं नावगम्यते । तस्मादत्रापि साध्यसाधनभावगर्भतैवोपपन्नेति सिद्धम् ।

८. स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्वलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि ! धीरा भव ।।८।।

इत्यत्र मदनदहनोद्दीपनचन्द्रोदयोद्यानादिदारुणपदार्थसार्थदर्शनदुःखसहिष्णुत्वं नाम रामस्य साध्यम् । तत्र च रामत्वमेवार्थो हेतुः ।

रामशब्दो ह्ययं स्वेच्छापरिकल्पितप्रकरणाद्यवसेयसकलक्लेशभाजनत्वलक्षणधर्मविशिष्टं संज्ञिनं प्रत्यायति, न संज्ञिमात्रम् । तयोश्च व्याप्यव्यापकभावलक्षणः सम्बन्धः प्रसिद्धिकृतोऽध्यात्मप्रसिद्ध एवावगन्तव्यः यथा वृक्षशिंशपयोः ।

यच्च तदनुमितं धर्मान्तरं तत् सर्वंसहत्वस्योपात्तस्य साधनं न रामत्वमेवेत्यनुमितानुमेयं तत् । एवमस्मीत्यस्मदर्थे धर्मिणि रामत्वमात्रनिबनधनायां सकलक्लेशभाजनत्वलक्षणसाध्यधर्मसिद्धौ स्फुट एवास्यानुमानान्तर्भावः । ततश्च रामस्य यत् कठोरहृदयत्वाभिधानं तत् पुनरुक्तमेव अनुवादपक्षस्यातितुच्छत्वात् ।

९. ताला जाअन्ति गुणा जाला दे सहिअएहि घेप्पग्ति ।
रइकिरणाणुग्गहिआह होन्ति कमलाइ कमलाइ ।।९।।

(तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ।।)

इत्यत्राद्यस्तावत् कमलशब्दः सामान्यवृत्तिर्द्वितीयो विशेषवृत्तिः । स चास्य विशेषो निरतिशयशोभासौरभाभिरामतालक्षणोऽर्थः प्रकरणादि गम्यो रविकिरणानुग्रहकृतः प्रमाणान्तरसिद्धस्सामान्यनिष्ठोऽनुमेयः । तत्र च तयोः सामान्यविशेषार्थयोर्विजातीययोरिव सजातीययोरप्यारोप्यारोपकभाव एव हेतुः यथा सिंहो माणवक इति ।

न च भिन्नजातीयत्वमेवार्थानामारोपनिबन्धनमिति नियमः सम्भवति येनात्र सजातीयत्वादसौ न स्यात् तस्य भिन्नार्थमात्रप्रयुक्तत्वात् । तच्चानयोरुक्तनयेनास्त्ये-वेति नासिद्धो हेतुः ।

सामान्यविशेषवृत्तित्वं चेदं शब्दानां विवक्षामात्रनिर्मितमिति न तस्य पूर्वपश्चाद्भावनियमः कश्चित् । ततश्च -

१०. एमेअ जणो तिस्सा देउ कवोलोपमाइ ससिबिम्बम् ।
परमत्थविआरे उण चंदो चंदो विअ वराओ ।।१०।।

(एवमेव जनस्तस्या ददाति कपोलोपमायां शशिबिम्बम् ।
परमार्थविचारे पुनश्चन्द्रश्चन्द्र इव वराकः ।।)

इति विपर्ययेणापि तदुपपद्यत एव । एवञ्चास्याप्यनुमानान्तर्भाव एवावगन्तव्यः ।

११. **निश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।।११।।**

इत्यत्रादर्शस्य विच्छायत्वमनुमित-मुपमानम् । तदनुमितौ चादर्शस्यान्ध्याभिधानं साधनम् । तद्धि तत्र मुख्यं न सम्भवति प्राणिधर्मत्वात् ।

अतस्तत्सामर्थ्यात् पटलपिहितस्येव नयनस्य निःश्वाससमर्पितं दर्पणस्य विच्छायत्वमेवानुमापयतीति । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्योपि सिंहो माणवक इत्यादिवत् पदार्थोपचार एव । तस्य चानुमानान्तर्भावः समर्थित एव प्राक् । एवम् -

१२. **गअणं च मत्तमेहं धारालुलिअज्जुणाइ अ वणाइ ।
णिरहङ्कारमियङ्का हरन्ति णीलाओ वि णिसाओ ।। १२।।**

(गगनं च मत्तमेघं धारालुलितार्जुनानि च वनानि ।
निरहंकारमृगाङ्का हरन्ति नीला अपि निशाः)

इत्यत्र मत्तनिरहङ्कारशब्दयोरपि द्रष्टव्यम् ।

यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः सानुमान एवान्तर्भावमर्हतीति । 'विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतेः साधनमिष्यते । ते हि रत्यादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन् निष्पादयन्ति । त एव हि प्रतीयमाना आस्वादपदपदवीं गताः सन्तो रसा इत्युच्यन्ते इत्यवश्यम्भावी तत्प्रतीतिक्रमः । केवलमाशुभावितयासौ न लक्ष्यते यतोऽयमद्याप्यभिव्यक्तिक्रम' इत्युक्तम् ।

अत्रोदाहरणानि यथा कुमारसम्भवे मधुप्रसङ्गे वसन्तपुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या आगमनादिवर्णनं मनोभवशरसन्धानपर्यन्तं शम्भोश्चपरिवृत्त-धैर्यस्य चेष्टाविशेषवर्णनादीनि । (ध्व.२.३१)

१३. **अत्रान्तरे कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नुदजृम्भत
ग्रीष्माभिधानः फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महाकालः ।। १३।।**

इत्यत्राप्रकरणिकमहाकालाख्यदेवताविशेषविषया प्रतीतिस्साध्या । तस्या-श्चाट्टहाससम्बन्धो युगसंहारव्यापारश्चेत्युभयं साधनं तस्य तत्कार्यत्वात् । कार्यकारणभावावसायश्चानयोरागमप्रमाणमूल इति तत एव समासोक्ति-क्रमेणाप्राकारणिकार्थान्तरप्रतीतिसिद्धिः न तूभयार्थ-

वृत्तेर्महाकालशब्दस्य सा शक्तिरित्येतदुक्तं वक्ष्यते च ।

१४. उन्नतः प्रोल्लसद्धारः कालागुरुमलीमसः ।
पयोधरभरस्तन्व्याः कं न चक्रेऽभिलाषिणम् ।। १४।। (ध्व.२.३२)

इत्यत्र त्वनन्तरोक्तः प्रकारो न सम्भवतीति कुतोऽर्थान्तरप्रतीतिः ।(ध्व.२.३३)

१५. दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाकृष्टसृष्टैः पयोभिः
पूर्वाह्ने विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्यह्नि संहारभाजः ।
दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो
गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ।।१५।।

इत्यत्र तु गोशब्दस्यानेकार्थत्वेऽप्राकरणिकार्थान्तरप्रतिभोत्पत्तौ न किञ्चिन्निबन्धनमवधारयामः ।

तथा हि-गोशब्द एवानेकार्थत्वात् निबन्धनमुपकल्प्येत, तद्विशेषणजातमुभयमपि वा अन्यस्यार्थप्रकारणादेरसम्भवात् । तत्र न तावद् गोशब्द एवेति शक्यते वक्तं सुरभिव्यतिरिक्ते वज्रादावनभिमतेऽप्यर्थान्तरे प्रतीत्युपजननप्रसङ्गात्, तस्यानेकार्थत्वाविशेषे नियमहेतोरभावात् ।

अथ विशेषण जातमेव नियमहेतुर्नापरः, तद्धि यदर्थानुगुणमुपलभ्यते तत्रैव प्रतीतिमुपजनयतीति । तर्हि ततोऽपि सा तदनुगुणार्थावगतिर्निर्निबन्धना तद्वदेवाकस्मिकी कथमिवोत्पद्येत । विशेष्यवाचिनोऽनेकार्थस्य तु तन्निबन्धनभावोपगमे अन्योन्याश्रयदोषः ।

न चोभयमप्यन्योन्यानुग्राहि-तदुपजननसामर्थ्यमवनिपवनादिकमिवाङ्कुरमर्थान्तरप्रतिभामुपजनयति, यतो जडपदार्थविषय एवायमुपपन्नः क्रमः । यत्र स्वाभाविक एवायं जन्यजनकभावः, न वाच्यवाचकभावविषयः, तत्र हि प्रतिपत्तृपरामर्शापेक्षापरतन्त्रोऽर्थाध्यवसायोपजनः, न स्वाभाविकः ।

तत्र वाच्यार्थविषयस्यास्य वाचक एव तत्संस्कारप्रबोधनिबन्धनं, नान्यः । अर्थान्तरविषयस्य तु तस्यावश्यमन्यदेवापेक्षणीयं युक्तं, न पुनरेक एवोभयत्रापि । एकहेतुकत्वेऽर्थयोः क्रमनियमानुपपत्तेः, प्रत्यर्थं शब्दनिवेशोपगमविरोधाच्चेति तयोर्भिन्नहेतुकत्वमवगन्तव्यम् । तच्च तदावृत्त्या वास्तु अर्थप्रकरणादिना वा, न तत्रास्माकमभिनिवेशः कश्चित् । केवलमन्यतस्तत्प्रतिभोद्भेदाभ्युपगमेऽनुमानान्तर्भावः स्फुट एव, तस्यैव लिङ्गतापत्तेरिति शब्दस्यानेकार्थतावगममात्रमूलोऽयमद्यापि कवीनामर्थान्तरप्रतीतिभ्रम इति व्यर्थः शब्दशक्तिपरिकल्पनप्रयासः ।

एवं चास्य वाच्यातिरेकिणोऽर्थान्तरस्य प्रतीतिरेव न समस्तीति यत्राप्रस्तुताभिधानप्रसङ्गभयात् तयोरुपमानोपमेयभावप्रकल्पनं तदपि निर्मूलमेवेत्यवगन्तव्यम् ।

किञ्च न स्वभावत एव शब्दानामर्थप्रतीतिक्रम इति नियमसम्भवः, किनतर्हि?; सामग्रीवशात् । सा हि यदर्थानुगुणोपलभ्यते तमेव तस्यार्थं कल्पयतीति सर्वः शब्दः सर्वार्थविषयः सर्वश्चार्थः सर्वशब्दविषयो भवितुमर्हति। ततश्च अतदर्थोऽप्यन्यः शब्दः सामग्रीवशात् समासोक्तिन्यायेन तमवमयितुं क्षमेतैव, न पुनस्तदर्थोऽपि सामग्रीविकलो गवादिशब्दः ।

आस्तां वान्यः शब्दो, यः साधुत्वेन प्रसिद्धः, असाधुरपि यावत् तद्वशादनुमितवाचकभावोऽभिमतमर्थमभिदधात्येवेति सामग्रीसद्भावान्वय-व्यतिरेकानुविधायिनीयमर्थान्तरप्रतीतिरित्यवसीयते । यदाहुः -(वा.प.३.३.३०)

असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।

वाचकत्वाविशेषऽपि नियमः पुण्यपापयोः ।। इति ।।

नचैतावता तस्यापशब्दत्वं कल्पयितुं युक्तम्, यतः 'शब्दस्तावच्छब्द्यते विमृश्यतेऽभिधीयतेऽनेनार्थ' इति शब्दनक्रियाकरणभावोपपन्नोऽर्थः कथ्यते । स च त्रिविधः, साधुरसाधुरपशब्दश्चेति ।

१. लक्षणानुगतः साधुः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागपरिकल्पनया लक्षणेनानुगम्यत इति ।

२. यतोऽन्योऽसाधुरव्युत्पन्नो डित्थादिवत् ।

३. शब्दादपेतोऽपशब्दः योऽर्थं न प्रतिपादयति विगुणसामग्रीक इत्यर्थः ।

एवञ्च साधुशब्दस्यापि सामग्रीवैगुण्येनावाचकत्वादपशब्दत्वमुपपन्नं भवति । ततश्च वाचकत्वावाचकत्वमात्रनिबन्धने शब्दापशब्दत्वव्यवहारे व्यवस्थिते सति ये केचिदितिहासपुराणादावागमशास्त्रादौ च क्वचित् केषाञ्चिच्छब्दानामसाधुत्वादपशब्दत्वमुद्भावयन्ति ते प्रत्युक्ता भवन्ति । अस्मान् प्रति पुनरविषये प्रयुज्यमानः शब्दोऽपशब्द इति ।

तद्यथा-(शिशु.)

१६. मधुकरैरपवादकरैरिव स्मृतिभुवः पथिका हरिणा इव ।
कलतया वचसः परिवादनीस्वरजिता रजिता वशमाययुः ।।१६।।

इत्यत्र हरिणानामुपमानत्वादप्रधान्यमविगणय्यैव यः कविना रञ्जिर्लुप्तानुनासिकः प्रयुक्तः सोऽपशब्द एव तत्प्रयोगस्योपमेयार्थानुगुण्येनोपपपन्नत्वात्, तस्यैव प्राधान्यात्, प्रधाने च कार्यसम्प्रत्ययोपगमात् । केवलमप्रधानापेक्षया शब्दसंस्कारविपरिणामेन व्याख्यानमत्र श्रेयो न

पुनस्तस्य प्रयोगः । युज्येत पुनरेतद् यदि पथिकानां हरिणतया रूपणं स्याद् आरोपो वा यथा 'स्मृतिभुवो वत पान्थमृगव्रजा' इति, यथा वा 'स्मृतिभुवः पथिका हरिणव्रजा' इति । अन्यथा त्वपशब्द एवायमविषये प्रयुक्तत्वाद् अस्वगोण्यादिशब्दवत् । यदुक्तम् -(वाक्यपदी. १.१४९)

शब्दः संस्कारहीनो यो गौरिति प्रयुयुक्षिते ।
तमपभ्रंशमिच्छन्ति विशिष्टार्थनिवेशिनम् ।।
अस्वगोण्यादयः शब्दाः साधवो विषयान्तरे ।
निमित्तभेदात् सर्वत्र साधुत्वं च व्यवस्थितम् ।। इति ।

शब्दप्रयोगः कर्त्तव्यः प्रधानार्थव्यपेक्षया ।
तदन्यापेक्षया त्वर्थादेनं विपरिणामयेत् ।।१।।
विपरीतमतो यत् स्यादपशब्दः स मां प्रति ।
हेतुर्ध्वनेश्चायमेव प्रयोगपरिमाणमयोः ।।२।।
परिणामो बहुविधो वाचोलिङ्गादिभेदतः ।
स च प्रसिद्ध एवेति नास्माभिरिह दर्शितः ।।३।।

इति संग्रहश्लोकाः ।

यद्यपि च केचिदाचक्षते समानायामर्थगतौ शब्देनापशब्देन च शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते साधुभिरेव भाषितव्यं नासाधुभिरिति, तत्र कूप खानकवद् वृत्तिर्भविष्यतीत्यादिना तैरेव प्रतिविहितम् । सा चेतिहासपुराणागम-शास्त्रेष्वप्यस्त्येवेति नागमविरोधः ।

त्रिविधं हि शास्त्रं शब्द प्रधानमर्थप्रधानमुभयप्रधानञ्चेति । तत्र

१. शब्दप्रधानं वेदादि अध्ययनादेवाभ्युदयश्रवणात् मनागपि पाठविपर्यासे प्रत्यवायश्रवणाच्च ।
२. अर्थप्रधानमितहासपुराणादि तस्यार्थवादमात्ररूपत्वात् ।
३. उभयप्रधानं सर्गबन्धादि काव्यम्, तस्य रसात्मकत्वाद्, रसस्य चोभयौचित्येन परिपोषदर्शनात् । काव्यस्यापि शास्त्रत्वमुपपादितमेव । तदेवं यदर्थप्रधानमिष्यते तच्छ्रवणधारणार्थावबोधानुष्ठानोत्थितेन धर्मेणा-साधुशब्दोदीरणोदितोऽधर्मः प्रतिहतो भवतीयमसौ कूपखानकवृत्तिः । धर्मस्य तदुत्थितत्वमुपगतमेव-

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले ।
सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चाऽपशब्दैः ।। इति ।

असाधुश्चापशब्दश्च द्विधा शब्दः प्रकीर्त्तितः ।
तत्रासाधुर्न साध्यो यः प्रकृतिप्रत्ययादिभिः ।।४।।

शब्दादपेतोऽपशब्दः शब्दनाकरणात्मनः ।
शब्दना हि परामर्शो वाच्यार्थविषयोऽस्य यः ।।५।।

एवञ्चासाधुशब्दोऽपि नापशब्दत्वमर्हति ।
न सोऽप्यभ्येति साधुत्वं तयोर्विषयभेदतः ।।६।।

ततश्च-

सामर्थ्यादेव शब्दस्य विषयेऽवगते सति ।
न प्रयोगोऽस्य न ह्येष स्वनिष्पत्त्यै प्रवर्त्तते ।।७।।

अत एव प्रकृत्यर्थमात्रं तत्र प्रयुञ्जते ।
सङ्ख्यासाधनकालादेरानुगुण्यानपेक्षिणः ।।८।।

इयता चापशब्दत्वं न तेषामवकल्पते ।
अर्थेषु शब्दनाकर्मकरणत्वानपायतः ।।९।।

असाधूच्चारणाद्यस्तु तत्राधर्मः प्रवर्त्तते ।
कूपखानकवद्वृत्तेः सोऽर्थज्ञानान्निवर्त्तत ।।१०।।

अथ वार्थपरिज्ञानमास्तां तत्पठनादपि ।
धारणादपि वा पुंसां श्रूयतेऽभ्युदयः परः ।।११।।

इति संग्रहश्लोकाः ।

तस्मादुपपत्तिशून्य एवायं गतानुगतिकतया अनेकार्थशब्दप्रयोगविप्रलब्धव्याख्यातृपरम्परासमयमात्रप्रवर्त्तितः शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपार्थान्तरप्रतीतिपक्षः । व्याख्यातारोऽप्यलोकविद्वन्मानितया प्रायेणापव्याख्यानैर्न केवलमात्मानं यावत् तत्रभवतो महाकवीनपि ह्रेपयन्तो दृश्यन्ते ।

तद्यथा-(मेघ.८१)

ताञ्जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
गाढोत्कण्ठागुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बाला
जाता मन्ये शिशिरमथिता पद्मिनीवान्यरूपा ।।१७।।

इत्यत्र पाठमिममबुद्ध्वैव कलितकविहेवाकाः पराकृतप्रतीतिचारुतातिशयास्ते,

अवैमि तदवज्ञानाद् यत्नापेक्षो मनोरथः ।।१८।। (रघु.१, ७६-७७)

इत्यादौ दृष्टामपि वाक्यार्थकर्मतां मन्यतेरपश्यन्तो बालायाः कर्मतामस्य मन्यमानाः स्वरसन्धिवशाद्विकृतमिवशब्दमेव भ्रमाद् वाशब्दं परिकल्प्यापव्याख्यामारभन्ते । न चैवमर्थस्य वैचित्री काचित् समुन्मिषति । नापि महाकवेः कालिदासस्यान्वयगतिरियं क्वचनापि [1]प्रबन्धेऽवधारितपूर्वा यदयं रसनिधाने काव्ये व्याधिमिव वाशब्दमिवार्थे प्रयुञ्जीतेति । कथं तर्हि

'चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली'।।१९।। ति (रघु. ५.६१). तस्यैव कवेरयं प्रयोगः । उच्यते । श्लिष्टत्वादविभावितार्थपाठेन केनचित् कल्पितोऽयं पाठः । स हि 'जलधिर्निशीवे'ति द्रष्टव्यः । यथा च-

ग्रामेऽस्मिन् पथिकाय पान्थ ! वसतिर्नैवाधुना दीयते
रात्रावत्र विहारमण्ड पतले पान्थः प्रसुप्तो युवा ।
तेनोद्नाय खलेन गर्जति घने स्मृत्वा प्रियां तत्कृतं
येनाद्यापि करङ्कदण्डपतनाशङ्की जनस्तिष्ठति ।।२०।।

इत्यत्र हि काचित् वसतिं प्रार्थयमानं पथिकयुवानमुद्दिश्योत्पन्नमन्मथव्यथावेशा तस्यान्यानुरागितामाशङ्कमाना दारुणतरपरिणामोऽन्यासक्तजनानुराग इति न चेदसि कस्याञ्चिदनुरक्तस्तदिदमखिलमेव गृहमयं च जनस्तवायत्त एवान्यथा गम्यतामिति स्वाभिप्रेतमर्थमस्मै निवेदयितुका मा पूर्ववृत्तान्तं वसतिविहितोपकारकामिनीमरणावेदनफलं वक्तुमुपक्रमत इति तदभिप्रायमविद्वांसस्ते पुरुषवधावेदनं तदिति मन्यमानास्तथैवापव्याचक्षते, तच्चायुक्तमेव, रसभङ्गप्रसङ्गात् । उभयोरनुरागातिशययोगेऽपि पुरुषवधवर्णनस्यात्यन्तमनुचितत्वात् खलार्थकरणार्थयोरसङ्गतिप्रसङ्गात् ।

न हि योऽस्ववशः सन् म्रियते तस्य तन्मरणं यद्यपि कस्यचिदुपकारायापकाराय वा स्यात् तदपेक्षमस्य सौजन्यं खलत्वं वा न शक्यं व्यपदेष्टुम् । तावभिसन्धाय मरणे तस्य तद्व्यपदेश्यत्वोपपत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गादिति तन्मतानु विधायिनोऽन्धपरम्पराक्रमेण व्याख्यातारोऽद्यापि तेनैवोपपत्त्यतिपातिना पथा सञ्चरन्त इति स्थितम् ।

---

१. कालिदासे सदृशार्थकत्वं वा- शब्दस्य मालविका. ५.१२, लघु. ४.४२

ननु

यावद्भिरर्थैः सम्बन्धः प्राक्छब्दस्यावधारितः ।
तावत्स्वन्यनिराशंसः श्रुतः सन् कुरुते गतिम् ।।१२।।

ततो यदर्थानुगुणा सामग्र्यस्योपलभ्यते ।
स एवार्थो व्यवस्थाप्यः सत्स्वप्यन्येष्वबाधितः ।।१३।।

तेनोभयार्थानुगुणो व्यनक्तार्थावुभावपि ।
ययोः सामर्थ्यतः सिध्येदुपमानोपमेयता ।।१४।।

इत्थमर्थान्तरे बुद्धिं [1]ध्वनिरेवादधात्ययम् ।
तन्निबन्धननिर्बन्धो निर्निबन्धन एव सः ।।१५।।

एवञ्चात्मन्यधिक्षेप्ये किमर्थं तत्त्वदर्शिनः ।
व्याख्यातारोऽप्यधिक्षिप्ता मोहात् को वेत्ति वा हितम् ।।१६।।

उच्यते -

यद्यप्यर्थेषु सर्वेषु प्राक्शब्दः कुरुते मतिम् ।
तथापि तद्व्यवस्थार्थं विशेषणमपेक्षते ।।१७।।

तच्चेत् तद्वदनेकार्थं मुख्योऽर्थः कोऽवतिष्ठताम् ।
यस्तत्र प्राकरणिकः पौर्वापर्यगतिः कुतः ।।१८।।

सा चेत् प्रकरणाद् यो हि प्रकृतस्तस्य सा पुरः ।
पश्चादन्यस्य सामर्थ्यगम्या तस्योपमानता ।।१९।।

यतो न तावतैवायं व्यापारो विरतो ध्वनेः[2] ।
व्यापारविरतौ हि स्यान्न ततोऽर्थान्तरे मतिः ।।२०।।

ध्वनेरनेकार्थस्यापि यथा प्रकरणादिभिः ।
अनादृत्यैव तच्छक्तिं प्रस्तुतार्थविनिश्चयः ।।२१।।

क्रियते तद्वदेवायं नेष्यतेऽर्थान्तरेऽपि किम् ।
को विशेषोऽस्य यदयं शब्दशक्तिनिबन्धनः ।।२२।।

१-२. ध्वनिः शाब्दिकानां प्रतीतपदार्थः शब्दः, न त्वानन्दवर्द्धनाभिमतः ।

विशेषणानुगुण्यं चेदर्थान्तरगतेः पदम् ।
यतस्तदप्यनेकार्थमिष्टमेव विशेष्यवत् ।।२३।।

अनेकार्थत्वमप्यस्य कुतस्तदवसीयते ।
एवमेवावसायश्चेद्विशेष्येऽवगतिर्न किम् ।।२४।।

तत एव विशेष्याच्चेद् भवेदन्योन्यसंश्रयः ।
अथोभयपरामर्शादिष्यतेऽर्थान्तरे मतिः ।।२५।।

स्यादेवं प्रकृतार्थश्चेत् सिध्येन्नायं तया विना ।
ततोऽनया विमर्शः स्यादन्यथातिप्रसज्यते ।।२६।।

तस्मादनेकार्थत्वेऽपि विशेषणविशेष्ययोः ।
अर्थान्तरप्रतीत्यर्थं वाच्यमेव निबन्धनम् ।।२७।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

अर्थशक्तिमूलो ध्वनिः

अर्थशक्तिमूलः पुनरुपपद्यत एव धूमादिवाग्नेः सम्बन्धावधारण-पुरस्सरीकारेण ततोऽर्थान्तरप्रतीतेरुपपातित्वाद्, यथा **'एवं वादिनि देवर्षावि'**।।२१।। (कुसं.६) त्यादौ लीलापत्रगणनं गौर्याः शब्दव्यापारं विनैवार्थान्तरं रतिभावव्यभिचारिलक्षणं लज्जादिकमनुमापयतीत्युक्तम् ।

सर्वोऽर्थः कवेः कविनिबद्धस्य वा वक्तुः प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः स्वतस्सम्भवी वास्तु, नैतावता तस्य गमकतायां फलभेदः कश्चित् । गम्यस्य पुनरर्थस्य प्राधान्यनिबन्धनो व्यपदेश इति तस्य प्रधानेतरभावेन द्वैविध्योपगमः सफल एव । तथाहि-(ध्व.२.२७वृत्तिः, पृ.११७)

प्राप्तश्रीरेव कस्मात् पुनरपि मयि तं मन्थखेदं विदध्या-
न्निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव सम्भावयामि ।
सेतुं बध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-
स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ।।२२।।

इत्यत्र लक्ष्मीलाभलम्पटतया पयोनिधौ मन्थनव्यथावितरणं विलासालसतया योगनिद्रासुखास्वादो द्वीपान्तराधीशदशकन्धरनिधनधिया सेतुबन्धश्चेति भगवतो वासुदेवस्यामो व्यापाराः प्रसिद्धास्सन्तो यदन्यत्र राजादावारीप्य तस्य समीहितप्राप्त्या निषिध्यन्ते तेन तत्कार्यत्वात् कारणभूतभगवद्रूपतारोपमेव तत्रानुमापयन्तीति रूपकानुमितिरिति व्यपदेशः प्रवर्त्तते ।

ज्योत्स्नापूरप्रसरधवले सैकतेऽस्मिन् सरय्वा
वादद्यूतः सुचिरमभवत् सिद्धयूनोः कयोश्चित् ।
एकः प्राह प्रथमनिहतं केशिनं कंसमन्यः
स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वम् ।।२३।।(ध्व.पृ.११७)

इत्यत्र केशिकंसासुरयोः कतरो भवता पूर्वं हत इति योऽयं वधपौर्वापर्यविपर्ययानुयोगस्तस्य साक्षाद् भगवानेव विषयभावेन वक्तुमुचितो, नापरो राजादिस्तयोरेव धूमाग्न्योरिव कार्यकारणभावप्रसिद्धेः । सोऽयमन्यविषयतयोच्यमानस्तत्र भगवद्‚रूपतारोपमन्तरेणानुपपद्यमानस्तद्रूपतामुपकल्पयं तयो रूप्यरूपकभावमनुमापयतीति रूपकानुमितिर्व्यपदिश्यते ।

लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्
स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि! ।
क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये
सुव्यक्तमेव जडराशिररयं पयोधिः ।।२४।। (ध्व.पृ.११७)

इत्यत्रापि यदेतत् कस्याश्चिद् यथोदितगुणगणोदितसौन्दर्यसम्पदि वदने सति समुद्रसंक्षोभाविर्भावस्योचितस्यापि कुतश्चित् कारणादभा वाभिधानं तत्तस्य पूर्णेन्दुरूपतारोपमनतरेणानुपपद्यमानं मुखस्य ताद्रूप्यमुपकल्पयत् पूर्ववत् तयो रूप्यरूपकभावमनुमापयतीति रूपकानुमितिव्यपदेशो भवति ।

केवलमिदमत्र विचार्यते-यदेतद्वदनेन्दुविम्बसद्भावे सत्यपि पयोधेः सलिलोल्लासलक्षणक्षोभाविर्भावनिबन्धनधिया सलिलसमूहमापरमार्थं 'यन्नास्य काचन चेतनचमत्कारककणिका समस्तीत्ये'वमर्थतात्पर्येण जलराशित्वमुपात्तं तत् तस्य सदैव सन्निहितमित्यनारोपितरूपयामिनीरमणोदयसमयेऽपि नास्य संक्षोभाविर्भावो भवेत् तदापि जलराशित्वाविशेषात् ।

अथ मदनोन्मादलक्षणक्षोभाविर्भावनिबन्धनबुध्या सदसद्विवेकविकलोऽयं जड इति जाड्यप्रतिपादनपरतया तदुपादानमिति । एवमपि वदनस्य सौन्दर्यातिशयशालिनः सौभाग्यातिरेक एवानुमितो भवति, यथात्रैव पाठविपर्यासे सति- 'यत् प्रह्वभावमुपयाति न तेन मन्ये
सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः'।।

इति, न पुनः पूर्णेन्दुरूपत्वम् । तद्धि तत्कार्यस्य समुद्रसंज्ञोभस्याविकलकारणतया सम्भाव्यमानोत्पादस्य सतः प्रतिबन्धकप्रत्ययबलादनंत्पादे सत्यनुमीयते नान्यथा । यथा-(ध्व.पृ.४४)

होइ ण गुणाणुराओ जडाण णवरं पसिद्धिसरणाण ।
किरं पह्णवइ ससिमणी चन्दे ण पियामुहे दिट्ठे ।।२५।।

(भवति न गुणानुरागो जडानां केवलं प्रसिद्धिशरणानाम् ।
किल प्रस्नौति शशिमणिश्चन्द्रे, न प्रियामुखे दृष्टे ।।)

इत्यत्र प्रियामुखस्य पूर्णेन्दुरूपत्वं तत्कार्यस्य चन्द्रकान्तमणिप्रस्नुति लक्षणस्य सम्भाव्यमानोत्पादस्य सतो जाड्यजनितप्रसिद्धिशरणत्वरूपप्रतिबन्धक-प्रत्ययबलादनुत्पादे सत्यनुमीयते ।

न चेह चन्द्रबिम्बकार्यस्य किमपि प्रतिबन्धकारणमुपात्तमिति कथं तस्य पूर्णेन्दुरूपतानुमितिसिद्धिः ।

यत्र हि यत्कार्यस्य यत्प्रतिबन्धनिबन्धनभावेनोपकल्प्यते तत्र तस्यैव तदुपादाने सत्यवसायो नान्यस्य अतिप्रसङ्गात् ।

मुखे च सौभाग्यातिरेककार्यस्य मदनोन्मादलक्षणस्य क्षोभस्याचेतनत्वं परमार्थजलराशित्वं प्रतिबन्धनिबन्धनभावेनोपात्तम् । अतस्तस्यैव तत्र प्रतीतिरुपपन्ना न चन्द्रत्वादेः । अन्यथा कमलत्वादेरपि सा स्याद् विशेषा-भावात् ।

तस्मादुभयार्थसाधारणक्षोभपदप्रयोगमात्रविप्रलम्भकृतोऽयं मुखेन्दुबिम्बयो रूप्यरूपकभावभ्रम इति स्थितम् । तस्मादेवमत्र पाठः कर्त्तव्यः -

क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये
रूपान्तरं पतिरपां किमपि प्रपन्नः।। इति ।

अत्र हि न केवलं वदनस्येन्दुत्वं प्रतीयते, यावदपां पत्युः शृङ्गारित्वमपि । तेन तव वदनेन्दूदये सत्यनेकसुन्दरीरूपलावण्यसम्पदामन्तरज्ञोऽप्यपांपतिर्यन्न मनागपि क्षोभमुपयाति तन्मन्ये रूपान्तरं किमपि प्रपन्न इत्ययमर्थोऽवतिष्ठते । एष चानन्तरोक्तपाठार्थाद्विशिष्यते न वेति सहृदया एव प्रमाणमिति । यथास्थितपाठपक्षे तु नेदं रूपकानुमितेरुदाहरणमुपपद्यते । (ध्व.पृ.११८)

वीराण रमइ घुसिणारुणम्मि ण तहा पिअथिणुच्छङ्गे ।
दिट्ठी रिउगअकुम्भत्थलम्मि जह बहलसिन्दूरे ।।२६।।

(वीराणां रमते घुसृणारुणे, न तथा प्रियास्तनोत्संगे ।
दृष्टी रिपुगजकुम्भस्थले यथा बहलसिन्दूरे ।।)

इत्यत्र कान्ताकुचतटकरिकुम्भस्थलयोः प्राकरणिकेतरयोः प्रमाणान्तर-प्रतिपन्नसंस्थानविशेषयोः कुङ्कमसिन्दूराहितलौहित्यलक्षणनिबन्धन सादृश्या-वसायमूलोऽयमुपमानोपमेयभावावगम इति तस्यैव तत्र हेतुत्वम् अप्रति-

पन्नसंस्थानस्यानिरूपितसाधारणधर्मस्वरूपस्य च सादृश्यावगमासम्भवाद् इत्युपमानानुमितिरितीयमुच्यते । एवम् -(ध्व. पृ.११८)

तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेक्करसम् ।
बिम्वाहरे पिआणं निवेसिअं कुसुमबाणेन ।।२७।।

(तत्तदा श्रीसहोदररत्नाहरणे हृदयमेकरसम् ।
बिम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ।।)

इत्यत्रापि वेदितव्यम् । केवलमत्र साधारणो धर्मो लौहित्यलक्षणो रत्न उपमानेऽनुमेयो न शब्दोपारूढो, बिम्बरूपतयाऽधरस्य विवक्षितत्वात् ।

स वक्तुमखिलाञ्छक्तो हयग्रीवाश्रितान् गुणान् ।
योऽम्बुकुम्भैः परिच्छेदं शक्तो ज्ञातुं महोदधेः ।।२८।।

इत्यत्र हयग्रीवगुणान् साकल्येनाभिधातुं न कश्चित् समर्थ इति साध्यम् । तत्र तदभिधानशक्तत्वस्य कुम्भकरणकाम्भोधिपरिच्छेदज्ञानशक्तत्वस्य चोभयोः प्राकरणिकेतरयोरेककर्तृनिष्ठयोस्समशीर्षिकयोपात्तयोस्तुल्ययोगितादिवद् गर्भीकृतोपमानोपमेयभावयोः परिकल्पितेन व्याप्यव्यापकभावेनोपनिबन्धो हेतुः।

तयोर्हि व्यापकस्य धर्मस्य वृक्षत्वादेरिवाम्बुधेरम्भसः कुम्भैः परिच्छेद-ज्ञानशक्तत्वस्य प्रमाणान्तरावसितायामभावप्रतीतौ व्याप्यस्यापि शिंशपात्वा-देरिव हयग्रीवगुणग्रामाभिधानसामर्थ्य-स्याभावावगतिरिति तस्यामनुमेयत्व-मिति ।

अतिशयोक्तिगर्भश्चायमुपमानोपमेयभावावसायो हयग्रीवगुणानां साकल्ये-नावर्णनीयतात्मकासाधारणविशेषप्रतिपादनपरमाक्षेपमाक्षिपतीत्या-क्षेपानुमितिरित्युच्यते ।

देव्वाअत्तम्मि फले कि कीरइ एत्तिअं उण भणामि ।
कंकेल्लिपल्लवा पल्लवाण अण्णाण ण सरिच्छा ।।२९।।

(दैवायत्तेऽपि फले किं क्रियतामेतत् पुनर्भणामि ।
कङ्केल्लिपल्लवाः पल्लवानामन्येषां न सदृक्षाः ।।)

इत्यत्रार्थान्तरोपन्याससामर्थ्यादेव वस्तुनोः समर्थ्यसमर्थकभावावसायो न शब्दशक्तिमूल इति । तदर्थस्य हिशब्दादेरप्रयोगे गतार्थत्वात् ।

हिअअट्ठाविअमण्णुं अवरुण्णमुहं पि मं पसाअन्त! ।
अवरद्धस्स वि ण हु दे वहुजाणअ! रोसिउं सक्कं ।।३०।।

(हृदयस्थापितमन्युमपरुद्धमुखीमपि मां प्रसादयन् ।
अपराद्धस्यापि न खलु ते बहुज्ञ रोषितुं शक्यम् ।।)

इत्यत्रानाविष्कृतकोपचिह्नायाः कस्याश्चिदन्तर्गतमन्योर्मानिन्याः केनचित् कृतागसा प्रसाद्यमानाया यत् तत्र 'रोषविषयेऽपि न तव रोषितुं शक्यमित्युक्तं' तदनुपपद्यमानतया समर्थनीयमेवेति यत्तत्र वल्लभसम्बोधनद्वारेण बहुज्ञत्व-मर्थान्तरभूतमुपात्तं तदेव तत्समर्थकहेतुतामुपयाति; तत एव हि परहृदयवेदिनि जने कः खलु कोपं कर्तुमर्हतीत्यस्यार्थस्य प्रतीतिसिद्धेः ।

द्विविधो हि हेतुरुक्तः शाब्दश्चार्थश्चेति । तेनेयमार्थस्य हेतोरुपादाना-दर्थान्तरन्यासानुमितिरित्युच्यते ।

जाएज्ज वणुद्देसे खुज्जो च्चिअ पाअवो घडिअवत्तो ।
मा माणुसम्मि लोए ताएक्करसो दलिद्दो अ ।।३१।।

(जायेय वनोद्देशे कुब्ज एव पादपो घटितपत्रः ।
मा मानुषे लोके त्यागैकरसो दरिद्रश्च ।।)

इत्यत्र यथोक्तस्वरूपस्याप्रस्तुतस्यैव वनपादपस्य, पुंसश्च कस्यचिद् दरिद्रस्य प्रस्तुतस्यानुपयोगितया निष्फलयोरुभयोरप्यनभिनन्द्यजन्मताप्रतीतौ तुल्यायां यदेतदेकस्यैव जन्मानभिनन्दनं नेतरस्य तत् तस्य शोच्यतातिरेकलक्षणं व्यतिरेकमनुमापयतीत्यस्य व्यतिरेकानुमितिव्यपदेशसिद्धिः ।

चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्च्छितः ।
मूर्च्छयत्येष पथिकान् मधौ मलयमारुतः ।।३२।।

इत्यत्र चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलसम्पर्कमात्रेण मूर्च्छाहेतुत्वं मलय-मारुतस्य मुख्यमनुपपद्यमानं मूर्च्छाकारित्वलक्षणात् साधर्म्यात् सिंहो माणवक इत्यत्र सिंहत्वमिवोपचरितमाश्रीयत इतीवार्थमनुमापयति ।

मुख्यतानुपपत्तौ च निमित्तं भुजगनिःश्वाससमीरसम्पर्कमात्रेण मलयमारुतस्य न्यग्भावभाजो बहलीभावासम्भवः ।

यद्वा मुख्यमर्थमनादृत्यार्थान्तरे प्रयुज्यमानः शब्दो यथाकञ्चित् सादृश्यमेवावगमयति ।

न चैवंविधे विषये इवादिप्रयोगमन्तरेणासम्बद्धार्थतवेत्याशङ्कनीयं प्रकरणादि-तोऽप्यर्थस्य स्वसौन्दर्यादेव वार्थान्तरावगतेः, यथा-

ईसाकलुसस्स वि तुह मुहस्स णं एस पुण्णिमाचन्दो ।
अज्ज सरिसत्तणं पाविऊण अंगे व्विअ ण माइ ।।३३।।

(ईर्ष्याकलुषस्यापि तव मुखस्य नन्वेष पूर्णिमाचन्द्रः।
अद्य सदृशत्वं प्राप्याङ्ग इव न माति ।।)

इत्यत्रेवशब्दस्य । यथा च-

त्रासाकुलः परिपतन् परितो निकेतान् ।
पुंभिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि ।
तस्थौ तथापि न मृगः क्वचिदङ्गनाभि-
राकर्णपूर्णनयनेषुहतेक्षणश्रीः ।।३४।।

इत्यत्र । शब्दार्थव्यवहारे च प्रतीतिरेव प्रमाणम् । प्रतीतार्थश्च शब्दः प्रयुज्यमानः पौनरुक्तामेवावहतीति अत्रेवार्थस्यावगमादुत्प्रेक्षानुमितिरित्येषा व्यपदिश्यते । एवम् -

अत्युच्चपदाध्यासः पतनायेत्यर्थशालिनां शंसत् ।
आपाण्डु पतति पत्रं तरोरिदं बन्धनग्रन्थेः ।।३५।।

इति निदर्शनानुमितावप्यवसेयम् ।

रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः ।
यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ।।३६।।

इत्यत्र वाक्यार्थप्रतीतेरनन्तरमुपमाप्रतिभोद्भेदनिबन्धनभूतं न किञ्चिदवधारयामः, यत्सामर्थ्याद् वध्व इव वलभ्य इत्यमुमर्थमवगच्छेम । न चोभयार्थसाधारणस्य वलभीविशेषणकलापस्यैव तत्र निबन्धनभावोऽवगन्तुं युक्तः; तस्य भिन्नविभक्तिकस्य वधूभिरभिसम्बन्धानुपपत्तेरित्युक्तमेव ।

अथ सममित्यस्य तुल्यार्थस्य वधूवलभीसम्बन्धबलात् विभक्तिविपरिणामेन कल्पिततदुचितविभक्त्यन्तानां वधूनां विशेषणकलापाभिसम्बन्धसहत्वाद् वलभीभिरुपमानोपमेयभावावगतिर्भवति, यथा सममिन्दुना सकलकलोऽब्धिरुत्थित इति ।

एवं तर्हि तुल्यतासम्बन्धावधारणनिबन्धनेयं वधूवलभीनामुपमानोपमेयभावावगतिरितिनासावनुमेयतामभिपततीति श्लेषानुमितिरित्युच्यते ।

अङ्कुरितः कोरकितः पल्लवितः कुसुमितश्च सहकारः ।
अङ्कुरितः कोरकितः पल्लवितः कुसुमितश्च हृदि मदनः ।।३७।।

इत्यत्र मुख्यामुख्याङ्कुरितत्वादिधर्मविशिष्टयोः सहकारमदनयोः प्रमाणान्तरावगतकार्यकारणभावयोरप्यतिशयोक्तिच्छायया यस्तुल्यकालतयोपनिबन्धस्तत्र कार्यकारणधर्माणां यथाश्रुतक्रमं संख्यासाम्यमेव यथासङ्ख्यमनुमापयति, यथाश्रुतक्रमातिक्रमे प्रयोजनाभावात्, निबन्धनाभावाच्च ।

को ह्यविप्लुतमतिरसति बाधके श्रुतमर्थमनादृत्याश्रुतं परिकल्पयेदिति यथासङ्ख्यानुमितिरितीयमुच्यते ।

यत्र प्रकरणादिप्रतिपत्त्यानुमितविशेषो वाच्योऽर्थः प्रतीयमानस्यार्थस्य लिङ्गभावमुपयाति सोऽप्यनुमानस्यैव मार्गः ।
यथा-

उच्चिणु पडिअकुसुमं मा धुण सेहालिअं हलिअसोण्हे?।
अह दे विसमविराओ ससुरेण सुओ वलयसद्दोः ।।३८।।

(उच्चिनु पतितं कुसुमं मा धुनु शेफालिकां हालिकस्नुषे?।
एष ते विषमविरावः श्वशुरेण श्रुतो वलयशब्दः।।)

इति । अत्र ह्यविनयपतिना सह रममाणा काचित् बहश्श्रुतवलयकलकलया सख्या प्रतिबोध्यत इत्येतदपेक्षणीयं वाच्यस्य प्रतिपत्तये प्रतिपन्ने च वाच्येऽर्थे तस्याविनयप्रच्छादनतात्पर्येणामिधीयमानत्वादनुमेयाङ्गत्वमेवेत्यस्यानुमान एवान्तर्भावः ।

एवमन्यासामपि वाच्यव्यतिरेकिणोनामलङ्कृतीनां यथायोगमनुमानान्तर्भावः स्वयमेवानुसर्त्तव्यः ।

एवं वस्तुमात्रादीनां गम्यत्वं प्रतिपाद्येदानीं वर्णपदवाक्यसङ्घटनादीनां गमकत्वं प्रतिपाद्यते ।

तत्र वर्णसङ्घटनानां तावद् गमकत्वमर्थद्वारकमेव । तथा हि विशिष्टवर्णसङ्घटनोपकृतशब्दप्रतिपादितेनार्थेन रत्यादयः स्थायिनाऽनुमीयमानाः स्पष्टतरमवभासन्त इति शब्दोपाधिभूतयोर्वर्णसङ्घटनयोरपि गमकत्वमुपपन्नमेव पारम्पर्येण, न साक्षात् ।

तथाविधशब्दसन्दर्भाभिहितस्यार्थस्य रत्यादेश्च भावस्य तार्णपर्णयोरिव धूमाग्न्योः कार्यकारणभावेनावस्थानात् ।

तथा हि ये रतिशोकाक्रान्तान्तःकरणाः ये च क्रोधोत्साहादिविवशास्ते मधुरतरवर्णविरचितामसमासप्रायां रेफशकारटकारकर्कशां दीर्घसमासभूयिष्ठां च सङ्घटनामाश्रित्य भूम्ना भाषमाणा दृश्यन्त इति स्वभाव एवायम् ।

सङ्घटनावर्णाहितविशेषवाचकसमर्पितादर्थात् ।
क्रोधादिविशेषगतिर्धूमविशेषादिव कृशानोः ।।२८।।

इति सङ्ग्रहार्या ।

पदवाक्ययोः पुनः साक्षादर्थद्वारकं गगकत्वं न वर्णसङ्घटनयोरिव वाचकोपाधि-भावनिबन्धमिति न तुल्यकक्ष्यतया निर्देशस्तयोरुपपन्नः । पदवाक्ययोर्हि द्वयमर्थान्तरप्रतीतौ निबन्धनमिष्यते, उपचारः प्रकरणादि-

सामग्री चेति ।

यत्र हि तत् समारोपितं तत्र यथाकथञ्चित् तत्सादृश्यं तत्सम्बन्धादवगम्यते, न तत्तवम् तदभावे सादृश्यानुपपत्तेरिति तदेतदत्रानुमेयमित्युक्तम् ।

एकोऽपि हि शब्दः सामग्रीवैचित्र्यात् तद्धर्मविशिष्टं स्वार्थमेवावगमयतीति तदेव तत्र लिङ्गमवगन्तव्यं न शब्दमात्रम् । तद्धि संज्ञिनमेव प्रत्याययितुमलं न संज्ञिविशेषमित्येतदप्युक्तमेव ।

तत्र पदस्योपचारतो यथा महर्षेर्व्यासस्य **'सप्तैताः सभिधश्श्रिय'**।।३९।। इति, यथा च वाल्मीकेः **'निश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते'**।।४०।। इति, यथा च कालिदासस्य **'कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायाम्'**।।४१।। इति, यथा च-(शाकु.१.१८)

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ।।४२।।

इत्यत्र सभिदन्धसन्नद्धमधुरपदानि गमकत्वाभिप्रायेणैव प्रयुक्तानीति उक्तमेव । तस्यैव सामग्री वैचित्र्ये यथा 'रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रियेणोचतिम्' इत्यत्र रामेणेत्येतत् पदं प्रकरणादिसामग्रीवशात् साहसैकरसिकत्वादिधर्मविशिष्टस्य रामार्थस्य गमकम्; अन्यथा हि मयेत्येव वक्तव्यं स्यात् ।

यत्रापि चैकस्यैवार्थस्यैकाभिधानमुखेनोत्कर्षापकर्षतत्त्वाभिधित्सयोपकल्पितभेदस्य विध्यनुवादभावेनोपनिबन्धः तत्र प्रकरणादिभ्य एवास्योत्कर्षोऽपकर्षः तत्वं वानुमेयम् ; न तु तत एव । न हि विधेयाभिधायिनः शब्दस्यैव सा शक्तिस्तेयोर्विरोधात् । तत्रोत्कर्षो यथा-

रइकिरणाणुग्गहिआइ होन्ति कमलाइ कमलाइ ।।४३।।

इत्यत्र द्वितीयः कमलशब्दः । अपकर्षो यथा-

एमेअ जणो त्तिस्सा देउ कवोलोपमाइ ससिबिम्बम् ।
परमत्थविआरे उण चन्दो चन्दोष्विअ वराओ ।।४४।।

इति । अत्र द्वितीयश्चन्द्रशब्दः । अत्र हि विधेयाभिधायिनो द्वितीयाच्चन्द्रशब्दाद्यथापकर्षोऽवगम्यते न तथा पूर्वत्र कमलशब्दादित्यर्थप्रकरणादिरेव तत्र हेतुभावेनोपगन्तुं युक्तो न शब्दशक्तिः । तस्या ह्युत्कर्षापकर्षावगमः पूर्वापरपदार्थनियत एव स्यात्, नानियतः । तत्त्वे यथा-

काचो मणिर्मणिः काचो येषां तेऽन्ये हि देहिनः ।
सन्ति ते सुधियो येषां काचः काचो मणिर्मणिः ।।४५।।

इत्यत्र द्वितीयौ काचमणिशब्दौ ।

शब्दशक्तिमूलाया अर्थान्तरप्रतीतेरनिबन्धनाया: पराकृतत्वान्न तन्मूला पदवाक्यप्रकाशता समभवति । यथा-

प्रातुं धनैरर्थिजनस्य वाञ्छां देवेन सृष्टो यदि नाप्त नास्मि ।
पथि प्रसन्नम्बुधरस्तटाकः कूपोऽथवा किन्न कृतो जडोऽहम् ।।४६।।इति ।

अत्र हि जड इत्येतत् पदं निर्विण्णेन केनचिद्वक्त्रा कूपसमानाधिकरणतयैव प्रयुक्तं, नात्मसमानाधिकरणतया कूपोऽथवा किं न कृतो जडोऽह'मित्यात्मनो जडत्वाशंसास्पदत्वेनेष्टत्वाद्, इत्थमेव वाच्यस्य चारुत्वोपपत्तेः, यतोऽयमत्रार्थो विवक्षित: "किं ममानेन परदुःखभाजा हतचैतन्येन कृत्यं, जडस्तटाक एवास्मि कस्मात्र कृत इति ।

नचोक्तनयेन निबन्धनान्तरमन्तरेण स्वशक्त्यैवानुरणनरूपतयार्थान्तरसमानाधिकरणतां प्रतिपत्तुमलमित्यनुदाहरणमेतत् ।

असमप्पिअं वि गहिअं कुसुमशरेण महुमासलच्छिमुहम् ।।४७।।
(असमर्पितमपि गृहीतं कुसुमशरेण मधुमासलक्ष्मीमुखम् ।)

इत्यत्र ह्यसमर्पितमपि कुसुमशरेण मधुमासलदम्या गृहीतमित्यसमर्पितमपीत्येतदर्थाभिधायि पदमर्थशक्त्या कुसुमशरबलात्कारमनुमापयति ।

वाणिअअ ! हत्थिदता कुत्तो अह्माण वघ्घकित्ती अ ।
जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सोण्णा ।।४८।।

इत्यत्र द्विरदरदनव्याघ्राजिननां प्रतिषेधावगतिरुक्तक्रमेण व्यापविरुद्धकार्योपलब्धिनिबन्धनेत्यनुमान एवान्तर्भावमर्हति ।

केवलमिमत्र निरूप्यते यदुत कस्येयमुक्तिः, किं श्वशुरयोरुत तटस्थस्यैव कस्यचिदिति । तत्र श्वशुरस्य तावत् दुहितुरिव स्नुषाया: सौभाग्यातिशयवर्णनमिद-मनुचितमेव । श्वश्रवा अपि पुत्रस्नेहविक्लवाया: स्वसद्मसमृद्धिं समीहमानाया वा तत्सौभाग्यातिरेकमसूयमानाया वाणिजकं प्रति नास्ति हस्तिदन्तादि विक्रेयमिहेत्येतावति वक्तव्ये तद्वर्णनं निष्फलमनुचितं चेति तटस्थस्यैवेयमुक्तिरुचिता तत्रैव लेशतो रसास्वादसम्भवात् । अन्यथा-

विवरीअसुरअसमए बह्मं दट्ठूण णाहिकमलम्मि ।
हरिणो दाहिणणअणं चुम्बइ हिलिआउला लच्छी ।।४९।।इति।

प्रहेलिकादावपि मुख्यवृत्त्या काव्यव्यपदेशः स्यात् । केवलं तत्पक्षे अह्माण इत्यत्र एआण इति पाठः परिणमयितव्यः ।

उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता
ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती
क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा
धूमान्वितेन दहनेन न वीक्षितासि ।।५०।।

इत्यत्र ते इति योयमसमसौन्दर्यनिधानभूतयोः पुरःपरिस्फुरतोरिव लोचनयोः परामर्शः, स हि सामग्रीयोगान्नायकस्य शोकदहनोद्दीपनविभावतामेतयोरनुमापयतीति मुख्यवृत्त्या तद्वाच्यस्याथस्यैव लिङ्गता, न पदस्य । यथा च-

झटिति कनकचित्रे तत्र दृष्टे कुरङ्गे
रभसविकसितास्ते दृष्टिपाताः प्रियायाः ।
पवनविलुलितानामुत्पलानां पलाश-
प्रकरमिव किरन्तःस्मर्यमाणा दहन्ति ।।५१।। इति ।

पदावयवोपि विशिष्टः पदार्थ एव न शब्दमात्रं तस्य व्यापारान्तर प्रतिषेधात् । विशिष्टत्वं च **'मय्यासक्तश्चकितहरिणीहारिनेत्रविभाग' ।।५२।।** इत्यत्र चकितहरिणीहारिणा नेत्रेण सम्बन्धितया विभागस्य विशेषितत्वात् तथाविधस्य चास्य गमकत्वात् ।

वाक्यस्य चोपचारतोऽर्थान्तरप्रकाशनं यथा-(गीता.२.६९)

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा रात्रिः पश्यतो मुनेः ।।५३।।

इति । अनेन हि वाक्येन न निशार्थो नापि जागरणार्थः कश्चिद् विवक्षितः; किं तर्हि? तत्त्वज्ञानावहितत्वमतत्वपराङ्मुखत्वं च मुनेः प्रतिपाद्यत इति तिरस्कृतवाच्यस्यास्य गमकत्वम् । यथा च-(ध्व.पृ.५२)

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ।।५४।। इत्युक्तम् ।

तस्यैव प्रकरणादितो यथा-

विसमइओ च्चिअ काण वि काण वि वोलेइ अमअणिम्माओ ।
काण वि विसामअमओ काण वि अविसामआ कालो ।।५५।।

(विषमय इव केषामपि केषामपि प्रयात्यमृतमयः।
केषामपि विषामृतमयः केषामप्यविषामृतः कालः।।)

इत्यत्र वाक्ये प्रकरणादिवशाद्विषामृतशब्दाभ्यां सुखदुःखस्वरूपसङ्क्रमिवाच्याभ्यां व्यवहार इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यास्य गमकत्वम् ।

शब्दस्याभिधातिरेकेण शक्त्यन्तरानुपपत्तेस्तन्मूलं पदस्येव वाक्यस्याप्यर्थान्तर-प्रकाशनं न सम्भवत्येव यथा हर्षचरिते सिंहनादवाक्ये-

प्रवृत्तेऽस्मिन् महाप्रलये धरणीधारणायाधुना त्वं शेषः।।५६।।

इति। नह्येतद् वाक्यमनुरणनरूपमर्थान्तरं शब्दशक्त्यैवानिबन्धनं प्रकाशयितुं क्षममित्युक्तमेव। (ध्व.११३,२७५)

सज्जेइ सुरहिमासो ण आपणावेइ जुवइजणलक्खसहे ।
अहिणवसहआरमुहे णवपल्लवपत्तले अणंगस्स सरे ।।५७।।

(सज्जति सुरभिमासा न तावदर्पयति युवतिजनकक्ष्यसहान् ।
अभिनवसहकारमुखान् नवपल्लवपत्रलाननङ्गस्य शरान् ।।)

इत्यत्र कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरे सुरभिमाससम्भवानामाविर्भूताभिनवपल्लवानां तरूणामचिरभावियुवतिजनमदनोन्माददायित्वमनुमेयम् ।

तत्र च सहकारसुरभिमासमदनानां रूपकोपनिबन्धने शरशरकारधानुष्कतुल्यवृत्तान्तत्वे सति यदसम्पन्नसम्पूर्णरूपतया सम्प्रति सहकाराणां शराणामिवानङ्गायासमर्पणं स हेतुः । तदसमर्पणमात्रान्तरायो हि तस्य तद्व्यापारः । कन्दर्पोद्दीपनसमथस्वभावसम्पादनमेव च तेषां सुरभिमासने कन्दर्पायासमर्पणं नान्यदिति। (ध्व.११४,१३९)

सिहिपिञ्छकण्णऊरा जाया वाहस्स गव्विरी भमइ ।
मोत्ताफलरइअपसाहणाण मज्झे सवत्तीण ।।५८।।

इत्यत्र नवोढाया व्याधवध्वाः सपत्नीभ्यः सौभाग्यातिरेकोऽनुमेयः । तत्र चास्याः शिखिपिच्छकर्णपूराया अपि सगर्वं भ्रमणं हेतुः, यतोऽयमभिप्रायस्तस्याः-मयि सत्यामयं सम्भोगैकरसिको व्याधो वारितान्यकर्त्तव्यो दिवानिशं मत्परायण एव केवलं मद्विनोदार्थं यदृच्छयान्तिकापतितमयूरमात्रमारणव्यापारो वर्त्तत इति शिखिपिच्छमात्रकर्णपूराहं जाता, भवतीषु सतीषु दूरदेशकालव्यवधानसाध्यमहारम्भमातङ्गमारणादिव्यापारनिरतोऽयमासीदिति मुक्ताफलरचितप्रसाधना भवत्य इति। तेन यदेतत् सगर्वं भ्रमणं तदेव तस्याः सपत्नीभ्यः सौभाग्यातिरेकमनुमापयतीत्यवसेयम् ।

वाक्यार्थस्य विभावादिरूपस्य रसादीनां चालक्ष्यक्रमो गम्यगमकभाव इति प्रसाधितमेव । स च वाक्यार्थः शुद्धोऽलङ्कारान्तरसङ्कीर्णश्चेति द्विधा सम्भवति ।

तत्र शुद्धो यथा रामाभ्युदये **'कृतककपितै'**।।५९।। (ध्व.पृ.१४४) रित्यादिश्लोकः । एतद्धि वाक्यं परस्परानुरागं परिपोषप्राप्तं प्रकाशयत् सर्वत एव परं रसतत्वं प्रकाशयति ।

अलङ्कारान्तरसङ्कीर्णो यथा-(ध्व.पृ.१४४)

स्मररसनदीपूरेणोढाः पुनर्गुरुसेतुभि-
र्यदपि विधृता दुःखं तिष्ठन्त्यपूर्णमनोरथाः ।
तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुखा
नयननलिनीनालानीतं पिबन्ति रसं प्रियाः ।।६०।।

इति । अत्र हि रूपकेण यथोक्तलक्षणगमकानुगतेनावगमितोऽयं रसः सुतरां प्रकाशत इति मुख्यवृत्त्यार्थस्यैव गमकत्वं न शब्दस्येति स्थितम् ।

वाक्यार्थस्येव प्रबन्धस्यापि रसादीनां च योयमलक्ष्यक्रमो गम्यगमकभावो महाभारतरामायणादौ प्रसिद्धः तस्य विभावानुभावव्यभिचार्यौचित्यचारुणो वृत्तस्योत्प्रक्षितस्य वा कथाशरीरस्य रसाभिव्यक्त्यानुगुण्येनोपनिबन्ध एव निबन्धनम् तस्य रसादीनां च कार्यकारणभावस्य प्रतिपादितत्वात् । यदाह ध्वनिकारः -(ध्व.३.१०-१४)

विभावभावानुभावसञ्चार्यौचित्यचारुणः ।
विधिः कथाशररीस्य वृत्तस्योत्प्रेक्षितस्य वा ।।

इतिवृत्तवशायातां त्वक्तवाननुगुणां स्थितिम् ।
उत्प्रेक्ष्याप्यन्तराभीष्टरसोचितकथोन्वयः ।।

सन्धिसन्ध्यङ्गघटनं रसाभिव्यक्त्यपेक्षया ।
न तु केवलया शास्त्रस्थितिसंपादनेच्छया ।।

उद्दीपनप्रशमने यथावसरमन्तरा ।
अलङ्कृतीनां शक्तावप्यानुरूप्येण योजनम् ।
प्रबन्धस्य रसादीनां व्यञ्जकत्वे निबन्धनम् ।। इति ।

सुबादीनामपोद्धारपक्षे अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तावसाये सति अर्थस्य च विभावादिरूपत्वाद् विभावादीनां रसादीनां च कार्यकारणभावस्योपपादितत्वात् तन्मूलो लक्ष्यक्रमो गम्यगमकभावोऽभ्युपगन्तव्य एव ।

तेषामुदाहरणानि यथा-(ध्व.पृ.१६९)

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन मे
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ।।६१।।

इति । अत्र भूम्ना सर्वेषां स्फुटमेव गमकत्वं दृश्यते । तत्र 'मे यदरय' इति सुप्सम्बन्धवचनानामुक्तनयेन गमकत्वम् । यथायोगमुत्तरत्र च । 'तत्राप्यसौ तापस' इति तद्धितनिपातयोः 'सोप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावण' इति तिङ्- कारकशक्तीनाम् । धिक् धिक् शक्रजितमित्यादौ श्लोकार्धे कृत्तद्धित-समासोपसर्गाणामिति ।.(ध्व.३.१६)

सुप्तिङ्सम्बन्धाद्याः क्रोधोत्साहादिकान् यथा भावान् ।
गमयन्ति, तद् विधेयाविमर्श एवोक्तमस्माभिः ।।२९।।

इत्यन्तरार्या ।

निपातोपसर्गादीनामसत्वभूतार्थानामुपाधिरूपत्वादुपाधिमत्समाश्रयणैवार्थावगतिरिति पदवाक्ययोरर्थावगमकत्वोक्त्यैव तेषामपि गमकता प्रतिपादितैव । केचित् पुनर्निपाताः क्रोधाद्भुतशोकादीन् भावान् प्रदीपवद् वक्तृगतान्नेवावद्योतयन्ति, न वाच्यगतान् । यथा-(विक्रमो.४.६.२)

'आस्तिष्ठ रक्षः! क्व मे प्रियतमामादाय गच्छसि'।।६२।। इति क्रोधः।
'अहो बतासि स्पृहणीयवीर्य'।।६३।। (कुसं.३.२०) इति विस्मयः ।
'हा धिक् कष्टमहो क्व यामि शरणम्'।।६४।। इति शोकः ।

अत एव तेषां द्वित्राणां त्रिचतुराणां वा प्रयोगे पुनरुक्तता नाशङ्कनीया समुदितानां प्रदीपादीनामिव स्वकीय प्रकर्षदर्शनात् । तदुक्तम् -(   )

नामवदुपसर्गास्ते किन्त्वन्योपहितमाहुरर्थं स्वम् ।
दीपकवत्तु निपाताः शोकादीन् द्योतयन्ति वक्तृगतान् ।।

गमयन्ति कार्यभूतान् गद्गदिकादिवदवाचका एव ।
सङ्कटनावर्णाद्याः क्रोधोत्साहादिकान् भावान् ।। इति ।

तदेवं ध्वनेरनुमानान्तर्भावाभ्युपगमः श्रेयानिति ।

तदिदं विस्तरस्यास्य तात्पर्यमवधार्यताम् ।
याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वस्सामग्रीष्टा निबन्धनम् ।।३०।।

सैवाऽनुमितिपक्षे नो गमकत्वेन सम्मता ।
अन्यतोऽन्यस्य हि ज्ञानमनुमैकसमाश्रयम् ।।३१।।

वाच्यवाचकयोः स्वार्थप्राधान्यप्रतिषेधतः ।
ध्वनेः[1] शक्त्यन्तराभावाद् व्यक्तेश्चानुपपत्तितः ।।३२।।
प्राणभूता [2]ध्वनेर्व्यक्तिरिति सैव विवेचिता ।
यत्त्वन्यत् तत्र विमतिः प्रायो नास्तीत्युपेक्षितम् ।।३३।।
प्रायः प्रतीतिवैचित्र्यरसास्वादविदः प्रति ।
सूपकारक्रियेयं मे साफल्यमुपयास्यति ।।३४।।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।।

आधातुं व्युत्पत्तिं नप्तॄणां क्षेमयोगभोजानाम् ।
सत्सु प्रथितनयानां भीमस्यामितगुणस्य तनयानाम् ।।३५।।
श्रीधैर्यस्याङ्गभुवा महाकवेः श्यामलस्य शिष्येण ।
व्यक्तिविवेको विदधे राजानकमहिमकेनायम् ।।३६।।
प्रतिपाद्यबुद्ध्यपेक्षौ प्रायः संक्षेपविस्तरौ कर्त्तुः ।
तेन न बहुभाषित्वं विद्वद्भिरसूयितव्यं नः ।।३७।।

अन्यैरनुल्लिखितपूर्वमिदं ब्रुवाणो
नूनं स्मृतेर्विषयतां विदुषामुपेयाम्[3] ।
हासैककारणगवेषणया नवार्थ-
तत्त्वावमर्शपरितोषसमीहया वा ।।३८।।

इति श्रीराजानकमहिमभट्टविरचिते व्यक्तिविवेकाख्ये काव्यालङ्कारे
ध्वनेरनुमाने अन्तर्भावोपदर्शनो नाम
तृतीयो विमर्शः ।।३।।

पूर्णश्चायं ग्रन्थः

---

१. प्रतीतार्थस्य श्रूयमाणस्य शब्दस्य ।

२. आनन्दवर्धनसम्मतस्य ।

३. आशंसेयं सफला, यद् यावत् खण्डनखण्डखाद्येऽपि ससमादरं स्मृत एषः-
दोषं व्यक्तिविवेकेऽमु कविलोकविलोचने ।
काव्यमीमांसिषु प्राप्तमहिमा महिमाऽऽदृत ।। इति ।

॥श्री:॥

राजानक-श्रीमहिमभट्टप्रणीतो

महामहोपाध्याय-श्रीरेवाप्रसादद्विवेदिसंपादितो

व्यक्तिविवेकसङ्ग्रहः

प्रथमो विमर्शः

अनुमाने[१]ऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।
व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥१॥

युक्तोऽयमात्मसदृशान् प्रति मे प्रयत्नो
नास्त्येव तज्जगति सर्वमनोहरं यत् ।
केचिज्ज्वलन्ति विकसन्त्यपरे निमील-
न्त्यन्ये यदभ्युदयभाजि जगत्प्रदीपे ॥२॥

इह सम्प्रतिपत्तितोऽन्यथा वा
ध्वनिकारस्य वचोविवेचनं नः ।
नियतं यशसे प्रपत्स्यते य-
न्महतां संस्तव एव गौरवाय ॥३॥

सहसा यशोऽभिसर्तुं समुद्यताऽदृष्टदर्पणा मम धीः ।
स्वालङ्कारविकल्पप्रकल्पने वेत्ति कथमिवावद्यम् ॥४॥

ध्वनिवर्त्मन्यतिगहने स्खलितं वाण्याः पदे पदे सुलभम् ।
रभसेन यत् प्रवृत्ता प्रकाशकं चन्द्रिकाद्यदृष्ट्वैव ॥५॥

किन्तु तदवधीर्यार्यैर्गुणलेशे सततमवहितैर्भाव्यम् ।
परिपवनवदथवा ते जात्यैव न शिक्षितास्तुषग्रहणम् ॥६॥

---

१. अनुमानेऽनुमानत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्ने प्रमाणत्वावच्छिन्नानवच्छिन्नोभयावच्छिन्ने इति नास्ति हेतोराभासत्वेऽपि भयम्, नासौ न्यायालयः, नवा विधिनिषेधशास्त्रगोष्ठी ।

उक्तं गुणीकृतात्मत्वं यदर्थस्य विशेषणम् ।
गमकत्वान्न तत् तस्य युक्तमव्यभिचारतः ।।७।।
घटतीति घटो ज्ञेयो नाघटन् घटतामियात् ।
अघटत्वाविशेषेण पटोऽपि स्याद् घटोऽन्यथा ।।८।।
घटनञ्च तदात्मत्वापत्तिरूपा क्रिया मता ।
मूलञ्च तस्याश्चित्रार्थाभासाविष्कृतिरीशितुः ।।९।।
यः कश्चिदर्थः शब्दानां व्युत्पत्तौ स्यान्निबन्धनम् ।
प्रवृत्तौ तु क्रियैवैका सत्तासादनलक्षणा ।।१०।।
तस्यामेव क्विबाद्याश्च विधेयाः कर्तृमात्रतः ।
न तूपमानादाचारे तयोरर्थात् प्रतीतितः ।।११।।
यथा ह्यश्वति बालेय इत्यतोऽर्थः प्रतीयते ।
अश्वत्वमासादयति खर इत्यर्थतः पुनः ।।१२।।
अश्वतुल्यसमाचारः खर इत्यवसीयते ।
न तत्त्वसादनं युक्तं तदतुल्यक्रियस्य हि ।।१३।।
सत्तायां व्यापृतिश्चैषा चित्रत्वपरिनिष्ठितेः ।
सङ्गच्छते जडस्यापि घटादेर्घटनादिवत् ।।१४।।
नाम्नः सत्त्वप्रधानस्य धातुकारोऽत एव हि ।
शब्दवक्त्रैकदेशादेर्धात्वर्थत्वमवोचत[1] ।।१५।।
एवञ्च विपच्य घटो भवतीति क्त्वोऽस्य पूर्वकालत्वम् ।
घटनापेक्षं ज्ञेयं भवनापेक्षन्तु नाऽसमन्वयतः ।।१६।।
बहिरङ्गत्वाच्च यथा भवत्यधिश्रित्य पाचकोऽयमिति ।
अत्र हि पाकापेक्षाधिश्रयतेः पूर्वकालतावगतिः ।।१७।।
तस्मान्नामपदेभ्यो यः कश्चिदर्थः प्रतीयते ।
न स सत्तामनासाद्य शब्दवाच्यत्वमर्हति ।।१८।।

---

१. गडि वदनैकदेशे ।

इत्थञ्चास्तिभवत्यादि क्रियासामान्यमुच्यते ।
नान्तरङ्गतयावश्यं वक्तारस्तत् प्रयुञ्जते ।।१९।।

क्रियाविशेषो यस्त्वन्यः पाकादिर्व्यभिचारभाक् ।
बहिरङ्गतया तस्य प्रयोगोऽवश्यमिष्यते ।।२०।।

वाचो गुणीकृतार्थत्वं न सम्भवति जातुचित् ।
तदर्थं तदुपादानादुदकार्थं दृतेरिव ।।२१।।

यद्यर्थ इति वाच्योऽर्थोऽभिमतोऽव्याप्तिरेव सा ।
येनैवंवादिनीत्यादावर्थस्यार्थान्तराद् गतिः ।।२२।।

अथोभौ तर्ह्यतिव्याप्तिर्द्वित्रवस्तुव्यवायिनि ।
प्रहेलिकादिरूपेऽपि काव्ये ध्वन्यात्मता यतः ।।२३।।

अर्थस्य [1]विशिष्टत्वं, शब्दः[2] [3]सविशेषणस्तदः[4] पुंस्त्वम्, ।
द्विवच[5]नवाशब्दौ[6] च, [7]व्यक्तिर्ध्वनिनाम[8], [9]काव्यवैशिष्ट्यम् ।।२४।।

वचनञ्च [10]कथनकर्तुः, कथिता ध्वनिलक्ष्मणीति दश दोषाः।
ये त्वन्ये तद्भेदप्रभेदलक्षणगता न ते गणिताः ।।२५।।

वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।
सम्बन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता ।।२६।।

काव्यस्यात्मनि संज्ञिनि रसादिरूपे न कस्यचिद् विमतिः ।
केवलमेषापि व्यक्त्ययोगतोऽस्य कुतः ।।२७।।

शब्दस्यैकाभिधा शक्तिरर्थस्यैकैव लिङ्गता ।
न व्यञ्जकत्वमनयोः समस्तीस्त्युपपादितम् ।।२८।।

उक्तं वृथैव शब्दस्योपादानं लक्षणे ध्वनेः ।
न हि तच्छक्तिमूलेष्टा काचिदर्थान्तरे गतिः ।।२९।।

न चोपसर्जनत्वेन तयोर्युक्तं विशेषणम् ।
यतः काव्ये गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपीष्टैव चारुता ।।३०।।

अत एव विशेषस्योपादानमपि नार्थवत् ।
संज्ञासम्बन्धमात्रैकफलं तददिति गम्यते ।।३१।।

तदा चातिप्रसङ्गः स्यात् संज्ञायां यस्य कस्यचित् ।
यद्वाक्यवर्त्तिनोऽन्यस्य विशेषस्य तदाप्तितः ।।३२।।

तस्मात् स्फुटतया यत्र प्राधान्येनान्यथापि वा ।
वाच्यशक्त्यानुमेयोऽर्थो भाति तत् काव्यमुच्यते ।।३३।।

वाच्यप्रत्येययोर्नास्ति व्यङ्ग्यव्यञ्जकताऽर्थयोः ।
तयोः प्रदीपघटवत् साहित्येनाप्रकाशनात् ।।३४।।

पक्षधर्मत्वसम्बन्धव्याप्तिसिद्धिव्यपेक्षणात् ।
वृक्षत्वाम्रत्वयोर्यद्वद् यद्वच्चानलधूमयोः ।।३५।।

अनुमानत्वमेवात्र युक्तं तल्लक्षणान्वयात् ।
असतश्चेन्द्रचापादेः का व्यक्तिः कृतिरेव सा ।।३६।।

कार्यत्वं ह्यसतोऽपीष्टं हेतुत्वं तु विरुध्यते ।
सर्वसामर्थ्यविगमाद् गगनेन्दीवरादिवत् ।।३७।।

शब्दप्रयोगः प्रायेण परार्थमुपयुज्यते ।
नहि तेन विना शक्यो व्यवहारयितुं परः ।।३८।।

न च युक्तिनिराशंसात् ततः कश्चित् प्रवर्तते ।
निवर्तते वेत्यस्येष्टा साध्यसाधनगर्भता ।।३९।।

ते प्रत्येकं द्विधा ज्ञेये शाब्दत्वार्थत्वभेदतः ।
पदार्थवाक्यार्थतया ते अपि द्विविधे मते ।।४०।।

तत्र साध्यो वस्तुमात्रमलङ्कारा रसादयः ।
इति त्रिधैव, तत्राद्यौ पदं शब्दानुमानयोः ।।४१।।

अन्त्योऽनुमेयो भक्त्या तु तस्य व्यङ्ग्यत्वमुच्यते ।
भक्तेः प्रयोजनांशो यश्चमत्कारित्वलक्षणः ।।४२।।

स तत्रास्तीति, सोऽप्यस्य विभावाद्येकहेतुकः ।
अत एव न लोकेऽपि चमत्कारः प्रसज्यते ।।४३।।

तत्र हेत्वादयः सन्ति न विभावादयो यतः ।
न चैकार्थत्वमाशङ्क्यमेषां लक्षणभेदतः ।।४४।।

स्वभावश्चायमर्थानां यन्न साक्षादमी तथा ।
स्वदन्ते सत्कविगिरां गता गोचरतां यथा ।।४५।।
गोत्वारोपेण वाहीके तत्साम्यमनुमीयते ।
को ह्यतस्मिन्नतत्तुल्ये तत्त्वं व्यपदिशेद् बुधः ।।४६।।

यः सतत्त्वसमारोपस्तत्सम्बन्धनिबन्धनः ।
मुख्यार्थबाधे सोऽप्यार्थं सम्बन्धमनुमापयेत् ।।४७।।

तत्साम्यतत्सम्बन्धौ हि तत्त्वारोपैककारणम् ।
गुणवृत्तेर्द्विरूपायास्तत्प्रतीतिरतोऽनुमा ।।४८।। किञ्च

मुख्यवृत्तिपरित्यागो न शब्दस्योपपद्यते ।
विहितोऽर्थान्तरे ह्यर्थः स्वसाम्यमनुमापयेत् ।।४९।।

तुल्यादिषु हि लोकोऽर्थेष्वर्थं तद्दर्शनस्मृतम् ।
आरोपयेन्न शब्दस्तु स्वार्थमात्रानुयायिनम् ।।५०।।

इत्थमर्थान्तरे शब्दवृत्तेरनुपपत्तितः ।
फले लिङ्गैकगम्ये स्यात् कुतः शब्दः स्खलद्गतिः ।।५१।।

व्यापारोऽर्थे ध्वनेः साक्षान्मुख्या वृत्तिरुदाहृता ।
अर्थारोपानुगस्त्वेष गौणी तद्व्यवधानतः ।।५२।।

आशुभावादनालक्ष्यं किन्त्वर्थारोपमन्तरा ।
लोको गोश्चैत्र इत्यादौ शब्दारोपमवस्यति ।।५३।।

प्रधानेतरभावेनावस्थानादर्थशब्दयोः ।
समशीर्षिकयारोपो न तयोरुपपद्यते ।।५४।।

आरोपविषये यत्र विशेषः संप्रतीयते ।
अर्थादारोपितात् तत्र गुणवृत्तिरुदाहृता ।।५५।।

गुणवृत्तौ गिरां यावत् सामग्रीष्टा निबन्धनम् ।
सैव लिङ्गतयास्माभिरिष्यतेऽर्थान्तरं प्रति ।।५६।।

न हि तत् समयाभावाद् वाच्यं शब्दम्य कल्प्यते ।
प्रतीयमानतायां च व्यक्तमम्यानुमेयता ।।५७।।

तस्मात् स्वार्थातिरेकेण गतिर्नार्थान्तरे गिराम् ।
वाचकत्वाश्रयेणातो गुणवृत्तेरसम्भवः ।।५८।।

ततश्च-

भक्त्या बिभर्ति चैकत्वं रूपाभेदादयं ध्वनिः ।
न च नाव्याप्त्यतिव्याप्त्योरभावाल्लक्ष्यते तया ।।५९।।

सुवर्णपुष्पामित्यादौ न चाव्याप्तिः प्रसज्यते ।
यतः पदार्थवाक्यार्थभेदात् भक्तिर्द्विधोदिता ।।६०।।

अतस्मिंस्तत्समारोपो भक्तेर्लक्षणमिष्यते ।
अर्थान्तरप्रतीत्यर्थः प्रकारः सोऽपि शस्यते ।।६१।। ततश्च

रूढा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि ।
लावण्याद्याः प्रसक्तास्ते न भवन्ति पदं ध्वनेः? ।।६२।।

मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यार्थदर्शनम् ।
यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्खलद्गतिः ।।६३।।

वाचकत्वाश्रयेणैव गुणवृत्तिरसङ्गता ।
गमकत्वैकमूलस्य ध्वनेः स्याद् विषयो न किम् ।।६४।।

व्यञ्जकत्वैकमूलत्वमसिद्धञ्च ध्वनेर्यतः ।
गमकत्वाश्रयापीष्टा गुणवृत्तिस्तदाश्रयः ।।६५।।

समिदिध्मादयः शब्दाः प्रसिद्धा गुणवृत्तयः ।
ध्वनेः पदादिव्यङ्ग्यस्य येनोदाहरणीकृताः ।।६६।।

तस्माद् व्युत्पत्तिशक्तिभ्यां निबन्धो यः स्खलद्गतेः ।
शब्दस्य सोऽपि विज्ञेयोऽनुमानविषयोऽन्यवत् ।।६७।।

विषभक्षणादपि परामेतद्गृहभोजनस्य दारुणताम् ।
वाच्यादतोऽनुमिमते प्रकरणवक्तृस्वरूपज्ञाः ।।६८।।

विषभक्षणमनुमनुते न हि कश्चिदकाण्ड एव सुहृदि सुधीः ।
तेनात्रार्थान्तरगतिरार्थी तात्पर्यशक्तिजा न पुनः ।।६९।।

प्रसिद्धं मार्गमुत्सृज्य यत्र वैचित्र्यसिद्धये ।
अन्यथैवोच्यते सोऽर्थः सा वक्रोक्तिरुदाहृता ।।७०।।

पदवाक्यादिगम्यत्वात् स चार्थो बहुधा मतः ।
तेन तद्वक्रतापीष्टा बहुधैवेति तद्विदः ।।७१।।

अत्रोच्यतेऽभिधासंज्ञः शब्दस्यार्थप्रकाशने ।
व्यापार एक एवेष्टो यस्त्वन्योऽर्थस्य सोऽखिलः ।।७२।।

ततश्च वाच्यादर्थान्तरं भिन्नं यदि तल्लिङ्गमस्य सः ।
तन्नान्तरीयकतया निबन्धो ह्यस्य लक्षणम् ।।७३।।

अभेदे बहुता न स्यादुक्तेर्मार्गान्तराग्रहात् ।
तेन ध्वनिवदेषापि वक्रोक्तिरनुमा न किम् ।।७४।।

स्वाभाविकं ध्वनेर्युक्तं व्यञ्जकत्वं न दीपवत् ।
धूमवत् किन्तु कृतकं सम्बन्धादेरपेक्षणात् ।।७५।।

प्रादीनां द्योतकत्वं यत् कैश्चिदभ्युपगम्यते ।
तद् भाक्तमेव तत्रेष्टं न मुख्यं तदसम्भवात् ।।७६।।

तथा हि यस्य शब्दस्य भावाभावानुसारिणी ।
यदर्थबुद्धिस्तस्यासौ वाच्योऽर्थ इत कथ्यते ।।७७।।

गोशब्दस्येव गौरर्थः; सान्यथा त्वव्यवस्थिता ।
वाच्यत्वव्यवहारश्च न स्यादर्थस्य कस्यचित् ।।७८।।

प्रादिप्रयोगानुगमव्यतिरेकानुसारिणी ।
प्रकर्षादौ मतिस्तेन तस्य तद्वाच्यता न किम् ।।७९।।

विशेषावगमस्याशुभावादनुपलक्षणात् ।
क्रमस्य सहभावित्वं भ्रमो भक्तेर्निबन्धनम् ।।८०।।

विशेषणं तु द्विविधमान्तरं बाह्यमेव च ।
तत्राव्यवहितं सद् यदर्थकारि तदान्तरम् ।।८१।।

स्फटिकस्येव लाक्षादि द्वितीयमुभयात्मकम् ।
आयसस्येव तत्कान्तं तदपि द्विविधं मतम् ।।८२।।

असमानसमानाधिकरणत्वविभेदतः ।
विशेष्योऽपि द्विधा ज्ञेयो धातुनामार्थभेदतः ।।८३।।

शाब्दत्वार्थत्वभेदेन नामार्थोऽपि द्विधा मतः ।
तत्रोपसर्गाणां प्रायो धात्वर्थो विषयो मतः ।।८४।।

चादीनां तु निपातानामुभयं परिकीर्त्तितम् ।
केवल तु विशेष्यात् स्युः पूर्व पश्चाच्च ते क्रमात् ।।८५।।

विशेषणानामन्येषां पौर्वापर्यमयन्त्रितम् ।
इत्थं स्थिते स्वरूपेऽस्मिन् विशेषणविशेष्ययोः ।।८६।।

यदन्तरङ्गमुद्दिष्टमुभयात्मा विशेषणम् ।
विशेष्ये मग्नमिव तद् गवि गोत्वमिव स्थितम् ।।८७।।

अत एवाशुभावित्वात् तत्प्रतीत्योः क्रमाग्रहः ।
यन्मूलश्चायमनयोर्द्योत्यद्योतकताभ्रमः ।।८८।।

प्रादीनां धातुगर्भत्वोपगमाच्च यदुक्तवान् ।
अडादीनां व्यवस्थार्थमित्यादि विदुषां वरः ।।८९।।

अत एव व्यवहितैर्वुधा नेच्छन्ति चादिभिः ।
सम्बन्धं ते हि शक्तिं स्वामुपदध्युरनन्तरे ।।९०।।

सान्तरत्वे तु तां शक्तिमन्यत्रैवादधत्यमी ।
ततश्चार्थासामञ्जस्यादनौचित्यं प्रसज्यते ।।९१।।

बहिरङ्गान्तरङ्गत्वभेदात् तद् द्विविधं मतम् ।
तत्र शब्दैकविषयं बहिरङ्गं प्रचक्षते ।।९२।।

द्वितीयमर्थविषयं तत् त्वाद्यैरेव प्रदर्शितम् ।
तत्स्वरूपमतोऽस्माभिरिह नातिप्रतन्यते ।।९३।।

पारम्पर्येण साक्षाच्च तदेतत् प्रतिपद्यते ।
कवेरजागरूकस्य रसभङ्गनिमित्तताम् ।।९४।।

यत् त्वेतच्छब्दविषयं बहुधा परिदृश्यते ।
तस्य प्रक्रमभेदाद्या दोषाः पञ्चैव योनयः ।।९५।।

तेषां संक्षेपतोऽस्माभिः स्वरूपमभिधास्यते ।
यस्तु प्रपञ्चः पञ्चानां स्वयं तमवधारयेत् ।।९६।।

यदि काव्ये गुणभूतव्यङ्ग्येऽपीष्टैव चारुता- ।
प्रकर्षशालिनी, तर्हि व्यर्थ एवादरो ध्वनौ ।।९७।।

न हि काव्यात्मभूतस्य ध्वनेस्तत्रास्ति सम्भवः ।
तेन निर्जीवतैवास्य स्यात् प्रकर्षे कथैव का ।।९८।।

अतोऽतदात्मभूतस्य येऽभावं जगदुर्ध्वनेः ।
ते मुधैव प्रतिक्षिप्ताः स्वोक्तिभावमपश्यता ।।९९।।

अथेष्यते स तत्रापि रसादिव्यक्त्यपेक्षया ।
काव्यमेवान्यथा न स्याद् रसात्मकमिदं यतः ।।१००।।

इत्थञ्च गम्यमानार्थस्पर्शमात्रमलङ्कृतिः ।
वाच्यस्येत्येतदुक्तं स्यान्मता सैवानुमा ततः ।।१०१।।

नाविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्युक्ता प्रकारता ।
न हि प्रकारस्तस्यैव स एवेत्युपपद्यते ।।१०२।।

भक्तिः पदार्थवाक्यार्थरूपत्वात् द्विविधा मता ।
तद्बुद्धिश्चानुमानान्तर्भूता यदुपपादिता ।।१०३।।

तत् तिरस्कृतवाच्यस्य ध्वनेर्भक्तेश्च का भिदा ।
द्वितीयोऽपि प्रकारो यः सोऽपि सङ्गच्छते कथम् ।।१०४।।

परस्परविरुद्धत्वाद् विवक्षातत्परत्वयोः ।
यः शब्दशक्तिमूलोऽन्यः प्रभेदो वर्णितो ध्वनेः ।।१०५।।

सोऽयुक्तोऽन्यत एवासौ तत्रेष्टार्थान्तरे मतिः ।
शब्दे शक्त्यन्तराभावस्यासकृत् प्रतिपादनात् ।।१०६।।

इति राजानकश्रीमहिमभट्टविरचिते व्यक्तिविवेकसङ्ग्रहे ध्वनिलक्षणाक्षेपो नाम प्रथमो विमर्शः ।।१।।

द्वितीयो विमर्शः

मुग्धः किं किमसभ्य एष भजते मात्सर्यमौनं नु किं
पृष्टो न प्रतिवक्ति यः किल जनस्तत्रेति सम्भावयेत् ।
छात्राभ्यर्थनया ततोऽद्य सहसैवोत्सृज्य मार्गं सतां
पौरोभाग्यमभाग्यभाजनजनासेव्यं मयाङ्गीकृतम् ।।१।।

स्वकृतिष्वयन्त्रितः कथमनुशिष्यादन्यमयमिति न वाच्यम् ।
वारयति भिषगपथ्यादितरान् स्वयमाचरन्नपि तत् ।।२।।इति।

क्रियाकर्त्रंशभागर्थो वाक्येऽपोह्यो नञा यदि ।
क्रियांश एवापोह्यः स्यान्नेष्टवानितिवत् तदा ।।३।।

अकुम्भकार इतिवद् वृत्तौ तु स्याद् विपर्ययः ।
इत्येष नियमोऽर्थस्य शब्दशक्तिस्वभावतः ।।४।।

नञर्थस्य विधेयत्वे निषेध्यस्य विपर्यये ।
समासो नेष्यतेऽर्थस्य विपर्यासप्रसङ्गतः ।।५।।

यश्चैकवाक्ये कर्तृत्वेनोक्तो यश्चेदमादिभिः ।
तच्छब्देन परामर्शो न तयोरुपपद्यते ।।६।।

यतोऽध्यक्षायमाणोऽर्थः स तेभ्यः प्रतिपद्यते ।
न चासौ तत्परामर्शसहिष्णुरसमन्वयात् ।।७।।

अनुक्त्वैव परामृश्यं प्रयोगो यत्र यत्तदोः ।
निरन्तरः पुनस्तत्र तयोरुक्तिर्न दुष्यति ।।८।।

तयोर्निरन्तरोपात्तेष्विदमेतददस्सु च ।
तयोस्तेषां च नापेक्षा तेष्वसत्स्विव शाम्यति ।।९।।

उदाहरणजातं यत् तत्साङ्कर्यसमुद्भवम् ।
तस्य दिङ्मात्रमस्माभिरुक्तं विस्तरभीरुभिः ।।१०।।

पदमेकमनेकं वा यद् विधेयार्थतां गतम् ।
न तत्समासमन्येन न चाप्यन्योन्यमर्हति ।।११।।

लोहितस्तक्षक इति समासोऽत्रापि नेष्यते ।
लौहित्यस्य विधावुक्तन्यायात् तस्याप्रवृत्तितः ।।१२।।

स्वरूपमात्रस्योक्तौ तु लौहित्याव्यभिचारतः ।
उष्णोऽग्निरितिवत् पक्षो न चास्त्यन्यस्तदत्यये ।।१३।।

विनोत्कर्षापकर्षाभ्यां स्वदन्तेऽर्था न जातुचित् ।
तदर्थमेव कवयोऽलङ्कारान् पर्युपासते ।।१४।।

तौ विधेयानुवाद्यत्वविवक्षैकनिबन्धनौ ।
सा समासेऽस्तमायातीत्यसकृत् प्रतिपादितम् ।।१५।।

अत एव च वैदर्भीरीतिरेकैव शस्यते ।
यतः समाससंस्पर्शस्तत्र नैवोपपद्यते ।।१६।।

सम्बन्धमात्रमर्थानां समासो ह्यवबोधयेत् ।
नोत्कर्षमपकर्षं वा वाक्यात् तूभयमप्यदः ।।१७।।

किन्तु प्रवृत्तिरेतस्य रसाभिव्यक्त्यपेक्षया ।
शान्तशृङ्गारकरुणानन्तरेण प्रशस्यते ।।१८।।

यतः समासो वृत्तं च वृत्तयः काकवस्तथा ।
वाचिकाभिनयात्मत्वाद् रसाभिव्यक्तिहेतवः ।।१९।।

स चार्धान्तावधिः कार्यो नाधिको गद्यताप्तितः ।
गद्ये हि वृत्तवैकल्ये न्यूना तद्व्यक्तिहेतुता ।।२०।।

तस्याऽच्छिन्नः पदार्थानां सम्बन्धश्चेत् परस्परम् ।
न विच्छेदोऽन्तरा कार्यो रसभङ्गकरो हि सः ।।२१।।

यत्रैककर्तृकाऽनेका प्राधान्येतरभाक् क्रिया ।
तत्राख्यातेन वाच्याद्या शत्राद्यैरपरा पुनः ।।२२।।

विधेयोद्देश्यभावोऽयं वक्तुं वृत्त्या न पार्यते ।
यत् तेनानभिधानं वा समर्थग्रहणं च वा ।।२३।।

कारणद्वयमेवेष्टं बहुलग्रहणं न तु ।
अशक्यनियमो ह्यर्थो विषयस्तस्य नेतरः ।।२४।।

प्रकरणकाक्वादिसखो यस्यार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।
इष्टार्थभङ्गभीतेः शब्दो न समासमर्हति सः ।।२५।।

यत्रोत्कर्षोऽपकर्षो वा विशेष्यस्य विशेषणात् ।
तदेव वा विधेयं स्यात् समासस्तत्र नेष्यते ।।२६।।

अन्यत्र त्वर्थसम्बन्धमात्रे वक्तुमभीप्सिते ।
कामचारस्तदर्थं हि समर्थग्रहणं मतम् ।।२७।।

न तु सापेक्षताद्यन्यदोषजातनिवृत्तये ।
पित्रोः स्वतेव वन्ध्यत्वे सा हि न्यायेन सिध्यति ।।२८।।

काव्यकाञ्चनकषाश्ममानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।
यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया ।।२९।।

अर्थस्य तदतद्भावो विवक्षामात्रतो भवेत् ।
यत्र, प्रक्रमभेदोऽयं न तत्रोद्भाव्यते बुधैः ।।३०।।

यथा विशेषकालस्य, शीलादिप्रत्ययेषु च ।
कर्तुश्च फलवत्तायां, तेन ते नोपदर्शिताः ।।३१।।

परामृश्यमनुक्त्वैव परामर्शोऽस्य यस्तदा ।
स दोषो वक्ष्यमाणार्थसंवित्तावक्षमो हि सः ।।३२।।

उक्तिस्वरूपावच्छेदफलो यत्रेतिरिष्यते ।
न तत्र तस्मात् प्राक् किञ्चिदुक्तेरन्यत् पदं वदेत् ।।३३।।

उपाधिभावात् स्वां शक्तिं स पूर्वत्रादधाति हि ।
न च स्वरूपावच्छेदः पदस्यान्यस्य सम्मतः ।।३४।।

इतिनैवेतरेषामप्यव्ययानां गतिः समा ।
ज्ञेयेत्थमेवमादीनां तज्जातीयार्थयोगिनाम् ।।३५।।

यतस्ते चादय इव श्रूयन्ते यदनन्तरम् ।
तदर्थमेवावच्छिन्द्युरासमञ्जस्यमन्यथा ।।३६।।

यथानन्तर्यनियमस्तेषामर्थौचितीवशात् ।
अन्यतस्तर्हि तत्कार्यसिद्धेस्ते स्युरपार्थकाः ।।३७।।

कैश्चिदेव हि केषाञ्चिद् दूरस्थैरपि सङ्गतिः ।
न जातु सर्वैः सर्वेषामित्येतदभिधास्यते ।।३८।।

वाच्यात् प्रतीयमानोऽर्थस्तद्विदां स्वदतेऽधिकम् ।
रूपकादिरतः श्रेयानलङ्कारेषु नोपमा ।।३९।।

एकैवालङ्कृतिर्यत्र शाब्दत्वार्थत्वभेदतः ।
द्विरुच्यते तां मन्यन्ते पुनरुक्तिमतिस्फुटाम् ।।४०।।

यस्य यद्रूपताव्यक्तिः सामर्थ्यादेव जायते ।
तस्योपमा रूपकं वा तदर्थं पौनरुक्त्यकृत् ।।४१।।

यदर्थैकाश्रयो धर्मो यत्र स्यादधिरोपितः ।
उपमानोपमेयत्वं न तयोः शाब्दमिष्यते ।।४२।।

उभयार्थपदनिबन्धो लिङ्गविशेषः पदञ्च गुणवृत्ति ।
उपमानविशेषाश्रयमर्थं गमयति स न हि पुनर्वाच्यः ।।४३।।

समासे चासमासे चानुप्रासेष्वखिलेष्वपि ।
पदादिवर्णानुप्रासः कवीनामधिकं प्रियः ।।४४।।

धर्मस्तुल्यविभक्तीनामेकस्याप्युदितोऽखिलान् ।
तानन्वेतीति पर्यायैस्तदुक्तिः पौनरुक्त्यकृत् ।।४५।।

सामर्थ्यसिद्धस्यार्थस्य यथाऽऽर्थी पुनरुक्तता ।
तात्पर्यभेदाच्छब्दस्य द्विरुक्तिः शाब्द्यपीष्यते ।।४६।।

पौनरुक्त्यमिति द्वेधा गौणमुख्यतया स्थित् ।
तत्र दूषणमेवाद्यमपरं भूषणं स्मृतम् ।।४७।।

शब्दालङ्कारनिपुणैर्लाटानुप्राससंज्ञया ।
तच्चोदाहृतमेव प्राग् दूषणं तु वितन्यते ।।४८।।

प्रकृतिप्रत्ययार्थोऽस्य पदवाक्यार्थ एव च ।
विषयो बहुधा ज्ञेयः स क्रमेणोपदर्श्यते ।।४९।।

अभिन्न एव यत्रार्थः प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।
तत् पौनरुक्त्योपहतं पदमादौ विवर्जयेत् ।।५०।।

विहितस्य बहुव्रीहेः कर्मधारयशङ्कया ।
शब्दस्य मत्वर्थीयादेर्व्यक्तैव पुनरुक्तता ।।५१।।

यस्मिन् यत्तद्धितोत्पत्तिरर्थस्तेनैव जातुचित् ।
न तदन्तः समस्येत तद्धितव्यर्थताभयात् ।।५२।।

विशेषणवशादिच्छेद् विशिष्टं यत्र संज्ञिनम् ।
युक्ता तत्र विशेष्योक्तिरन्यथा पौनरुक्त्यकृत् ।।५३।।

सकृदेव प्रयुक्तेन यत्र साम्याभिधायिना ।
अन्येषामुपमानत्वं सामर्थ्यादवगम्यते ।।५४।।

तत्राऽसकृत् प्रयोगोऽस्य पौनरुक्त्याय कल्पते ।
यद्वदव्यभिचारस्य कारकस्याविशेषणा ।।५५।।

अर्थस्यानुमितस्योक्तिर्नात्येति पुनरुक्तताम् ।
यद्वशाद् यदभिव्यक्तिस्तदुक्तौ नाददीत तत् ।।५६।।

यो यद्धर्मोपचारेण यत्सम्बन्धान्वितोऽपि वा ।
तस्य तद्रूपणार्थीष्टा न शाब्दी पौनरुक्त्यतः ।।५७।।

प्रयुक्तान्तर्गतैरेव यत्र सोऽर्थः प्रतीयते ।
प्रयोगस्तत्र शेषाणां पदानां पौनरुक्त्यकृत् ।।५८।।

कर्त्तर्यङ्गिनि रूढायां तत्क्रियायां च नेष्यते ।
वाक् साधकतमाङ्गानामौचित्यादेव तद्गतेः ।।५९।।

दोषद्वयमिदं प्रायः समासविषयं मतम् ।
यतोऽवकरभूयिष्ठा लक्षणैकपरायणैः ।।६०।।

कृताः प्रतीतिविमुखैर्दृश्यन्तेऽनेकधा हि ते ।
समासमत एवाहुः कवीनां निकषं परम् ।।६१।।

वृत्तावितरथा चोक्ते नान्यभाजि विशेषणे ।
विशेष्योक्तिरयुक्तैव स्यात् तदव्यभिचारतः ।।६२।।

यो यदात्मा तदुक्त्यैव तस्यार्थस्य गतिर्यतः ।
तेन प्रयोजनाभावे द्वयोक्तिः पुनरुक्तिकृत् ।।६३।।

यो यस्य नियतो धर्मस्तस्य तेन न धर्मिणा ।
समासः शस्यतेऽन्यार्थस्तत एव हि तद्गतेः ।।६४।।

क्रियाप्रतीतिः करणप्रत्ययाव्यभिचारिणी ।
तदप्रतीतौ तादात्म्यात् सैवानवसिता भवेत् ।।६५।।

यदेतत् त्यागपाकादौ क्रियेत्युक्तेर्निबन्धनम् ।
तद्व्यक्तिर्यद्वशाद् यस्य तदुक्तौ नाददीत तत् ।।६६।।

प्रयुक्ते चाप्रयुक्ते च यस्मिन्नर्थगतिः समा ।
न तत् पदमुपादेयं कविनाऽवकरो हि सः ।।६७।।

अन्योन्याक्षेपकत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकयोः ।
उभयोरुक्तिरेकस्य नात्येति पुनरुक्तताम् ।।६८।।

पुनरुक्तिप्रकाराणामिति दिङ्मामीरितम् ।
विवेक्तुं को हि कात्स्र्न्येन शक्नोत्यवकरोत्करम् ।।६९।।

सर्वनामपरामर्शविषये योऽर्थवस्तुनि ।
स्वशब्दवाच्यतादोषः स वाच्यावचनाभिधः ।।७०।।

अर्थभेदाद् विभिन्नेऽपि शब्दे सादृश्यमात्रजः ।
आवृत्तिव्यवहारोऽयं मूलमस्यैकताभ्रमः ।।७१।। अतश्च-

तत्पर्यायेण तेनैव सर्वनाम्ना विनिर्दिशेत् ।
आर्थहेतुत्वनिष्पत्तौ धर्मिधर्मोभयात्मकम् ।।७२।।

यदलङ्कारव्यक्त्यै ये शब्दास्तदितरोऽपि तैरेव ।
व्यज्येताल्पतरैर्यदि तदसौ गृह्येत लाघवान्नान्यः ।।७३।।

न ह्यस्ति निजे कर्मण्यलङ्कृतीनां स कश्चनातिशयः ।
येन विधीयेतैका परा निषिध्येत वा कविभिः ।।७४।।

न चालङ्कारनिष्पत्त्यै रसबन्धोद्यतः कविः ।
यतते ते हि तत्सिद्धिनान्तरीयकसिद्धयः ।।७५।।

रसस्याङ्गं विभावाद्याः साक्षान्निष्पादकत्वतः ।
तद्वैचित्र्योक्तिवपुषोऽलङ्कारास्तु तदाश्रयाः ।।७६।।

तेनैषामप्रधानत्वादाधानोद्धरणादयः ।
चारुतापेक्षयार्थस्य कल्प्यन्ते कविना स्वयम् ।।७७।।

अत एव बहुष्वन्येष्वलङ्कारेषु सत्स्वपि ।
कांश्चिदेव निबध्नाति शक्तिमानपि सत्कविः ।।७८।।

यतः सर्वेष्वलङ्कारेषूपमा जीवितायते ।
सा च प्रतीयमानैव तद्विदां स्वदतेतराम् ।।७९।।

रूपकादिरलङ्कारवर्गो यमक एव हि ।
तत्प्रपञ्चतया प्रोक्तः कैश्चित्तत्त्वार्थदर्शिभिः ।।८०।।

यत्रान्यूनातिरिक्तेन सादृश्यं वस्तुनोर्द्वयोः ।
शब्दमात्रेण कथ्येत स शब्दश्लेष इष्यते ।।८१।।

स शब्दैः कर्तृकर्मादिप्रधानार्थाविनाकृतैः ।
निबद्धो धर्मिधर्मार्थैर्द्विविधः परिकीर्त्तितः ।।८२।।

इत्थं समासतो ज्ञेयं शब्दश्लेषस्य लक्षणम् ।
अपरस्तु प्रसिद्धत्वादिहास्माभिर्न लक्षितः ।।८३।।

उभयत्राप्यभिव्यक्त्यै वाच्यं किञ्चिन्निबन्धनम् ।
अन्यथा व्यर्थ एव स्याच्छ्लेषबन्धोद्यमः कवेः ।।८४।।

एकोऽनेकार्थकृद् यत्र स्वभावेनैव दीपवत् ।
समयस्मृत्यनाकाङ्‌क्ष्स्तन्त्रस्य विषयो हि सः ।।८५।।

शब्दे त्वसिद्धमेकत्वं प्रत्यर्थं तस्य भेदतः ।
सादृश्यविप्रलब्धस्तु लोकस्तत्त्वमवस्यति ।।८६।।

नैतावतावगन्तव्या तस्यानेकार्थवृत्तिता ।
नात एव प्रसङ्गस्य पदं शब्दोऽवकल्पते ।।८७।।

न चानिबन्धना युक्ता शब्दस्यार्थान्तरे गतिः ।
तच्चानेकविधं प्रोक्तमव्ययानव्ययात्मकम् ।।८८।।

तस्मादर्थान्तरव्यक्तिहेतौ कस्मिंश्चनासति ।
यः श्लेषबन्धनिर्बन्धः क्लेशायैव कवेरसौ ।।८९।।

सा चेयमखिलस्यैव पदस्यावृत्तिरिष्यते ।
निबन्धनबलोद्भूता न तदंशस्य जातुचित् ।।९०।।

उपयुक्तार्थता ह्यस्य पदस्येव न विद्यते ।
अधुना तूपयोगेऽस्य पूर्वस्यार्थस्तिरोभवेत् ।।९१।।

अर्थप्रयोगो युगपल्लाघवेनोभयोरपि ।
स्यादयं कामचारो यद्येकेनोक्तिर्द्वयोर्भवेत् ।।९२।।

धर्मिसाम्यविवक्षायां धर्ममात्राभिधायिनाम् ।
नेष्टः प्रयोगः शब्दनां समासोपमितौ बुधैः ।।९३।।

अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत् ।
न ह्यलब्धास्पदं किञ्चित् कुत्रचित् प्रतितिष्ठति ।।९४।।

विधेयोद्देश्यभावोऽयं रूप्यरूपकतात्मकः ।
न च तत्र विधेयोक्तिरुद्देश्यात् पूर्वमिष्यते ।।९५।।

पदानामभिसम्बन्धस्यान्यथाभावमात्रतः ।
यत्रानिष्टप्रतीतिः स्याद् रचनां तां परित्यजेत् ।।९६।।

येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थेनापि तेन सः ।
पदानामसमासानामानन्तर्यमकारणम् ।।९७।।

इति प्रतीत्योर्वैचित्र्यमनालोच्यैव चर्चितम् ।
गुणदोषमपश्यद्भिर्दूरादूरोत्थयोस्तयोः ।।९८।।

स्वरूपेऽवस्थितिर्येषां शब्दानामिति नेष्यते ।
न तानन्यव्यवहितान् प्रयुञ्जीत विचक्षणः ।।९९।।

सर्वनामपरामर्शयोग्यस्यार्थस्य या पुनः ।
स्वशब्देनाभिधा दोषः स वाच्यावचनाभिधः ।।१००।।

पर्यायमात्रभिन्नस्य यदेकस्यैव वस्तुनः ।
उपमानोपमेयत्वमवाच्यवचनं च तत् ।।१०१।।

उपचारसहैकैव रूपकस्येष्यते क्रिया ।
यथानलस्य दाहादिर्न कार्यादिरसम्भवात् ।।१०२।।

यद्यप्यर्थावुभौ शब्दः क्रमेणाभिदधात्ययम् ।
स्वरूपञ्चार्थरूपं च तथाप्यस्याभिधा क्रिया ।।१०३।।

तत्परत्वाद् विवक्षाया विश्राम्यत्यर्थ एव हि ।
भिन्नधर्मतया तेन भिन्नकक्ष्यतयापि च ।।१०४।।

नार्हतो जातुचिदिमौ श्लिष्टमेकं विशेषणम् ।
मा भूदेकात्मतापत्तिदोषोऽसावेतयोरिति ।।१०५।।

अप्रस्तुतोक्तिसामर्थ्यात् प्रस्तुतं यत्र गम्यते ।
प्रतिबिम्बाद् यथा बिम्बं तस्योक्तिस्तत्र नेष्यते ।।१०६।।

प्रस्तुतात् तु तदन्यस्य प्रतीतिरनिबन्धना ।
न सम्भवत्येव ततस्तदुक्तिस्तत्र शस्यते ।।१०७।।

यत्रार्थस्योपमानत्वं समासोक्त्यैव गम्यते ।
न तत् तत्र पुनर्वाच्यमुक्तौ वा शाब्दमस्तु तत् ।।१०८।।

अन्यथा त्वन्यधर्मैः कः सम्बन्धोऽन्यस्य वस्तुनः ।
तेन वाच्यत्वमार्थत्वं चेत्यस्य द्वयमप्यसत् ।।१०९।।

एकत्रोत्प्रेक्षितत्वेन यत्रार्था बहवो मताः ।
तत्रेवादिः प्रयोक्तव्यः प्रधानादेव नान्यतः ।।११०।।

यत्स्वरूपानुवादेकफलं फल्गु विशेषणम् ।
अप्रत्यक्षायमाणार्थं स्मृतमप्रतिभोद्भवम् ।।१११।।

तदवाच्यमिति ज्ञेयं वचनं तस्य दूषणम् ।
तद् वृत्तपूरणायैव न कवित्वाय कल्पते ।।११२।।

कथं तर्हि स्वभावोक्तेरलङ्कारत्वमिष्यते ।
न हि स्वभावमात्रोक्तौ विशेषः कश्चनानयोः ।।११३।।

उच्यते वस्तुनस्तावद्द्वैरूप्यमिह विद्यते ।
तत्रैकमत्र सामान्यं यद् विकल्पैकगोचरः ।।११४।।

स एव सर्वशब्दानां विषयः परिकीर्त्तितः ।
अत एवाभिधेयं ते सामान्यं बोधयन्त्यलम् ।।११५।।

विशिष्टमस्य यद् रूपं तत् प्रत्यक्षस्य गोचरः ।
स एव सत्कविगिरां गोचरः प्रतिभाभुवाम् ।।११६।।

यतः रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः ।
क्षणं स्वरूपस्पर्शोत्था प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः ।।११७।।

सा हि चक्षुर्भगवतस्तृतीयमिति गीयते ।
येन साक्षात्करोत्येष भावांस्त्रैकाल्यवर्त्तिनः ।।११८।।

इत्यादि प्रतिभातत्त्वमस्माभिरुपपादितम् ।
शास्त्रे तत्त्वोक्तिकोशाख्य इति नेह प्रपञ्चितम् ।।११९।।

अर्थस्वभावस्योक्तिर्या सालङ्कारतया मता ।
यतः साक्षादिवाभान्ति तत्रार्थाः प्रतिभार्पिताः ।।१२०।।

समान्यस्तु स्वभावो यः सोऽन्यालङ्कारगोचरः ।
म्लिष्टमर्थमलङ्कर्त्तुमन्यथा को हि शक्नुयात् ।।१२१।।

वस्तुमात्रानुवादस्तु पूरणैकफलो मतः ।
अर्थदोषः स दोषज्ञैरपुष्ट इति गीयते[1] ।।१२२।।

अनन्तरोक्तयोरेव यद्वाऽन्तर्भावमर्हति ।
यथायोगमयं दोषस्तेन पञ्चैव ते मताः ।।१२३।।

इतिनार्थो व्यवच्छिन्नः शब्दमात्रेऽवतिष्ठते ।
सर्वनामपरामर्शयोग्योऽसौ न भवेत् ततः ।।१२४।।

यथा घटः कुट इति ज्ञेयो यस्स पृथूदरः ।
यथा नृपो नृग इति ख्यातो यः स महामतिः ।।१२५।।

---

१. इयमापूर्त्तिस्तत्रभगवतो हेमचन्द्राचार्यस्य 'काव्यानुशासन' जात्यलङ्कारवृत्तेः । द्र. ३३०-३१ पृष्ठ मध्ये काव्यमालायां द्वितीय संस्करणे ।

पर्यायमात्रभिन्नस्य यदेकस्यैव वस्तुनः ।
उपमानोपमेयत्वमवाच्यवचनं च तत् ।।१०१।।

उपचारसहैकैव रूपकस्येष्यते क्रिया ।
यथानलस्य दाहादिर्न कार्यादिरसम्भवात् ।।१०२।।

यद्यप्यर्थावुभौ शब्दः क्रमेणाभिदधात्ययम् ।
स्वरूपञ्चार्थरूपं च तथाप्यस्याभिधा क्रिया ।।१०३।।

तत्परत्वाद् विवक्षाया विश्राम्यत्यर्थ एव हि ।
भिन्नधर्मतया तेन भिन्नकक्ष्यतयापि च ।।१०४।।

नार्हतो जातुचिदिमौ श्लिष्टमेकं विशेषणम् ।
मा भूदेकात्मतापत्तिदोषोऽसावेतयोरिति ।।१०५।।

अप्रस्तुतोक्तिसामर्थ्यात् प्रस्तुतं यत्र गम्यते ।
प्रतिबिम्बाद् यथा बिम्बं तस्योक्तिस्तत्र नेष्यते ।।१०६।।

प्रस्तुतात् तु तदन्यस्य प्रतीतिरनिबन्धना ।
न सम्भवत्येव ततस्तदुक्तिस्तत्र शस्यते ।।१०७।।

यत्रार्थस्योपमानत्वं समासोक्त्यैव गम्यते ।
न तत् तत्र पुनर्वाच्यमुक्तौ वा शाब्दमस्तु तत् ।।१०८।।

अन्यथा त्वन्यधर्मैः कः सम्बन्धोऽन्यस्य वस्तुनः ।
तेन वाच्यत्वमार्थत्वं चेत्यस्य द्वयमप्यसत् ।।१०९।।

एकत्रोत्प्रेक्षितत्वेन यत्रार्था बहवो मताः ।
तत्रेवादिः प्रयोक्तव्यः प्रधानादेव नान्यतः ।।११०।।

यत्स्वरूपानुवादेकफलं फल्गु विशेषणम् ।
अप्रत्यक्षायमाणार्थं स्मृतमप्रतिभोद्भवम् ।।१११।।

तदवाच्यमिति ज्ञेयं वचनं तस्य दूषणम् ।
तद् वृत्तपूरणायैव न कवित्वाय कल्पते ।।११२।।

कथं तर्हि स्वभावोक्तेरलङ्कारत्वमिष्यते ।
न हि स्वभावमात्रोक्तौ विशेषः कश्चनानयोः ।।११३।।

उच्यते वस्तुनस्तावद्द्वैरूप्यमिह विद्यते ।
तत्रैकमत्र सामान्यं यद् विकल्पैकगोचरः ।।११४।।

स एव सर्वशब्दानां विषयः परिकीर्त्तितः ।
अत एवाभिधेयं ते सामान्यं बोधयन्त्यलम् ।।११५।।

विशिष्टमस्य यद् रूपं तत् प्रत्यक्षस्य गोचरः ।
स एव सत्कविगिरां गोचरः प्रतिभाभुवाम् ।।११६।।

यतः रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः ।
क्षणं स्वरूपस्पर्शोत्था प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः ।।११७।।

सा हि चक्षुर्भगवतस्तृतीयमिति गीयते ।
येन साक्षात्करोत्येष भावांस्त्रैकाल्यवर्त्तिनः ।।११८।।

इत्यादि प्रतिभातत्त्वमस्माभिरुपपादितम् ।
शास्त्रे तत्त्वोक्तिकोशाख्य इति नेह प्रपञ्चितम् ।।११९।।

अर्थस्वभावस्योक्तिर्या सालङ्कारतया मता ।
यतः साक्षादिवाभान्ति तत्रार्थाः प्रतिभार्पिताः ।।१२०।।

समान्यस्तु स्वभावो यः सोऽन्यालङ्कारगोचरः ।
श्लिष्टमर्थमलङ्कर्त्तुमन्यथा को हि शक्नुयात् ।।१२१।।

वस्तुमात्रानुवादस्तु पूरणैकफलो मतः ।
अर्थदोषः स दोषज्ञैरपुष्ट इति गीयते[1] ।।१२२।।

अनन्तरोक्तयोरेव यद्वाऽन्तर्भावमर्हति ।
यथायोगमयं दोषस्तेन पञ्चैव ते मताः ।।१२३।।

इतिनार्थो व्यवच्छिन्नः शब्दमात्रेऽवतिष्ठते ।
सर्वनामपरामर्शयोग्योऽसौ न भवेत् ततः ।।१२४।।

यथा घटः कुट इति ज्ञेयो यस्स पृथूदरः ।
यथा नृपो नृग इति ख्यातो यः स महामतिः ।।१२५।।

---

१. इयमापूर्त्तिस्तत्रभगवतो हेमचन्द्राचार्यस्य 'काव्यानुशासन' जात्यलङ्कारवृत्तेः । द्र. ३३०-३१ पृष्ठ मध्ये काव्यमालायां द्वितीय संस्करणे ।

ततोऽर्थ एव काव्यात्मा तत्परामर्शनोचितः ।
न ध्वनिस्तदभावादिसम्बन्धोऽस्य कथं मतः ।।१२६।।

इदमद्यतनानां च भाविनां चानुशासनम् ।
लेशतः कृतमस्माभिः कविवर्त्मारुरुक्षताम् ।।१२७।।

गमयन्त्यर्थमुखेन हि सुप्तिङ्वचनादयोऽपरानर्थान् ।
तेन ध्वनिलक्ष्मविधौ शब्दग्रहणं विफलमेव ।।१२८।।

१०६+१२८=२३४

इति राजानकश्रीमहिमभट्टविरचिते **व्यक्तिविवेकसङ्ग्रहे**
शब्दानौचित्यविचारो नाम **द्वितीयो** विमर्शः ।।२।।

तृतीयो विमर्शः

शब्दप्रयोगः कर्त्तव्यः प्रधानार्थव्यपेक्षया ।
तदन्यापेक्षया त्वर्थादिनं विपरिणामयेत् ।।१।।

विपरीतमतो यत् स्यादपशब्दः स मां प्रति ।
हेतुर्ध्वनेश्चायमेव प्रयोगपरिमाणमयोः ।।२।।

परिणामो बहुविधो वाचोलिङ्गादिभेदतः ।
स च प्रसिद्ध एवेति नास्माभिरिह दर्शितः ।।३।।

असाधुश्चापशब्दश्च द्विधा शब्दः प्रकीर्त्तितः ।
तत्रासाधुर्न साध्यो यः प्रकृतिप्रत्ययादिभिः ।।४।।

शब्दादपेतोऽपशब्दः शब्दनाकरणात्मनः ।
शब्दना हि परामर्शो वाच्यार्थविषयोऽस्य यः ।।५।।

एवञ्चासाधुशब्दोऽपि नापशब्दत्वमर्हति ।
न सोऽप्यभ्येति साधुत्वं तयोर्विषयभेदतः ।।६।। ततश्च-

सामर्थ्यादिव शब्दस्य विषयेऽवगते सति ।
न प्रयोगोऽस्य न ह्येष स्वनिष्पत्त्यै प्रवर्त्तते ।।७।।

अत एव प्रकृत्यर्थमात्रं तत्र प्रयुञ्जते ।
सङ्ख्यासाधनकालादेरानुगुण्यानपेक्षिणः ।।८।।

इयता चापशब्दत्वं न तेषामवकल्पते ।
अर्थेषु शब्दनाकर्मकरणत्वानपायतः ।।९।।

असाधूच्चारणाद् यस्तु तत्राधर्मः प्रवर्त्तते ।
कूपखानकवद्वृत्तेः सोऽर्थज्ञानान्निवर्त्तत ।।१०।।

अथ वार्थपरिज्ञानमास्तां तत्पठनादपि ।
धारणादपि वा पुंसां श्रूयतेऽभ्युदयः परः ।।११।।

यावद्भिरर्थैः सम्बन्धः प्राक्छढदस्यावधारितः ।
तावत्स्वन्यनिराशंसः श्रुतः सन् कुरुते गतिम् ।।१२।।

ततो यदर्थानुगुणा सामग्र्यस्योपलभ्यते ।
स एवार्थो व्यवस्थाप्यः सत्स्वप्यन्येष्वबाधितः ।।१३।।

तेनोभयार्थानुगुणो व्यनक्तार्थावुभावपि ।
ययोः सामर्थ्यतः सिध्येदुपमानोपमेयता ।।१४।।

इत्थमर्थान्तरे बुद्धिं [1]ध्वनिरेवादधात्ययम् ।
तन्निबन्धननिर्बन्धो निर्निबन्धन एव सः ।।१५।।

एवञ्चात्मन्यधिक्षेप्ये किमर्थं तत्त्वदर्शिनः ।
व्याख्यातारोऽप्यधिक्षिप्ता मोहात् को वेत्ति वा हितम् ।।१६।।

उच्यते -

यद्यप्यर्थेषु सर्वेषु प्राक् शब्दः कुरुते मतिम् ।
तथापि तद्व्यवस्थार्थं विशेषणमपेक्षते ।।१७।।

तच्चेत् तद्वदनेकार्थं मुख्योऽर्थः कोऽवतिष्ठताम् ।
यस्तत्र प्राकरणिकः पौर्वापर्यगतिः कुतः ।।१८।।

सा चेत् प्रकरणाद् यो हि प्रकृतस्तस्य सा पुरः ।
पश्चादन्यस्य सामर्थ्यगम्या तस्योपमानता ।।१९।।

---

१. ध्वनिः शाब्दिकानां प्रतीतपदार्थः शब्दः, न त्वानन्दवर्द्धनाभिमतः ।

यतो न तावतैवायं व्यापारो विरतो ध्वनेः[१] ।
व्यापारविरतौ हि स्यान्न ततोऽर्थान्तरे मतिः ।।२०।।

ध्वनेरनेकार्थस्यापि यथा प्रकरणादिभिः ।
अनादृत्यैव तच्छक्तिं प्रस्तुतार्थविनिश्चयः ।।२१।।

क्रियते तद्वदेवायं नेष्यतेऽर्थान्तरेऽपि किम् ।
को विशेषोऽस्य यदयं शब्दशक्तिनिबन्धनः ।।२२।।

विशेषणानुगुण्यं चेदर्थान्तरगतेः पदम् ।
यतस्तदप्यनेकार्थमिष्टमेव विशेष्यवत् ।।२३।।

अनेकार्थत्वमप्यस्य कुतस्तदवसीयते ।
एवमेवावसायश्चेद्विशेष्येऽवगतिर्न किम् ।।२४।।

तत एव विशेष्याच्चेद् भवेदन्योन्यसंश्रयः ।
अथोभयपरामर्शादिष्यतेऽर्थान्तरे मतिः ।।२५।।

स्यादेवं प्रकृतार्थश्चेत् सिध्येन्नायं तया विना ।
ततोऽनया विमर्शः स्यादन्यथातिप्रसज्यते ।।२६।।

तस्मादनेकार्थत्वेऽपि विशेषणविशेष्ययोः ।
अर्थान्तरप्रतीत्यर्थं वाच्यमेव निबन्धनम् ।।२७।।

सङ्घटनावर्णाहितविशेषवाचकसमर्पितादर्थात् ।
क्रोधादिविशेषगतिर्धूमविशेषादिव कृशानोः ।।२८।।

सुप्तिङ्सम्बन्धाद्याः क्रोधोत्साहादिकान् यथा भावान् ।
गमयन्ति, तद् विधेयाविमर्श एवोक्तमस्माभिः ।।२९।।

तदिदं विस्तरस्यास्य तात्पर्यमवधार्यताम् ।
याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वस्सामग्रीष्टा निबन्धनम् ।।३०।।
सैवाऽनुमितिपक्षे नो गमकत्वेन सम्मता ।
अन्यतोऽन्यस्य हि ज्ञानमनुमैकसमाश्रयम् ।।३१।।

---

१. ध्वनिः शाब्दिकानां प्रतीतपदार्थः शब्दः, न त्वानन्दवर्द्धनाभिमतः ।

वाच्यवाचकयोः स्वार्थप्राधान्यप्रतिषेधतः ।
ध्वनेः[१] शक्त्यन्तराभावाद् व्यक्तेश्चानुपपत्तितः ।।३२।।
प्राणभूता [२]ध्वनेर्व्यक्तिरिति सैव विवेचिता ।
यत्त्वन्यत् तत्र विमतिः प्रायो नास्तीत्युपेक्षितम् ।।३३।।
प्रायः प्रतीतिवैचित्र्यरसास्वादविदः प्रति ।
सूपकारक्रियेयं मे साफल्यमुपयास्यति ।।३४।।
आधातुं व्युत्पत्तिं नप्तृणां क्षेमयोगभोजानाम् ।
सत्सु प्रथितनयानां भीमस्यामितगुणस्य तनयानाम् ।।३५।।
श्रीधैर्यस्याङ्गभुवा महाकवेः श्यामलस्य शिष्येण ।
व्यक्तिविवेको विदधे राजानकमहिमकेनायम् ।।३६।।
प्रतिपाद्यबुद्ध्यपेक्षौ प्रायः संक्षेपविस्तरौ कर्त्तुः ।
तेन न बहुभाषित्वं विद्वद्भिरसूयितव्यं नः ।।३७।।

अन्यैरनुल्लिखितपूर्वमिदं ब्रुवाणो
नूनं स्मृतेर्विषयतां विदुषामुपेयाम्[३] ।
हासैककारणगवेषणया नवार्थ-
तत्त्वावमर्शपरितोषसमीहया वा ।।३८।।

२३४+३८=२७२

इति राजानकश्रीमहिमभट्टविरचिते **व्यक्तिविवेकसङ्ग्रहे**
ध्वनेरनुमाने अन्तर्भावोपदर्शनो नाम
तृतीयो विमर्शः ॥३॥

---

१. प्रतीतार्थस्य श्रूयमाणस्य शब्दस्य ।
२. आनन्दवर्धनसम्मतस्य ।
३. आशंसेयं सफला, यद् यावत् खण्डनखण्डखाद्येऽपि ससमादरं स्मृत एषः-
दोषं व्यक्तिविवेकेऽमुं कविलोकविलोवने ।
काव्यमीमांसिषु प्राप्तमहिमा महिमाऽऽदृत ॥ इति ।

व्यक्तिविवेक उदाहरणानुक्रमः

व्यक्तिविवेकेऽन्याचार्यवचनानि

000

व्यक्तिविवेक सङ्ग्रहकारिकानुक्रमः